

AGRUPACIÓ D'ARQUITECTES
PER A LA DEFENSA I LA INTERVENCIÓ
EN EL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC

Col·legi d'Arquitectes
de Catalunya

ARQUITECTURA TRADICIONAL ESSÈNCIA O FORMA

Un debat obert al voltant de la
intervenció a l'arquitectura vernacle

Actes del XXXVIIIè Curset.
Jornades Internacionals sobre
la Intervenció en el Patrimoni
Arquitectònic

Mònica Alcindor i Huelva
(coordinadora de l'edició)

És arquitecta i doctora per la Universitat Politècnica de Catalunya (2011). Ha estat professora de la Universitat Politècnica de Catalunya i actualment és professora i presidenta del Consell Científic a l'Escola Superior Gallaecia (ESG). Col·laboradora en diferents publicacions i autora d'articles sobre arquitectura tradicional, va obtenir el Premi Ibèric d'Investigació sobre Arquitectura Tradicional (2011-2012) a la millor recerca sobre aquesta temàtica. Ha dirigit treballs de màster i doctorat i ha participat en diferents congressos i seminaris. És membre de l'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA) i del grup de recerca CAT'S, de la Universitat de Girona. Cofundadora de l'estudi d'arquitectura Bangolo, es dedica al camp de l'aplicació dels sistemes tradicionals a l'arquitectura contemporània, tant des del vessant de la rehabilitació com des del de l'obra nova.

Josep Maria Fortià i Rius
(coordinador de l'edició)

És arquitecte i doctor per la Universitat Politècnica de Catalunya (1999). Ha estat professor de la Universitat de Girona i sotsdirector de l'Escola Superior d'Arquitectura (ESARQ) de la Universitat Internacional de Catalunya. Autor de diferents publicacions sobre arquitectura i urbanisme, va obtenir el Premi UPC a la millor tesi en temes d'urbanisme i el premi de l'Agrupació de Joves Arquitectes de Catalunya (AJAC). Ha fet estades de recerca als Estats Units, el Japó, París i Itàlia. Està vinculat a l'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA) i és fundador del Grup d'Estudi i Protecció de la Tradició Arquitectònica a les comarques gironines (GRETA). Des del seu estudi s'ha dedicat al camp de la projectació de l'espai públic, la intervenció en el patrimoni arquitectònic i el planejament urbanístic.

ARQUITECTURA TRADICIONAL
ESSÈNCIA O FORMA

Un debat obert al voltant de la
intervenció a l'arquitectura vernacla

Actes del XXXVIIIè Curset.
Jornades Internacionals sobre la
Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic

L'edició d'aquest llibre ha estat possible gràcies al suport institucional del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC) i de l'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA). Volem donar les gràcies, especialment, a tots els col·laboradors del XXXVIIIè Curset en els seus diferents nivells de participació: institucions públiques, patrocinadors privats, ponents i col·laboradors en les diferents visites del pre-Curset (Quim Esteve, Anna Albó i Erik Solés a la visita al Baix Empordà; Manuel Julià, Núria Villarrubla i Francesc Regàs a la visita a la Vall de Lord; Carles Brull i Dídac Gordillo a la visita a les terres de l'Ebre; i Pere Santamaria i Jordi Morros a la visita al Bages i al Moianès), en el viatge a Portugal (Alexandra Gesta i Ricardo Rodrigues de la Câmara Municipal de Guimarães, Pedro Lopes de la Câmara Municipal de Braga, Manuel Correia Fernandes de la Câmara Municipal do Porto i João Carlos dos Santos, subdirector de «Direção-Geral do Património Cultural») i en les visites al barri de la Clota (Manuel Franco, Francesc Gruartmoner i Carlota Giménez) i a Mont-roig del Camp (Esther Bargalló, del Grup barracaire de Mont-roig; Marta Antuñano i Miquel Anguera) i a Coque Claret per les seves gestions en relació amb Gion A. Caminada. També volem agrair la dedicació en els dies del Curset de l'equip de becàries (Mar Cabarrocas, Melanie Valencia, Anna Pagès, Andrea Swiec i Marina Sanahuja) que van donar suport als organitzadors i a l'arquitecta Valentina Asinari per la cessió de la seva casa del carrer Mercaders per al sopar del Curset.

Coordinadors de l'edició: Mònica Alcindor i Josep Maria Fortià

Equip organitzador: Mònica Alcindor, Josep Maria Fortià, Antoni Aguilar, Josep Maria Boronat i Adela Geli

Representants de la Junta Directiva de l'AADIPA: Mireia Barnadas i Marta Urbiola

© Pels textos: els autors de les respectives ponències

© Per les fotografies i elements gràfics: els respectius autors de les ponències. Quan les imatges o elements gràfics no són obra del mateix autor de la ponència, s'indica en el peu d'imatge

© Gabriel Sánchez pel text «En el Valle de la Luz», article publicat a la revista digital *Circuito de arquitectura* (Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid (ETSAM))

© Imatge gràfica del XXXVIIIè Curset: Xavier Solé

© Col·legi d'Arquitectes de Catalunya - Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA), per l'edició

Plaça Nova 5, 6a planta · 08002 Barcelona · T. 93 306 78 28 · <http://www.coac.net/aadipa/bloc/>

© <F12 serveis editorials>, per l'edició, disseny, maquetació i producció

Jacint Verdaguer, 6-8, 3r 2a · 08251 Santpedor · T. 699 05 92 73 · info@f12serveiseditorials.com

Barcelona, juny del 2016

ISBN: 978-989-20-5909-9

Dipòsit legal: B 16663-2016

No es permet la reproducció total o parcial d'aquest llibre, ni la seva incorporació a un sistema informàtic, ni la seva transmissió en cap forma ni per cap mitjà, sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per enregistrament, o altres mètodes, sense el permís previ, i per escrit, dels titulars del *copyright*.

Sumari

- Essència o forma: un debat obert al voltant de la intervenció en l'arquitectura tradicional - *Mònica Alcindor i Josep M. Fortià* - [5]
- En el Valle de la Luz: la obra de Gion Antoni Caminada - *Gabriel Sánchez* - [8]
- Unitat en el detall i tumult en el conjunt - *Joaquim Español* - [14]

LES ARRELS CULTURALS DE L'ARQUITECTURA TRADICIONAL

- L'arquitectura tradicional: del menysteniment a la mitificació (comunicació) - *Blanca Sala* - [19]
- De l'ahir a l'avui. Transformacions en l'arquitectura tradicional, la casa rural i el paisatge - *Xavier Roigé* - [25]
- Apprendre de l'architecture vernaculaire: un cas d'étude - *Pierre Frey* - [32]

EL TERRITORI EN L'ARQUITECTURA TRADICIONAL

- Casa, territorio, paisaje en la isla de Ibiza - *Stefano Cortellaro* - [39]
- Els carrers de la pilota (comunicació) - *Josep M. Congost* - [46]
- Recuperar l'arquitectura i l'urbanisme tradicionals. Pla director del centre històric d'Ascó - *Joan Figuerola, Joan C. Gavalda i Jordi Romera* - [52]
- Los pueblos de colonización en España (1945-1970) y la arquitectura tradicional - *Miguel Centellas* - [61]
- Mont-roig del Camp, identitat i oportunitat - *Josep Maria Boronat* - [67]
- Fòrum de debat 1: L'arquitectura tradicional com a caracterització del territori - *Moderador: Antoni Aguilar* - [75]

EL CONTEXT INTERNACIONAL (I). Àmbit Mediterrani

- Iniciatives catalanes sobre patrimoni: associacions GRETA i arpArq - *Santi Llagostera i Mercè Manonelles* - [78]
- L'arquitectura tradicional catalana com a patrimoni etnològic - *Roger Costa, Ferran Estrada i Fabien Van Geert* - [84]
- La sustancia de los centros históricos. El caso de Valencia - *Camilla Mileto i Fernando Vegas* - [91]
- Rehabimed a Skikda: rehabilitació del patrimoni colonial - *Minerva Embuena i Oriol Marín* - [98]

EL CONTEXT INTERNACIONAL (II). Àmbit Atlàntic

- Les enjeux de la conservation de l'architecture traditionnelle en France - *Stéphane Vallière* - [104]
- Investigação em Arquitetura Vernácula no Ci-ESG, Escola Superior Gallaecia, Portugal: Projeto FCT Seismic-V e projeto Europeu VerSus - *Mariana Correia* - [111]
- Arquitectura tradicional marinera (comunicació) - *Eva Baz i Renata Monteiro* - [118]
- A Stitch in Time Saves Nine! SPAB inspired Repair of Farm Buildings in Cumbria - *John Bucknall* - [125]
- El mecenatge. El cas d'Elsa Peretti Foundation i Sant Martí Vell (comunicació) - *Daniel Rebugent i Gemma Serch* - [134]
- Centro histórico de Guimarães: varias obras, un mismo proyecto - *Ricardo Rodrigues* - [141]
- Fòrum de debat 2: Escoles d'intervenció i treballs de cooperació sobre el Patrimoni - *Moderadora: Lígia Nunes* - [148]

ACTITUDS D'INTERVENCIÓ (I)

- Normativa y arquitectura tradicional - *Juan Agudo Torrico* - **[151]**
- L'arquitectura tradicional en el planejament urbanístic - *Carme Bosch* - **[157]**
- The Vernacular Architecture of Portuguese Alentejo Villages - *José Baganha* - **[167]**

ACTITUDS D'INTERVENCIÓ (II)

- Ordenación del territorio rural - *Lluís Auquer* - **[176]**
- Què val la pena recuperar de l'arquitectura anònima i de les tècniques tradicionals?
- *Oriol Roselló* - **[178]**
- Re-Habitar Cal Xico - *Ton Salvadó i Núria Salvadó* - **[183]**
- El colomar de l'Arboçar: el patrimoni fràgil tradicional - *José Luis Sanz* - **[186]**
- La intervenció a la masia de Can Pedrerol de Dalt de Castellbisbal. Àrea Metropolitana de Barcelona - *Joan Manuel Nicolàs i Josep Maria Vila Carabassa* - **[195]**
- Fòrum de debat 3. El teixit urbà i la seva arquitectura - *Moderadora: Olga Muñoz* - **[205]**

ACTITUDS D'INTERVENCIÓ (III)

- Sistemes constructius tradicionals en els programes de l'1% cultural - *Núria Corbella, Santi Montes i Francisco Reina* - **[209]**
- Arquitectura en ruinas: despojos urbanos - *Jesús Castillo Oli* - **[219]**
- El hombre, el medio ambiente y la tradición en transición - *Victor Mestre i Sofia Aleixo* - **[224]**
- Usages, matériaux ou procédés : l'héritage des villes berbères au Maroc - *Salima Naji* - **[232]**

REFLEXIONS SOBRE ARQUITECTURA TRADICIONAL

- La evolución de las formas en la arquitectura popular. El caso del hórreo de madera cantábrico (comunicación) - *Eloy Algorri* - **[239]**
- Rehabilitar dins de l'ordre de la racionalització - *Mònica Alcindor* - **[246]**
- Ciutadania i salvaguarda del patrimoni en la lluita pel foment de la cultura política - *Itziar González* - **[250]**
- Fòrum de debat 4: Essència o forma - *Moderador: Josep M. Fortià* - **[253]**

COMUNICACIONS COMPLEMENTÀRIES

- Traditional architecture rehabilitation technology: a comparative analysis about criteria of intervention - *Leonardo Giuseppe Felice Cannas* - **[257]**
- Masets, construccions habitacionals agrícoles i estructura de la propietat - *Dídac Gordillo Bel* - **[267]**
- L'arquitectura de l'arròs - *Carme Masó Vendrell* - **[274]**
- Los pozos de lobos en el concejo de Lena. Documentación, consolidación y puesta en valor del *Puzu tsobos* de Fidietsó - *David Ordóñez i Félix Jové Sandoval* - **[279]**

Essència o forma: un debat obert al voltant de la intervenció en l'arquitectura tradicional

Mònica Alcindor, doctora arquitecta
Josep Maria Fortià, doctor arquitecte
Directors del XXXVIIIè Curset. Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic.
«Arquitectura tradicional: essència o forma»

Aquesta publicació recull el contingut del XXXVIIIè Curset. Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic, organitzat per l'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA) del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, que va tenir lloc a Barcelona del 17 al 19 de desembre de 2015. Aquesta edició del Curset va estar dedicada a debatre la situació del patrimoni arquitectònic tradicional i les diferents actituds a l'hora d'enfrontar-se a la intervenció en aquestes arquitectures.

Objectius del XXXVIIIè Curset

L'objectiu d'aquest Curset va ser l'anàlisi de les intervencions que s'estan duent a terme en l'arquitectura tradicional. La història i els significats de cada arquitectura, així com el seu paper en el territori i la societat, van ser els punts de partida necessaris i imprescindibles en aquest debat. Però més enllà d'aquesta anàlisi, aquest curs pretenia presentar de forma pràctica els reptes i les dificultats a les quals s'enfronta l'arquitecte quan intervé en obres d'aquestes característiques. És necessària una reflexió sobre els sistemes d'integració de les noves condicions materials, amb la finalitat de permetre una evolució d'aquest llegat sense comprometre el seu paper identitari. Això comporta una reflexió sobre els criteris d'intervenció, així com sobre com adequar la normativa tècnica i les noves instal·lacions.

En aquest curs es va abordar en realitat un dels panorames constructius de major projecció del futur, i d'aquí la necessitat d'obrir el debat sobre totes les variables del joc. Per aconseguir aquests objectius es va comptar amb les aportacions d'especialistes tant de l'àmbit local com internacional, vinculats als diferents camps professionals que actuen al voltant d'aquesta temàtica.

Metodologia d'estudi

Aquestes Jornades es van plantejar amb l'objectiu de visualitzar la complexitat que comporta qualsevol intervenció en un patrimoni que va més enllà del que és purament material: la dificultat d'entendre els valors que transmet aquest patrimoni, que, tot i ser del passat, és ben viu, i no sempre és una tasca fàcil jerarquitzar els diferents valors que comporta per tal de marcar les línies mestres de la seva evolució. Tot això requereix una metodologia d'anàlisi i d'actuació que oscil·la entre el material i l'immaterial. Res d'això no és nou; ja el 1994, amb l'elaboració del «Document de Nara», la conservació del patrimoni monumental va obrir els ulls als valors subjacents en altres tipus de conservació que tenien lloc al Japó. Va ser un exercici saludable per tal d'evitar l'etnocentrisme, i va permetre aprofundir en el que significa conservar i protegir el patrimoni més enllà de la visió occidental, que fins aquell moment estava principalment centrada en els aspectes més materials.

De la mateixa manera que els nipons quan restauren els seus temples saben que tracten amb un patrimoni tangible i intangible a la vegada, aquest patrimoni tradicional, del poble, de gran poder identitari, també exigeix treballar amb els mateixos paràmetres, però les regles del joc no són les mateixes. A diferència dels temples budistes del Japó, aquest patrimoni té un camp de batalla diferent; no pot escapar als processos de racionalització que avui

s'imposen en el món de la construcció. Així doncs, la reflexió rau a com fer que aquests edificis perdurin sense desvincular-se del nivell cognitiu de la col·lectivitat, evitant la pèrdua de tècniques locals però permetent a la vegada que segueixin formant part del teixit constructiu viu dels nostres pobles i ciutats. Al capdavant, aquesta ha estat la qüestió subjacent de les Jornades, il·lustrada amb exemples vinguts de diferents cultures i tradicions d'arquitectura i patrimoni vernacles.

Els actes previs al XXXVIIIè Curset

En tot l'any 2015, prèviament al XXXVIIIè Curset, es van dur a terme visites culturals en tot el territori de Catalunya vinculades a l'arquitectura tradicional i la seva intervenció:

- «Arquitectura tradicional de muntanya: la Garrotxa – la vall d'en Bas» (28/03/2015), coordinada per Josep M. Fortià i Carme Bosch.
- «Arquitectura tradicional vora mar: la costa del Baix Empordà» (30/05/2015), coordinada per Josep M. Fortià, Antoni Aguilar i Quim Esteve.
- «Arquitectura tradicional al Pirineu: la vall de Lord» (18/07/2015), coordinada per Josep M. Fortià, Manuel Julià, Núria Vilarrubla i Francesc Regàs.
- «Arquitectura tradicional a les Terres de l'Ebre: Ascó i la Torre de l'Espanyol» (26/09/2015), coordinada per Josep M. Fortià, Carles Brull i Dídac Gordillo.
- «Arquitectura tradicional a les comarques centrals: el Bages i el Moianès» (21/11/2015), coordinada per Josep M. Fortià, Pere Santamaria i Jordi Morros.

Com ja és habitual des de fa uns quants anys, també es va organitzar un viatge relacionat amb la temàtica del Curset, i que el complementa. Concretament, del 9 al 12 d'octubre de 2015 es va programar un viatge a Portugal, centrat a visitar exemples de nuclis i intervencions en arquitectura tradicional. El viatge va ser coordinat per Mònica Alcindor i Lígia Nunes.

Es van visitar les ciutats de Guimarães, Arribas do Douro, Braga, Gerês i Porto. Vam ser rebuts per diferents arquitectes d'intervencions interessants i vam visitar teixits urbans propis d'arquitectura tradicional.

Les actes i les conclusions

En aquestes actes que ara es presenten s'han recollit els diferents abordatges que van ser presents en les Jor-

nades, des d'un primer nivell conceptual en el camp de l'antropologia o de la història, analitzant el significat del concepte de *vernacle* i l'evolució de la visió social de l'arquitectura tradicional, per donar pas després a un capítol destinat a presentar una petita visió tant de treballs de recerca com de les accions engegades des de les institucions o agrupacions preocupades per aquest patrimoni. Per limitacions òbvies tan sols van estar-hi representats casos de Portugal, el Regne Unit, França, el Marroc i l'Estat espanyol.

Finalment, d'acord amb el principi que l'arquitecte ha de parlar amb les seves obres, en aquesta publicació es troben moltes intervencions dutes a terme amb l'objectiu de presentar una panoràmica àmplia de les diferents casuístiques d'intervencions en aquest patrimoni tradicional.

A més dels articles de les presentacions que es van exposar, les actes contenen l'anàlisi dels principals punts discutits en les diferents taules de debat, moment central en el qual van ser confrontats els diferents posicionaments que prèviament s'havien presentat.

A manera de conclusió es pot dir que es va donar resposta als objectius que les Jornades s'havien marcat, gràcies a les reflexions intenses i abundants que es van plantejar. Una de les reflexions que va obtenir un major consens va ser el fet que l'essència de l'arquitectura tradicional ha de trobar les seves pròpies formes en la contemporaneïtat, que li permet mantenir el seu caràcter sense trair l'esperit que rau en la seva pròpia gènesi. En qualsevol cas, el tema no s'ha esgotat i seran encara necessàries més jornades d'aquesta mateixa temàtica per tal d'anar avançant en el seu coneixement.

En el Valle de la Luz: la obra de Gion Antoni Caminada

Gabriel Sánchez, arquitecto. Instituto Tecnológico de Estudios Superiores de Monterrey (ITESM), México

¡Luz... más luz!

JOHANN WOLFGANG VON GOETHE¹

Es inmenso, cuando pensamos
en la luz blanca y la sombra negra.

LOUIS I. KAHN²

Lumnezia, en romanche «valle de la luz», es un valle situado en el cantón de los Grisones, en la Suiza oriental. Allí están sucediendo cosas importantes desde hace ya algunos años.

En el «valle de la luz», un lugar idílico, donde pareciera que el tiempo se ha detenido, conviven de manera habitual y extraordinaria dos aparentes opuestos que pudieran pensarse irreconciliables.

Por un lado, la imagen de Suiza como un país rico, un paraíso económico donde se desarrollan investigaciones científicas que implican tecnología puntera, donde se producen relojes de alta precisión y algunos de los más exquisitos chocolates del mundo, además de la promoción de un turismo de lujo. Por otro lado, todas estas actividades se desarrollan en un contexto casi siempre bucólico, idílico, en medio de valles y montañas, conviviendo entre actividades de agricultura y ganadería que implican técnicas y formas de vida centenarias.³

¹ Frase atribuida a Johann Wolfgang von Goethe en su lecho de muerte.

² A.A.V.V., *Louis I. Kahn. Conversaciones con estudiantes*, Barcelona, Gustavo Gili, 2002, p. 26.

³ A.A.V.V., *Swiss made: nueva arquitectura suiza*, Barcelona, Gustavo Gili, 2003, p. 56.

Estas dos caras de Suiza conviven casi a la perfección, aunque no sin tensiones y dificultades. Esto no es gratuito, e implica muchas decisiones y acciones más allá de que la propia condición montañosa e intrincada del país propicie un cierto aislamiento de influencias externas y permita de alguna manera esta forma de vida.

En Lumnezia, uno de los muchos valles en medio de montañas que conforman Suiza, así se desarrolla la vida diaria, entre tradición y vanguardia. Esta forma de vivir se manifiesta y ha sido determinada en gran medida a través de su arquitectura.

Respecto a esta, en el valle de Lumnezia sucede lo que Kahn dijo en alguna ocasión:

«... la revolución impulsará un nuevo sentido de lo maravilloso. Solo a partir de lo maravilloso pueden surgir nuevas instituciones... seguro que no pueden surgir del análisis.

»Desde la revolución vendrán más cosas maravillosas o simplemente, la redefinición de las cosas».⁴

En el valle de Lumnezia hay una revolución, una revolución silenciosa pero no por eso menos profunda. Allí la belleza de lo maravilloso se manifiesta en la sencillez de lo cotidiano. La arquitectura en el valle de Lumnezia está sufriendo un cambio, como su misma forma de vida. Dicho cambio arquitectónico implica el cuestionamiento y la redefinición de las instituciones arquitectónicas para responder de manera actual al habitar del hombre, un habitar que en esencia tiene carácter poético. Poéticamente habita el hombre, dice Heidegger haciéndose eco de Hölderlin. Esto es a lo que se refiere Kahn cuando

⁴ *Ibid*, p. 17.

habla de una luz blanca y una sombra negra; ambas no existen como tales en la naturaleza, ambas son un nuevo sentido revolucionario de lo maravilloso, que ayudará a la redefinición de la nueva arquitectura, dando paso a una luz amarilla y una sombra azul.

El arquitecto Gion Antoni Caminada es el principal actor de esta revolución en el valle de Lumnezia, que trasciende lo meramente arquitectónico. Él vive en el valle y se ha encargado de varias de las últimas construcciones que ha habido en el mismo, sobre todo en el poblado de Vrin.

Un paseo por Vrin

No temas ser tachado de inmoderno. Solo se permiten cambios en la antigua manera de construir si representa una mejora; si no, quédate con el antiguo. Pues la verdad, aunque tenga cientos de años, tiene más relación íntima con nosotros que la mentira que avanza a nuestro lado.

ADOLF LOOS⁵

Tratar de seguir muy de cerca las necesidades de la gente y no seguir las modas. Y, sobre todo, no tratar de ser ni moderno ni contemporáneo, porque seguramente resultarás irónico o sarcástico.

PETER ZUMTHOR⁶

Al final del valle de Lumnezia se encuentra Vrin, un poblado de 280 habitantes. El poblado ha elegido intentar seguir viviendo como desde antaño, integrando de una manera gradual las nuevas tecnologías y los cambios en la vida que esto conlleva. Esta manera de pensar concuerda con la forma como entiende el mundo Gion Antoni Caminada.

Él vive y trabaja en Cons, una aldea del mismo valle, pero nació en Vrin y la mayoría de sus obras importantes se encuentran allí. Varios de estos proyectos son edificios públicos realizados para el pueblo, como la Stiva da Morts, el matadero y la sala polivalente.

Para llegar al pueblo hay que hacerlo a través de un camino estrecho. En algún momento las autoridades municipales propusieron ensancharlo y derribar las primeras construcciones para dar una entrada y una vista más amplias al poblado. Gion Antoni Caminada se opuso a esto argumentando que había que mantener un ritmo para entrar en Vrin: «El camino estrecho y sinuoso ayuda a experimentar la llegada al lugar de una forma distinta». De haberse concretado esta iniciativa municipal, parte del ritmo y del misterio que supone acercarse a un nuevo lugar se hubiera perdido, afectando no solo en el aspecto poético sino también en el funcional.

A lo largo de los años y con distintas construcciones Caminada ha definido la nueva cara del pueblo, que hoy continúa en evolución.

Una de sus principales edificaciones es la Stiva da Morts, una capilla para velar a los muertos del pueblo. Es un pequeño edificio realizado en hormigón y madera blanca en el exterior, mientras que en el interior el acabado es de madera sin tratar.

⁵ Opel, Adolf; Quetglas, Josep, *Adolf Loos: Escritos II. 1910-1931*, El Croquis Editorial, Madrid, 1993, p. 78.

⁶ Castro, Loreta, «El poder del lugar: conversación con Peter Zumthor», en *Arquine*, nº 5 (2010), p. 27.

Es muy cercano a la iglesia, pero en cierta forma desvinculado de esta. Como el mismo Caminada dice, aunque está físicamente fuera del recinto de la iglesia, se encuentra en el límite entre lo sagrado y lo profano, permitiendo también un rito que consiste en la peregrinación entre la capilla de velación y la plaza principal, haciendo un recorrido a través del pueblo como forma inicial del último adiós. En su interior, el acceso al lugar donde se encuentra el muerto se realiza a través de un recorrido indirecto que permite una preparación para el encuentro entre el hombre muerto y el hombre vivo. En su parte superior una sala permite el descanso físico, pero también el encuentro mutuo, dando lugar a un cierto descanso del alma, compartiendo el dolor y la pena con los demás.

Antiguamente en el pueblo, cuando se edificaba algo muy importante se imitaba el mármol como acabado del edificio, pintando las vetas de dicho material en los muros. Hoy en día, los medios económicos hubieran permitido a Caminada importar mármol; su negativa a hacer uso de dicho recurso responde a su interés por trabajar con materiales del lugar y que por consiguiente conocen y saben utilizar los artesanos del pueblo, la misma gente para quien es este edificio. Esto no significa que haga uso de los materiales de una manera usual, sino que hace un proceso de refiguración; utiliza la madera del lugar encalándola, dándole un acabado blanco, así también hace alusión a la elegancia y finura del mármol que los antiguos del pueblo añoraban, pero sin intentar querer ser mármol. A través de la refiguración logra una innovación; de esta manera la materia del edificio adquiere un nuevo brillo, un nuevo significado, sobre todo y especialmente para el habitante de Vrin.

Como diría Caminada, «es un lugar hecho para los vivos, no para los muertos».⁷ Este edificio, con una extraordinaria carga poética, es un proyecto que llevó seis años de trabajo al arquitecto y que hoy tiene un gran significado para el pueblo.

Otro edificio de Gion Antoni Caminada, de gran importancia para Vrin, es el matadero, un edificio construido con capital privado y que tuvo muchas dificultades para su realización. Durante la fase de proyecto existían muchas dudas acerca de su éxito, ya que suponía una inversión que involucraba a todo el pueblo. Caminada, con el auxilio de contactos externos, ayudó a su financiación y construcción. Actualmente es uno de los edificios económicamente más importantes de Vrin, y aunque solo funciona el jueves de cada semana, involucra muchos oficios a los que se dedica la gente del pueblo.

Realizado en hormigón, piedra y madera, y siendo un encargo un tanto inusual, posee una extraña elegancia y sobriedad. Con una presencia sencilla, pero a la vez innovadora, se integra perfectamente en la fisonomía del pueblo.

Este proyecto fue una especie de parteaguas en la carrera de Caminada. Antes de su construcción existía una cierta desconfianza hacia su arquitectura, ya que no es tradicional y la elección del pueblo había sido seguir conservando su fisonomía de una manera casi museística, algo que finalmente hubiera causado la muerte del propio pueblo.

Otros varios proyectos ha realizado Caminada dentro y fuera de Vrin; varios para el Ayuntamiento, así como diversos establos y casas de los habitantes del valle. En

---

⁷ Presence Switzerland (PRS), *Architecture in Switzerland*, primera edición, Zurich, Swissinfo/SRI Webfactory, 2002, DVD.

Arriba a la izquierda, sala polivalente de Vrin, diseñada por Caminada. Destaca el innovador sistema estructural de la cubierta. Arriba a la derecha, edificios agrícolas diseñados por Caminada, trabajo conjunto de hormigón, piedra y madera. Abajo a la izquierda, el Valle de la Luz (Lumnezia) con el pueblo de Vrin en primer término. Abajo a la derecha, Stiva da Morts, la capilla para velar a los muertos diseñada por Caminada. El exterior es una combinación de hormigón y madera blanca.

todos ellos, la unión entre tradición y modernidad se da de una manera especial, algo digno de ser mirado y entendido en profundidad.

El poeta de Lumnezia

Lo que habitualmente vemos del mundo, lo que vemos de las cosas humanas y divinas adquiere, gracias al decir poético, un nuevo rostro, precioso y rico en misterio. Un lenguaje elevado da el sello de este ennoblecimiento. Pero la elevación tiende hacia la simplicidad...

El poeta reúne el mundo en un decir cuya palabra es un reflejo dulcemente atenuado, bajo su resplandor el mundo aparece como si fuera visto por vez primera...

MARTIN HEIDEGGER⁸

Gion Caminada encuentra en la unión de dos opuestos una oportunidad, casi un medio poético que arroja nueva luz sobre las cosas cotidianas que va creando y para las que va creando, una luz revolucionaria que cuestiona y propone una redefinición de la forma de vida del lugar. Esta redefinición se encuentra en consonancia entre tradición y vanguardia, se encuentra conforme con su mundo, pero enriquece el mundo. No es una postura romántica ni pasiva.

Caminada sabe perfectamente que desde fuera su arquitectura parece ser muy extraña y romántica, pero no es algo que le interese. Sus inquietudes están en lograr de la manera más coherente una arquitectura específica

para la gente de este valle, para el lugar al que él mismo pertenece.

«El Amigo de la Casa es el Amigo de esta casa que es el mundo. Simpatiza con la habitación humana en su integralidad y su extensión. Su simpatía descansa por consiguiente en una pertenencia original, pero al mismo tiempo conforme, al mundo y a su estructura.»⁹

Haciendo referencia a Martin Heidegger podríamos decir que, al igual que Hebel con su poesía, Caminada con su arquitectura es «el amigo de la casa», un amigo que está en sintonía con su universo específico sabiendo estar en él, pero también enriqueciéndolo. El mismo Caminada lo explica:

«When I'm designing, I'm at the same time exercised by the problems of this world.

»With my architecture I try to help solve these problems. For me, building is a way of life. I have built little things, a telephone box, a mortuary, at the moment I am designing a public toilet, and above all, houses, all sorts of things that people need for their lives.

»Beauty is not the first consideration. I cannot persuade a farmer that he should build a beautiful cowshed. But if the cowshed works well, then it can be beautiful too. In other words, architecture must meet a need.

»I do not explain my buildings in terms of complicated theoretical edifices or arbitrary artistic inspirations. That is not quite enough for me. In fact, I believe that architecture, which always derives from an idea, embraces a totality of events in which a kind of sensuality

⁸ Heidegger, Martin, «Hebel, el amigo de la casa», en *Eco*, tomo XLI, n° 249, Bogotá, 1982, pp. 230, 234.

⁹ *Ibid.*, p 235.

can be discerned. I build to endow a real need with built form.

»I was recently talking to a curator of historic monuments about a new building regulation. He said that the regulation must lay down that building has to meet a certain minimum standard. But how is quality “as such” to be built?

»Architecture has first of all to fulfil a function, be meaningful in some way. This comes before quality. That has always been the case. If a building makes sense, quality comes into being. It determines quality. A good design embodies a totality of all events and also has the capacity to tell stories. Something has to come into being that was not determined in advance. I want there to be stories, and so I build houses for eternity».¹⁰

De esta manera Gion Antoni Caminada desarrolla su trabajo en el mundo, con sentimiento y razón construye una arquitectura más humana, que responde a las exigencias actuales pero mantiene un lazo de unión entre tradición y vanguardia. El entendimiento profundo de la realidad cotidiana de los habitantes de Lumnezia permite que a través de dos medios arquitectónicos fundamentales, el espacio y la materia, Caminada logre construir una arquitectura de una poética tan admirable que la eleva a una verdadera simplicidad.

Realmente logra una revolución como en su tiempo Kahn anunció que llegaría, una revolución que en gran medida consiste en tomar conciencia de lo que debe ser y hacer un arquitecto en el mundo.

---

¹⁰ Badia, Jordi, *Habitatge i ciutat* (en línea), octubre de 2009, en Gion Caminada, disponible en: <http://tallerjordibadia.blogspot.com>.

«No conozco servicio más grande que un arquitecto pueda hacer, en tanto que profesional, que darse cuenta de que cada edificio debe servir a una institución del hombre, tanto si la institución es de gobierno, de hogar, de aprendizaje, o de salud, o de ocio.

Una de las grandes ausencias en la arquitectura actual es que estas instituciones no se definen, que se dan por hechas, tal y como aparecen en los programas, Casa Walpen, Disentis y se convierten así en edificios.»¹¹

El trabajo de Gion Antoni Caminada arroja luz sobre quien habita su obra y sobre la misma disciplina de la arquitectura. De alguna manera parece responder en su campo específico a las palabras que pronunciara en su lecho de muerte Goethe: «Luz... más luz». Desde hace algún tiempo hay una luz blanca, una luz que ilumina el valle de Lumnezia.

Bibliografía

CAMINADA, Gion Antoni, *Cul zuffel e l'aura dado*, Luzern, Quart Verlag, 2005.

CAMINADA, Gion Antoni, *Stiva da Morts*, Zurich, gta Verlag / ETH, 2003.

---

¹¹ A.A.V.V., *Louis I. Kahn. Conversaciones con estudiantes*, Barcelona, Gustavo Gili, 2002, p. 21.

Unitat en el detall i tumult en el conjunt

Joaquim Español,
doctor arquitecte i poeta

RESUM

Una aproximació a la morfologia urbana de la ciutat històrica ens permet percebre valuosos atributs de coherència complexa, que deriven fonamentalment de la permanència, en societats d'evolució lenta, dels mateixos tipus arquitectònics, val a dir, tècniques constructives, materials i usos, fet que dóna com a resultat «unitat en el detall i tumult en el conjunt», segons l'expressió de M. A. Laugier. En les societats sobremodernes actuals no es donen aquestes condicions, però la intervenció arquitectònica en aquests teixits ha de tenir en compte el codi tipològic perquè l'arquitectura adquireixi la seva plenitud i col·labori eficaçment en el manteniment dels atributs urbans.

Al meu parer, el patrimoni arquitectònic adquireix tota la seva plenitud quan es transforma en patrimoni urbà. La ciutat històrica és la dipositària d'aquest patrimoni. Però el seu valor singular radica en el fet que no es limita a l'acumulació d'arquitectures valuoses. La ciutat històrica té atributs que van més enllà de la suma d'edificis, i aquests atributs converteixen els teixits antics de les ciutats i els pobles rurals en autèntiques obres d'art col·lectives, complexes, coherents, variades, singulars i ancorades al territori.

Certament, en aquesta valoració hi pot haver una mitificació poc crítica que empeny a vegades a una hiperprotecció absurda, oblidant que un dels aspectes clau de la morfologia dels teixits històrics és la seva constant

transformació, perquè la ciutat vella no és solament una obra d'art complexa, sinó un organisme viu en evolució, si bé una evolució que porta en si una llei, una mena de codi genètic que l'orienta, de la mateixa manera que una persona canvia amb el temps –per cert, en sentit contrari al de les ciutats, cada vegada més joves– sense canviar la seva individualitat.

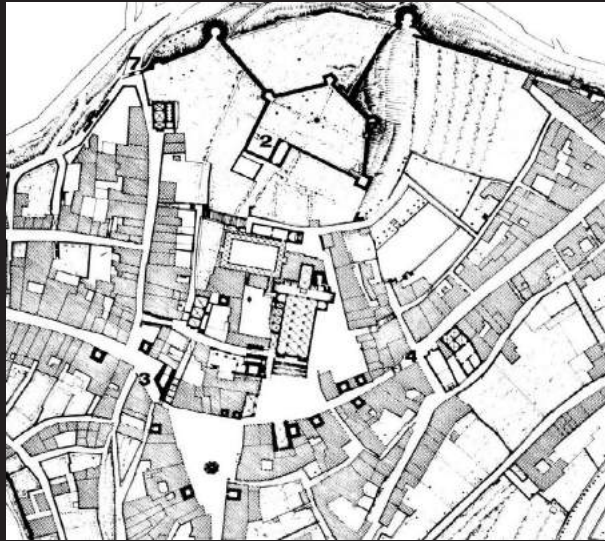
Per què aquest fenomen és evident en els nuclis històrics i no és visible ni sembla possible en la ciutat contemporània –on el patrimoni arquitectònic, malgrat tot, pot ser d'interès– és una qüestió rellevant que caldrà plantejar-nos.

Per aproximar-nos a alguns valors prominents del patrimoni urbà històric podem observar, com a exemple, la morfologia de qualsevol ciutat o poble conformat en la baixa edat mitjana –aquí, en concret, parlarem de Siena–, amb la consciència que ens limitem a parlar d'atributs morfològics, no d'altres qualitats, ni tampoc de les importants disfuncions que han sofert i sofreixen la majoria de les ciutats.

En la planta de San Gimignano –un petit enclavament urbà proper a Siena– observem els trets característics d'un teixit de formació medieval evolucionat en el temps. La irregularitat del teixit delata la falta de projecte previ a la ciutat, i contrasta amb la regularitat geomètrica de les arquitectures monumentals. El creixement del sector medieval de la ciutat va ser espontani –o, precisant, el fruit d'una intel·ligència col·lectiva–, un creixement per homeòstasi, per adaptació als canvis puntuals i reiterats en la història i el territori.

La mateixa irregularitat es detecta als carrers de Siena, i mostra falta d'instruments racionals d'ordre, com la geometria simple, la repetició regular o les simetries. Però, ¿podem parlar realment de falta d'ordre i, en conseqüèn-

cia, de coherència? En realitat, una passejada pel lloc ens permet percebre en els carrers d'arquitectures domèstiques una complexa i subtil cohesió. Cal preguntar-nos d'on prové. I amb una mirada atenta ens adonem que en les façanes que conformen els carrers de Siena s'hi detecta la repetició de materials, proporcions de les obertures, estilemes gòtics, forma i dimensió de les barbacanes i cobertes, semblança de les crugies, etc. En definitiva: repetició d'unes mateixes tècniques constructives i d'uns mateixos materials durant llargs períodes de la història, a vegades durant alguns segles. És a dir: presència d'un tipus arquitectònic per sedimentació en el temps d'uns usos semblants i d'uns mateixos procediments constructius a causa de l'evolució lenta de l'arquitectura domèstica.

El tipus arquitectònic no és un model que es copia: és una manera abstracta de fer, comuna als mestres d'obres d'un llarg període de la història que té com a conseqüència que totes les cases tinguin la mateixa estructura formal, però cada una responen a requisits diferents. Cap casa és igual a una altra, però totes són semblants, com germans que surten d'una mateixa matriu: el tipus. I el tipus és constant en un determinat territori i societat, però canvia, i ho pot fer de manera radical d'una regió a una altra perquè cada una té els seus materials, les seves tradicions artesanals, els seus models socials i, en definitiva, la seva història.

En qualsevol cas, el resultat morfològic a cada indret és extremadament variat i a la vegada coherent, com va observar agudament l'abat Marc-Antoine Laugier, que va resumir el fenomen en una frase precisa: «Unitat en el detall i tumult en el conjunt». En paraules de Marcel Proust aplicades a l'art: «Complexitat ordenada, principi de la bellesa».

La ciutat històrica ens mostra, per tant, que hi ha sistemes d'ordre que van més enllà dels ordres racionals

utilitzats en els edificis i les ciutats projectades, sistemes que no es donen de manera conscient per part dels múltiples agents que intervenen en la construcció de la ciutat. Són procediments que provenen de l'escassetat de recursos i de la lentitud temporal, i que es tradueixen en una repetició irregular a l'espai d'elements semblants, base de la complexa coherència esmentada.

Aquests espais de complexitat ordenada constituïen el sistema sanguini i nerviós de la ciutat; eren espais creadors d'identitat, constructors de vida col·lectiva i expressió de la continuïtat i permanència de la ciutat. En paraules de Maurice Merleau-Ponty, era «espai existencial», lloc de l'experiència i de la relació amb el món d'un ésser essencialment identificat amb el medi.

No entraré a considerar les bases socials sobre les quals s'assenta aquest model urbà, entre altres motius perquè, com que és un model en canvi constant, no hi ha homogeneïtat social sota aquests tipus de teixits. I d'altra banda, hi ha sempre un desajust entre el model social, més susceptible a canvis, i la morfologia urbana, que té molta més inèrcia i, per tant, muta amb més lentitud, fet que té la seva conseqüència: som sempre hostes en la nostra pròpia ciutat.

Tanmateix, hi ha en les societats premodernes que van construir aquests teixits urbans alguns pocs trets comuns que afecten directament la morfologia dels teixits i que no és agosarat identificar.

Eren societats orgàniques, amb un sistema estructurat i fix de relacions entre els ciutadans, un sistema fortament jeràrquic, amb una estructura en arbre de les relacions socials. Eren també societats d'evolució lenta, fet que permetia tant la sedimentació tipològica com l'homeòstasi o adaptació als canvis. Eren, d'altra banda, societats de mobilitat generalment reduïda: els individus molt so-

vint naixien, vivien i morien al mateix lloc, fet que provocava una identificació forta de l'individu amb el seu nínxol urbà, i un consistent sentit d'arrelament de la societat a la ciutat o a la vila rural. Eren, finalment, societats constructores de llocs: buits significants, creadors d'identitat i de vida col·lectiva.

Si he plantejat alguns factors que, al meu parer, expliquen parcialment la morfologia admirada dels teixits històrics és per fer-nos conscients que les bases socials de les ciutats del passat no són repetibles, malgrat els nombrosos intents postmoderns de neomedievalització urbana, que es donen sobretot en comunitats tancades dels EUA.

Però si bé la ciutat del passat no és reproduïble –ni seria desitjable que ho fos– sí que podem entendre la lògica dels seus teixits, el que abans n'he dit el seu codi genè-

tic, una actitud que hauria de presidir les nostres intervencions en el patrimoni urbà. Aquesta actitud ens hauria d'impel·lir a actuar en funció d'aquest codi, però amb les arquitectures pròpies de la nostra època sobremoderna, que responen a exigències funcionals i perceptives diferents. Està plenament assumit que les arquitectures en les quals cal intervenir als centres històrics no poden ni han de pretendre el fals històric d'una còpia de les tipologies existents. Però tampoc es pot actuar amb indiferència olímpica respecte a les generatrius de les arquitectures històriques, i per dos motius fonamentals: primerament, perquè una arquitectura autista, indiferent al lloc, és reductiva i pusil·lànime; i en segon lloc, perquè una arquitectura que sap entendre el lloc col·labora en la construcció de la ciutat, i té una dimensió virtual més extensa que la seva dimensió real. Només en aquest cas l'arquitectura pot adquirir la seva plenitud i la ciutat mantenir i actualitzar els seus atributs.

LES ARRELS CULTURALS DE L'ARQUITECTURA TRADICIONAL

L'arquitectura tradicional: del menysteniment a la mitificació (comunicació)

Blanca Sala,
antropòloga i doctora en arquitectura

RESUM

La valoració del patrimoni arquitectònic popular i tradicional ha estat condicionada pels contextos històrics de diferents moments al llarg del segle XIX i dels segles XX i XXI. El menysteniment ha vingut de la mà d'un desenvolupament tecnològic i d'una ideologia que prestigia els conceptes de progrés i de modernitat, en detriment de la memòria històrica; d'un desenvolupament econòmic, en detriment d'unes manifestacions culturals que no es poden mesurar en termes de rendibilitat; d'un creixement urbà, en detriment de les edificacions velles; d'una concepció elitista de la cultura, en detriment de la cultura popular; o d'una globalització, en detriment de la cultura local. I enfront d'això, els diferents intents de revalorització d'aquesta cultura popular i tradicional han passat, doncs, per posar en valor conceptes com els de preservació cultural, patrimoni històric, cultura popular, identitat col·lectiva i identitat local. Aquests intents, però, sota diferents agents i interessos, molts cops han pecat de tenir una visió idealitzada o mitificada, i d'una manca de rigor històrico-cultural.

La història de l'art i de l'arquitectura han estat bàsicament les disciplines que han establert quins elements arquitectònics són els que tenen prou valor per ser considerats patrimonials i quins no. I aquest valor durant molt temps fou atorgat a partir dels seus atributs en els àmbits de la qualitat tècnica i artística: eren sobretot aquelles edifica-

cions pensades i edificades des de les elits de les esferes oficials del poder polític, econòmic o religiós. Responia a una visió de la història construïda a partir de fets i personatges importants i no a partir d'una creació col·lectiva.

La resta, la cultura generada des dels sectors populars de la societat, era vista com una cultura mancada de qualitats intel·lectuals o estètiques, que responia només a les necessitats pràctiques de la seva vida quotidiana. Era considerada com un producte de segon ordre, que no mereixia una atenció especial. És el que anomenen *cultura popular i tradicional*.

El folklore enfront de la industrialització i el progrés

Però aquesta visió començà a canviar al segle XIX, amb el sorgiment a Europa del corrent intel·lectual del Romanticisme –que a Catalunya s'encarnà en el moviment de la Renaixença–, el qual atorga precisament al «poble» el paper protagonista de la dinàmica de la història. Era un poble tipificat i idealitzat, que identificaven amb un context rural, i que consideraven que era el conservador i dipositari dels valors essencials i autèntics de la societat heretats dels avantpassats, d'una ànima o «esperit col·lectiu» ancestral. I aquests valors es traduïen en unes formes de vida i en unes manifestacions culturals tradicionals resultat d'un contacte estret i quotidià amb la natura, que foren anomenades *folklore* (de l'anglès *folk*, és a dir, 'poble', i *lore*, 'tradicions'). Es tractava d'aspectes tant de cultura material com immaterial: creences, mites, contes, llegendes, ritus, festes, danses, cançons, artesanía, arquitectura.

Això implicava una visió de la història de caràcter estàtic: els elements importants i definitoris d'una cultura eren aquells que s'havien mantingut immutables amb el pas

del temps (creien que els més genuïns eren aquells que es remuntaven a l'època medieval). És a dir, que veien la història com la dipositària dels valors essencials i identitaris d'una cultura.

Però els romàntics consideraven que aquesta essència començava a estar en perill de desaparició a causa del desenvolupament industrial i urbà. D'una banda, els avenços tecnològics que s'incorporaren a l'agricultura i la ramaderia anaven arraconant costums i hàbits tradicionals. I alhora, es produïa un despoblament rural a causa de l'emigració cap a les ciutats, on es necessitava mà d'obra per treballar a les noves indústries, allunyant cada cop més l'individu respecte a la natura i respecte a la seva tradició cultural.

La concepció romàntica de la història, doncs, entrava en confrontació amb la idea de *progrés* imperant en aquells moments, segons la qual el progrés de tota societat es fonamentava a mirar endavant i no enrere, tenint com a pilars la innovació, el desenvolupament científic i tecnològic, i la millora de les condicions de vida. I a més, consideraven que aquesta nova cultura del progrés era uniformitzadora a nivell cultural, i que posava en perill les identitats nacionals.

En el cas català, a més, s'han de sumar les conseqüències culturals de la situació historicopolítica del país, el qual feia dos segles que patia un procés d'aculturació, és a dir, de descatalanització, promogut des de les institucions espanyoles.

En aquest context, cregueren en la necessitat urgent de preservar l'herència cultural i de recuperar la memòria històrica de Catalunya. Amb aquest objectiu sorgeixen els estudis de folklore, que es dedicaren a recopilar, inventariar i difondre la cultura popular i tradicional. Però aquesta tasca era duta a terme per persones pertanyents

fonamentalment a l'àmbit literari o a l'excursionisme (la recopilació dels elements arquitectònics es va fer sobretot des d'aquest àmbit), i que no aplicaven cap metodologia científica d'investigació. No empraven, doncs, ni el mètode etnogràfic ni les eines teòriques pròpies de l'antropologia cultural, que hauria estat el més adequat pel tipus d'objecte d'estudi que s'havien marcat, i no fou fins a principis del segle vint que els estudis de folklore s'hi anaren acostant.¹

Els criteris de selecció dels elements a recollir passaven pel fet que estiguessin desapareixent –o que només quedessin ja en la memòria d'alguns–, o que destaquessin per ser molt diferents dels que ells coneixien, o que responguessin a un model de *tipisme*. Per tant, es tractava d'uns criteris força subjectius i parcials, per part d'unes persones que s'ho miraven des d'una distància històrica, geogràfica i cultural, ja que provenien d'un context de modernitat, de cultura urbana i d'elit cultural. I és precisament aquesta distància la que, sumada a la manca de rigor científic, generava una visió parcial i descontextualitzada, i que portà a la mitificació de la realitat que estudiaven. Allò que per als habitants de les àrees rurals era viscut com una vida quotidiana marcada pel treball dur i desproveïda de qualsevol interès cultural o estètic, per als folkloristes era percebut com un mode de vida pur, primordial i idil·lic.

El mite es caracteritza per la indefinició –en cronologia, llocs, fets, actors– i per la descontextualització, en la qual prenen importància uns elements concrets, que són els que es consideren útils per al missatge que ha de trans-

¹ Una bona ressenya de la influència del moviment romàntic i dels estudis de folklore en el context català el trobem a: Llorenç Prats, Dolors Llopart, Joan Prat (1982). *La cultura popular a Catalunya. Estudiosos i institucions, 1853-1981*. Barcelona.

metre, mentre que la resta queda difuminada o desapareix. En no dur a terme una investigació rigorosa i de caràcter holístic, l'objecte d'estudi dels folkloristes també pateix d'una certa indefinició científica i d'una descontextualització; igual que el mite, pretenien fixar i perpetuar la memòria d'una realitat primordial ideal.

El patrimoni enfront de la urbanització i la modernitat

A partir dels anys seixanta del segle vint a Catalunya, de la mà del «desarrollisme» es produeix un nou impuls industrial al voltant de les àrees urbanes, que implicà un nou creixement demogràfic i, per tant, urbà. Les ciutats s'engrandeixen a partir de la creació de suburbis per acollir la població nouvinguda, però al mateix temps s'exerceix una pressió sobre els centres urbans i, per tant, sobre els nuclis històrics. La construcció nova va anar devorant espai, ja fos a costa d'espais naturals, d'espais agrícoles o de construccions arquitectòniques «velles».

Aquesta pressió urbanística també es produïa al voltant d'un altre fenomen: el turisme. En aquest cas, les noves construccions afecten entorns de pobles tant de la costa –on la gent busca sol i mar– com d'alta muntanya –on la gent busca neu–. El criteri de desenvolupament econòmic, doncs, se situa en termes generals per damunt de consideracions de caràcter cultural, i l'edificació n'és un dels símbols principals i més explícits.

Això ha contribuït al fet que la situació de l'arquitectura tradicional i popular no hagi tingut el mateix tractament que altres formes de cultura tradicional i popular. Mentre que àmbits com els de la gastronomia, l'artesanía, la festa o altres manifestacions participatives anaven agafant interès i força per part de la població catalana, potenciades tant des de les institucions públiques com des d'en-

titats culturals o ciutadanes, l'àmbit de les edificacions n'ha quedat força al marge.

A aquest context s'ha de sumar una determinada concepció sobre l'arquitectura, tant des de l'àmbit professional de la disciplina com des de l'institucional i social: el concepte de *modernitat* arquitectònica. L'arquitectura moderna, hereva del funcionalisme, ha prestigiat allò nou, allò pràctic, allò «útil», allò «net», el confort. I si bé l'arquitectura històrica, tot i no complir amb aquests paràmetres, es va acceptar a manera d'excepcionalitat pel seu reconeixement com d'interès artístic, a l'arquitectura popular tradicional no li va succeir el mateix, ja que no va tenir aquest reconeixement.

A partir dels anys noranta del segle vint pren força un nou tipus de turisme, impulsat per una intenció de reactivació econòmica i social de les zones rurals, i seguit d'un interès per estar en contacte amb la natura i la vida rural per part de la població urbana: és el *turisme rural*. Es busca allò natural, «pur», local, tradicional i rural, que no es troba en l'entorn tecnificat, «contaminat», global, modern i urbà de la seva vida quotidiana. S'ha reactivat, doncs, l'interès pels costums i el patrimoni tradicionals, per viure durant uns quants dies en un escenari rural tradicional. Podríem considerar aquest fenomen com una versió actualitzada del que ja buscaven els romàntics del segle dinou. Com en aquell cas, es torna a projectar una visió força idealitzada sobre aquesta realitat, produïda per la distància i pel desconeixement.

Aquesta visió, però, no es correspon amb la del posicionament acadèmic i científic, que ja no és el mateix que el d'aquells folkloristes vuitcentistes. Actualment, segons els antropòlegs, la cultura és una realitat dinàmica i, per tant, la cultura popular tradicional no és un corpus estàtic i aïllat, sinó que es va adaptant als nous contextos i necessitats històriques i socials. Qualsevol

Masia i pallissa a Fornells de la Muntanya (Toses, Ripollès)

element d'una cultura, fins i tot en el cas que en els seus aspectes formals pugui no haver canviat gaire, sí que haurà patit transformacions en la seva funció i significats per adaptar-se al context present i, per tant, estarà subjecte a contínues reinterpretacions. La importància d'un element ja no ve donada pel seu «exotisme», sinó per la funció que compleix dins la totalitat que és una cultura. D'altra banda, en una societat global amb alts nivells de comunicació i mobilitat físiques o digitals, deixa de tenir sentit la percepció d'aïllament territorial i cultural.

El fet és que el patrimoni tradicional, tant el material com l'immaterial, està arribant al gran públic de la mà d'agents institucionals i econòmics locals i ha anat generant una oferta per a aquesta demanda. S'ha generat un producte de consum d'acord amb uns criteris que s'ha cregut que són els que més connecten amb els interessos i expectatives actuals dels visitants: un producte estetitzat, simplificat i tipificat, a costa de la veracitat sociohistòrica i a costa de la riquesa de significats. Aquest producte pren forma a través d'edificacions, artesanía, gastronomia, remeis, festes, música, danses, llegendes, fires i concursos relacionats amb el bestiar o l'agricultura, etc.

Edifici antic i edificis restaurats a Fornells de la Muntanya (Toses, Ripollès)

La conseqüència pel que fa a les edificacions ha estat que s'ha rehabilitat i construït a partir d'un model ideal d'arquitectura local típica, tradicional, rural i autèntica. Aquest model s'ha dedicat a imitar els aspectes materials, estructurals i estètics, oblidant les funcions d'ús i les funcions simbòliques que complien i els donaven sentit, així com la seva raó històrica i ambiental.² Si bé aquest fenomen ja el trobem a partir dels anys seixanta, els darrers deu anys ha tingut un impacte quantitatiu i qualitatiu més elevat.

Es construeixen o es restauren cases de segona residència o de turisme rural, no ja a partir del model de casa tradicional, sinó, per exemple, imitant l'estructura i la forma de les barraques, bordes o pallisses, és a dir, les edificacions que servien per guardar palla, eines de treball o bestiar. Algunes vegades eren adjacents als habitatges i

² Realment podríem parlar de «paisatge inventat» per descriure aquest fenomen, tal com el descriu Chassagne en referència a les zones rurals franceses: Marie-Elisabeth Chassagne (1983). «Communautés rurales et devenir du paysage». *Les Annales de la recherche urbaine*, n. 18-19.

Edificis nous a Querolbs (Ripollès)

altres cops n'estaven més allunyades, però aquest model constructiu sembla que respon d'una forma més exacta al model d'arquitectura rural típica.³

D'acord amb aquest model, per exemple, les façanes han de ser de pedra vista. Curiosament la pedra ha arribat a ser un element decoratiu i un símbol d'estatus, quan en aquestes àrees era concebuda només com un material de construcció que tenien a l'abast: l'habitabilitat de les

³ L'estudi sobre aquest fenomen a la comarca del Ripollès està recollit a: Blanca Sala (2008). «Evolució dels costums». DDAA: *Cases de poble. Evolució, arquitectura i restauració dels nuclis rurals*. Figueres: Brau Edicions. Sobre l'àrea de la Vall d'Aran, trobem l'estudi recollit a: Xavier Roigé, Ferran Estrada, Oriol Beltran (1997). *La casa aranesa. Antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.

Edifici nou a Nevà (Toses, Ripollès)

edificacions es mostrava precisament en la cura de les façanes, que s'arrebossaven. Actualment s'està rehabilitant repicant les façanes per treure a la llum aquesta pedra, i en el cas de les construccions noves, s'estan folrant les façanes amb una pedra tota ben posada sobre el totxo que pren una aparença diferent de les antigues, força més irregulars.

El forà inicià un procés d'imitació formal i estètica de l'arquitectura local, redefinint-la segons el seu model idealitzat. Però arriba un moment en què la mateixa cultura local no solament ha incorporat aquest model, sinó que també ha començat a reproduir-lo per respondre a la demanda dels visitants i satisfer els seus gustos. Encara més: la normativa urbanística molts cops obliga que tot allò que es construeixi de nou tingui la façana de pedra. L'imitador inicial, doncs, ha acabat essent imitat precisa-

ment per aquell a qui imitava. Ens trobem, doncs, davant d'un patrimoni «reinventat».

L'habitant de les àrees rurals ja viu dins el context d'una cultura global, i la forma de vida que anomenem *tradicional* queda enrere, només en la memòria dels més vells, els quals només han pogut percebre el valor cultural d'aquella forma de vida passada a través del sedàs cultural de les noves generacions, ja que durant molts anys l'havien menystinguda, associant-la a una vida sovint dura, precària, sense comoditats i no reconeguda socialment.⁴

Rigor històrico-cultural *versus* difusió social

Sobre la taula queda un interessant debat: aquest fenomen de «reinvenció» del patrimoni, ¿perjudica o beneficia el coneixement i la conservació del patrimoni tradicional? ¿Tindria el mateix èxit popular si fos més fidel a nivell antropològic i històric? ¿Què és més important pel que fa al patrimoni, el rigor històrico-cultural o la difusió i la participació social?

---

⁴ Aquesta percepció diferenciada sobre el patrimoni tradicional entre generacions l'he pogut comprovar en moltes entrevistes fetes a pescadors de l'àrea empordanesa: Blanca Sala (2000). *Els perols de Sant Feliu de Guíxols*. Ports de la Generalitat de Catalunya; Blanca Sala (2008). *Sa Perola i la pesca a Calella de Palafrugell*. Quaderns de Palafrugell. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell i Diputació de Girona.

De l'ahir a l'avui. Transformacions en l'arquitectura tradicional, la casa rural i el paisatge

Xavier Roigé,
antropòleg i museòleg. Catedràtic d'antropologia social
a la Universitat de Barcelona

RESUM

La casa rural, des d'una perspectiva antropològica, és un concepte ampli que comprèn no només l'estructura arquitectònica, sinó un patrimoni material i immaterial transmès de generació en generació, una família i una unitat de producció. En el cas de Catalunya, hi ha hagut tres tipus principals de cases, corresponents a les zones de la Catalunya Vella, la Catalunya Nova i els Pirineus, cadascuna amb les seves particularitats arquitectòniques, funcionals i culturals. En les darreres dècades s'han produït modificacions substancials en el concepte de casa, fet que genera problemes d'interrelació entre el seu significat patrimonial, les transformacions arquitectòniques i els seus nous usos.

L'arquitectura rural des de la perspectiva de l'antropologia

La casa és una institució complexa: no és una simple estructura arquitectònica. Les cases contribueixen a donar als paisatges el seu caràcter distintiu i són un element central de la vida social, econòmica i cultural. En la societat rural, la casa és entesa com un conjunt format per: a) un patrimoni material transmès de generació en generació (un edifici, unes terres); b) un patrimoni immaterial (el nom de la casa, una posició social, una reputació social); c) un grup de persones coresidents (una família); i

d) un espai de residència, amb una concepció de l'espai domèstic, una arquitectura i una manera d'entendre l'ús de l'espai.

Com a fenomen cultural, la forma i l'arranjament intern de les cases estan fortament influenciats pel medi cultural a què pertany. Estudiar l'arquitectura dels edificis de la casa és, doncs, estudiar «els llocs i les formes de la societat, els modes íntims de perpetuació» (Chiva, 1987:5). Mitjançant l'anàlisi de la disposició de les habitacions i l'estructura de la casa podem trobar el reflex de l'estructura domèstica, la seva distribució, els seus papers, la seva jerarquia interna i la seva integració amb la resta de la comunitat (Bestard, 1986:172). La casa és, doncs, una construcció social, testimoni d'una determinada forma d'organització de la societat que condiciona la forma d'entendre i viure les relacions domèstiques. Aspectes com l'estructura del grup domèstic, l'activitat productiva de la casa o la seva integració amb la resta de la comunitat es reflecteixen en la disposició de les habitacions i en la construcció dels edificis de la casa: «A l'espai construït dels habitatges –afirma Bestard (1987:91)–, la societat hi inscriu les seves pròpies estructures, les seves relacions de producció, les seves relacions socials i el seu simbolisme fonamental [...]. La casa transforma i ordena en l'espai domèstic les forces socials i ideològiques que determinen el model de vida familiar».

A través de l'estudi de la casa i de la seva evolució és possible veure les transformacions i canvis en la vida familiar i en les funcions del grup domèstic (Roigé, Estrada i Beltran, 1987). La casa és un objecte en permanent evolució, i en les modificacions en l'ordre de les habitacions, en la seva estructura i en la seva decoració es tradueixen canvis en relació amb el concepte de família i de privacitat. Els llocs on es menja, es dorm, es treballa o es relacionen els diferents membres de la casa han anat evolucionant d'una generació a l'altra, per la qual cosa

en cada pla és possible veure reflectides les formes d'organització familiar. D'aquesta manera, la materialització de l'espai permet descobrir els esquemes d'organització de l'espai.

Factors que condicionen la diversitat de models arquitectònics de la casa rural

Hi ha múltiples models arquitectònics de les cases rurals. Aquesta diversitat s'explica per diversos factors, com ara:

- **La integració en el medi:** la casa és una resposta als condicionants del medi, entre els quals cal assenyalar l'adaptació climàtica, el relleu, les necessitats productives o la construcció d'un paisatge.
- **Els condicionants tècnics,** o conjunt de coneixements sobre les tècniques constructives, entre les quals cal assenyalar la tècnica i l'arquitectura rural, els processos constructius i la influència de les persones que intervenen en la construcció (des de l'autoconstrucció fins als mestres d'obra i els arquitectes).
- **L'ús de l'espai domèstic:** quines són les necessitats de la vida quotidiana, com es viu en una casa, és a dir, la traducció arquitectònica d'una percepció de l'espai domèstic. Aspectes com el rol de cada sexe en la vida social i econòmica, el nombre de membres de la família o el concepte d'intimitat tenen traduccions arquitectòniques que es manifesten en la forma de concebre l'espai domèstic.
- **La relació entre la casa i l'organització social:** necessitats d'espais dels membres de la casa, en funció de la seva estructura familiar (troncal, conjugal, etc.).

- **La interrelació amb la casa i el poble:** continuïtat entre els espais domèstic i públic, forma d'integrar-se la casa en l'urbanisme local, si és un element aïllat o un continuïm espacial i simbòlic.
- **La casa com a domini simbòlic i estètic:** percepció de l'edifici, nom de la casa, elements estètics i gustos, dimensió social i prestigi.
- **La casa com un objecte evolutiu:** la casa evoluciona i canvia en funció dels canvis de preferències estètiques, necessitats familiars, elements tècnics disponibles, millores en les condicions de vida, etc. Cada casa és la resposta particular a un moment històric, que es va readaptant al llarg de la història.
- **Els processos de patrimonialització:** la casa rural viu avui un procés de patrimonialització, de reconversió de la seva funció utilitària a la consideració del seu valor patrimonial. Aquest procés planteja diverses qüestions, com la determinació de què és i què no és patrimoni, els mecanismes de decisió, què considerem o no patrimoni i les seves implicacions legals i pràctiques, o com la patrimonialització crea uns determinats elements de valor cultural o fins i tot uns estereotips sobre la casa rural.

La casa rural a Catalunya

Bàsicament, podem considerar que a Catalunya hi ha hagut tres grans tipus de casa rural segons les zones:

- **Catalunya Vella:** coincideix amb la zona més humida, caracteritzada pel policultiu, una transmissió fortament indivisa i un poblament aïllat, fortament representat en les masies. El sistema de masia s'estén per

Fotografia 1. Mas l'Agustí (el Montseny). Exemple de gran mas d'alta muntanya. Fotografia: Xavier Roigé

una àmplia zona de la Catalunya Vella, incloent la Catalunya central i les comarques gironines, tot i que també en trobem en menor mesura a la Catalunya Nova i amb altres denominacions a les Balears (*possessió* o *lloc*), l'Aragó (*pardina* o *masada* a Terol), Occitània (*mas*, *ostau*) i País Valencià (*maset*, *alqueria*, etc.). De masies, però, en trobem de dimensions molt diferents. Les grans masies (Fotografies 1 i 2) acostumaven a tenir una planta baixa (dedicada al bestiar i als espais agrícoles), una planta principal (espai de vida, configurat a partir d'una sala, d'on s'accedia a diverses habitacions) i unes golfes (de considerable grandària, que determinava la capacitat productiva de la casa). Per contra, els petits masos tenien ja a la planta baixa alguns espais de vida, com la cuina, mentre que les habitacions eren a la planta principal i les golfes tenien unes dimensions molt més reduïdes. Generalment, els masos estaven habitats per famílies de tipus troncal, amb diverses generacions, encara que l'elevada mortalitat, les condicions econòmiques i el sistema de transmissió no sempre ho feien possible.

Fotografia 2. Mas l'Agustí (el Montseny). Una de les principals funcions del mas era la producció agrícola. Les dimensions del mas estaven determinades per la seva capacitat productiva. Fotografia: Xavier Roigé

- **Pirineus:** zona caracteritzada per una combinació de ramaderia i cultius, amb un accés a diferents recursos productius. El poblament es fa en petits poblets, ubicats de forma pròxima (amb visibilitat d'un poble a l'altre, cosa que permetia una col·laboració defensiva), amb una importància de la casa com a institució i de l'herència indivisa (Fotografies 3 i 4). La casa tenia un gran valor econòmic, simbòlic i polític (Fotografia 4). Els pobles eren una agrupació de cases, i constituïen una estructura política comunal on els

Fotografia 3. Casa Joanchiquet (Vilamòs, Val d'Aran). Exemple de casa pirinenca, en forma de *còta*, 'tancat'.
Fotografia: Xavier Roigé

caps de casa estaven representats. El sistema d'herència indivisa transmetia no només les propietats econòmiques, sinó també els drets d'accés a la propietat i la pertinença a la comunitat política. El sistema de cases permetia també un control del medi, dels seus recursos i fins i tot un control demogràfic a través de la transmissió indivisa i de l'expulsió d'una part dels habitants en cada generació (els fadrísters o cabalers).

Fotografia 4. Casa Rull (Andorra). Espai domèstic museïtzat, que permet veure la vida a l'interior de la casa. Fotografia: Xavier Roigé

- **Catalunya Nova:** la zona de major secà, amb monocultiu, caracteritzada bàsicament per pobles grans i allunyats (Fotografia 5), cosa que els permet controlar una important superfície. La tendència a tenir diverses propietats dins un major municipi afavoria un major repartiment de la propietat, tot i que el dret civil, basat en la llibertat de testar, era comú per a tot Catalunya. En comparació amb els altres dos sistemes, la casa presenta una major integració amb el poble, de manera que el carrer es configura com una continuïtat amb la casa.

La casa rural, avui

En una entrevista a un propietari de mas al Montseny, aquest ens afirmava que «vindrà un moment que s'acabaràn els pagesos i s'acabarà aquesta manera de fer. És una mica fotut que la nostra manera de viure desaparegui» (Roigé i Estrada, 2008). Els masos i la casa rural, tot

i la seva forta valorització social a nivell simbòlic, patrimonial i turístic, viuen un fort procés de transformació.

Quin és el seu ús? Aturem-nos sobretot en el cas dels masos. Segons dades del parc natural referides a l'any 2000, dels 767 masos censats dins del perímetre del parc n'hi havia 237 (el 31%) habitats de forma permanent i 243 (el 32%) ocupats de forma discontinua (sobretot segones residències), mentre que la resta estaven deshabitats o en runes (37%). El procés d'abandonament dels masos a la zona va començar a principis del segle xx, però es generalitzà sobretot durant la segona meitat. Les causes d'abandonament han estat diverses, sobretot per raons econòmiques i de manca de rendibilitat de l'agricultura o la ramaderia, però hi ha també raons derivades de les dificultats de comunicació, les condicions d'habitabilitat o la manca de continuïtat domèstica. Com ens deia un informant de la zona, es tracta «d'un món que desapareix» (Roigé i Estrada, 2008). L'abandonament no només té implicacions en la continuïtat de l'explotació i a nivell personal, sinó que també té forts efectes sobre el paisatge. La falta de continuïtat comporta l'increment de boscos sense explotar i la regeneració natural de la vegetació, amb l'increment de la superfície forestal.

Una part important dels masos es transformen en segones residències. La valorització dels masos com a lloc de vacances o estiuatge la inicià a principis del segle xx la burgesia, que no hi veia només un lloc per a activitats lúdiques sinó un símbol i identitat dels seus valors de propietat i d'arrelament a la terra, cosa que donà lloc a la construcció de nous masos amb estils modernistes o noucentistes. Anys més tard, a partir dels seixanta i setanta, el fenomen de les segones residències va originar una gran demanda de masos per comprar o llogar, amb la proliferació d'agències específiques. Com ens deia un propietari que havia llogat el seu mas, aquests inquilins es convertien en «els masovers d'avui», que els perme-

Fotografia 5. Poble de la Vilella Baixa (el Priorat). Els pobles de la Catalunya Nova són generalment grans pobles, on les cases formen una unitat compacta

tien mantenir una propietat i obtenir uns ingressos, de manera que la casa donava més que el bosc (Roigé i Estrada, 2008). Els preus de venda de les masies és molt divers. Segons el web *masiesrustiques* (consulta: 13 de febrer del 2016), arreu de Catalunya es feia oferta de 122 masies, de les quals el 17,2% es venien a menys de 200.000 euros, el 27,0% entre 200.001 i 500.000 euros; el 26,2% entre 500.001 i un milió d'euros; el 15% entre un i dos milions d'euros i el 6,4% a més de dos milions d'euros.

Però a banda de segones residències, l'increment dels preus i l'auge del turisme rural han motivat que un gran nombre de masies s'hagin reconvertit per a usos turístics com a hotels, restaurants, cases de colònies o granges escolars. Les tendències turístiques vers el turisme rural o el turisme d'experiència fan presagiar una major demanda, fet que també ens interroga sobre les formes d'intervenció arquitectònica en aquests edificis. Com s'indica en un anunci de masia al Montseny, es tracta

Fotografia 6. Mas l'Agustí (el Montseny). Espai interior museïtzat, en què es mostra la sala principal. Sovint, les presentacions museogràfiques mostren uns espais idealitzats

d'una «casa de pagès que barreja la tradició de les corts rústiques amb el confort de les coses modernes, la qualitat de la tradició i el gust i pulcritud de l'artesanía. La pedra i la fusta de la casa la integren totalment a l'entorn: les bigues rústiques, els finestrals amples i lluminosos de les habitacions i el terra de pi, et fan percebre la calidesa del que és natural». Es genera així un discurs sobre la ruralitat que afecta les formes d'intervenció i la visió mateixa de les societats rurals (Roigé i Estrada, 2010).

Un altre element a comentar en la transformació de les masies i de la casa rural és el de la seva patrimonialització. Per quines raons són classificades com a element patrimonial? La inclusió en inventaris i catàlegs, i fins i tot en declaracions de BCIN implica tota una sèrie de mesures de protecció legal, però al marge d'aquests aspectes cal considerar el valor i els motius pels quals l'arquitectura rural adquireix un estatus patrimonial (Sánchez Aguilera i Roigé, 2010). Forma part, sens dubte, d'un procés de patrimonialització de la societat rural, tendent a convertir en

patrimoni una imatge del passat que es contraposa amb la imatge de modernitat pròpia de l'àmbit urbà. Un dels elements que contribueixen més a la creació d'aquesta identitat ha estat la creació de nombroses cases-museus (Fotografies 4 i 6), que mostren la vida rural i fixen uns models de casa i arquitectura rural que en general ens ofereixen una certa imatge estereotipada i fossilitzada del passat, sense mostrar la societat actual i les seves transformacions. La societat rural en general està experimentant, com dèiem, un procés de patrimonialització, en el sentit que tot es patrimonialitza, tot pot esdevenir patrimoni, tant els elements arquitectònics com els relacionats amb la vida i la societat rural, els elements gastronòmics i el patrimoni immaterial. L'arquitectura rural, en aquest sentit, és un poderós element que contribueix a la fixació d'aquesta imatge d'un passat idealitzat.

Conclusió i perspectives

Com hem vist, la casa és el producte i el testimoni d'un moment concret de la història, d'unes condicions productives, d'un hàbitat i d'un significat social. Aquestes condicions han anat modificant-se al llarg de la història i sobretot en les darreres dècades, com a conseqüència de les modificacions en la producció agroramadera i el significat social de la casa. Ens trobem, doncs, amb unes estructures arquitectòniques que forçosament han de modificar-se, i el repte consisteix en com determinar i avaluar el valor patrimonial en relació amb les noves necessitats d'hàbitat i d'usos de l'espai.

A nivell econòmic, i en relació amb la no-continuitat de moltes explotacions agrícoles, es planteja el problema de la continuïtat del sistema i dels seus efectes en la gestió del paisatge, en l'agricultura i en quines són les mesures públiques més adequades per preservar un paisatge

en procés de transformació. La continuïtat en forma de recurs turístic o d'altres usos de la casa rural pot preservar-ne l'element patrimonial, però no soluciona els aspectes associats a la gestió del paisatge.

A nivell arquitectònic, es plantegen qüestions com els criteris de rehabilitació i intervenció arquitectònica, tant en relació amb els criteris estètics com amb els usos de l'espai, i l'equilibri entre els aspectes patrimonials i els nous usos turístics que sovint tenen les cases rehabilitades. Es planteja també la qüestió dels discursos estètics i culturals associats a les intervencions i de com aquestes estan contribuint a dictar noves identitats i maneres d'entendre la societat rural. La patrimonialització i la creació de nous estereotips sobre la societat rural creen una nova imatge de la casa rural, una reinterpretació o fins i tot una invenció de la seva identitat, legítima però que cal entendre en la mesura que es tracta d'un nou model de casa rural. D'aquesta manera, podem dir que els models d'arquitectura rural són una reinvençió del passat, una visió del passat des del present.

Bibliografia

BESTARD CAMPS, J. (1986). *Casa y familia: parentesco y reproducción doméstica en Formentera*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics.

CHIVA, I. (1987). «La maison: le noyau du fruit, l'arbre, l'avenir». *Terrain. Revue d'ethnologie de l'Europe*, 9, pp. 5-9.

ROIGÉ, X., ESTRADA, F., BELTRAN, O. (1997). *La casa aranesa. Antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.

ROIGÉ, X., ESTRADA, F. (2008). *El mas al Montseny*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació.

ROIGÉ, X., ESTRADA, F. (2010). «Landscape Management and Evolution: The Montseny Natural Park», dins Vaccaro, I., Beltran, O. *Social and Ecological History of the Pyrenees: State, Market, and Landscape*. Walnut Creek: Left Coast Press, pp. 235-256.

SÁNCHEZ AGUILERA, D., ROIGÉ, X. (2010). «Patrimonialización y conservación de la masía en Cataluña». *Actas del XV Coloquio de Geografía Rural: Territorio, paisaje y patrimonio rural*. Cáceres: Servicio de Publicaciones.

Apprendre de l'architecture vernaculaire: un cas d'étude

Pierre Frey,
Historien de l'art et professeur honoraire
à l'École Polytechnique Fédérale de Lausanne

RÉSUMÉ

L'intérêt pour les architectures vernaculaires se manifeste dans l'architecture européenne au XXe siècle de manière récurrente et contre cyclique. Elle a servi par exemple de repère à des mouvements conservateurs de « retour à l'ordre » soucieux de s'appuyer sur des modèles néo-ruraux. Le caractère violemment industriel de la seconde guerre mondiale a contribué à masquer la nature d'utopie agraire du national-socialisme allemand et a fait apparaître comme une sorte d'exotisme l'idéologie « Blut und Boden » (Le sang et la terre) alors qu'elle était seulement passéiste et réactionnaire. En Espagne, une partie de la reconstruction franquiste s'est fondée sur des modèles traditionnels, tant pour des aménagements urbains que pour des projets architecturaux.

Il n'est pas surprenant d'observer dans ce contexte, l'intérêt manifesté par le Collège des architectes de Catalogne en 2015 pour le thème de l'architecture vernaculaire. L'économie régionale, fortement stimulée par sa capacité à tirer profit de la mondialisation, procure une légitimité renforcée à l'indépendantisme dont elle stimule d'une part la quête d'identité alors que d'autre part elle achève d'anéantir les caractères profondément intriqués de l'ancien paysage vernaculaire fait de champs, de vergers, de cultures, d'agglomérations et de constructions.

A la tribune du congrès du mois de décembre, des anthropologues ont déploré la perte de cette substance. En termes savants ils en ont détaillé les éléments ; mais ils

font penser à des spécialistes en anatomie pathologique qui établissent avec une savante minutie les causes d'une mort survenue mais sans se montrer capable de dégager quelque perspective.

Pour ces raisons, et au-delà de la communication orale livrée à Barcelone le 17 décembre 2015, je souhaite développer ici deux thèmes qui me paraissent porteurs de considérations qui concernent l'urbanisme et l'architecture et qui ont l'avantage de poursuivre la réflexion au-delà de ses causes conjoncturelles immédiates.

Les architectures vernaculaires s'inscrivent dans des systèmes de colonisation du territoire auxquels elles procurent une structure complexe, faites d'espaces collectifs, partagés, d'interstices et de délaissés. Ces caractères informent sur la ville contemporaine et offrent des éléments de critique aux dispositifs mis en place

L'anthropologue Roderick Lawrence, dans un ouvrage déjà ancien, *Le Seuil franchi*,¹ avait attiré l'attention de générations d'architectes européens, surtout, sur l'importance des espaces de transition, des surfaces de circulation semi-publics, qui de la rue à la porte, de l'espace public à l'espace intime, structurent l'entre-deux, organisent la socialisation en réglant le passage, la distance ou la proximité, administrent la portée des regards, absorbent les bruits, modifient l'horizon sonore et qualifient l'espace, permettant aux personnes d'ajuster attitude et tenue dans la transition entre la rue bruyante et généralement perçue comme hostile, et le domicile avec ses propres paliers de la sphère intime. Le récent projet eu-

¹ Roderick Lawrence, *Le Seuil franchi*, Georg, Genève, 1986.

ropéen *VERSUS*,² dont les résultats remarquables ont été publiés en 2014, a consacré un chapitre entier à ce que ses auteurs nomment « *collective and shared spaces* ». L'examen de la littérature anthropologique met en évidence l'importance de tous les dispositifs spatiaux qui sont de nature à favoriser, par les usages qu'ils rendent possibles, la cohésion sociale, l'échange informel et la tolérance. Il met en évidence l'importance vitale de ces espaces complémentaires. Dans les environnements vernaculaires, ces espaces collectifs, partagés, ont généralement une configuration flexible, fragmentée ou modulaire, qui autorise la variété des appropriations et leur renouvellement constant, reflétant ainsi la pluralité des modes de vie et la diversité des sociétés. Finalement, l'étude constate que l'analyse des environnements vernaculaires permet de percevoir une dimension implicite des espaces collectifs, où se développent en continu des processus informels d'humanisation.

Dans le champ de l'architecture et de l'urbanisme du XXe siècle, dominé par les visions prescriptives eugéniques et totalitaires du plan Voisin de Le Corbusier,³ cette dimension, c'est un euphémisme de le dire, n'a guère été privilégiée. Dans la seconde moitié du siècle, tout affairée à la reconstruction après la guerre en Europe et au développement mimétique dans le reste du monde, l'enseignement californien de l'architecte et anthropologue Christopher Alexander n'a été entendu que par une infime minorité. Il a fallu attendre 2002 pour que soit

aisément disponible l'ensemble de son œuvre publiée.⁴ L'intérêt récent de jeunes chercheurs lui offre, depuis peu, une seconde vie.

La vie est de nature fractale

Les idées de l'île de Koch⁵ et de la longueur fractale des côtes ont été convoquées dans des débats autour de la pertinence des hypothèses darwiniennes de l'évolution ; leurs tenants considérant que la longueur fractale des surfaces d'échanges, bien plus que l'échelle géologique des temps et le calendrier de la manifestation de la vie sur Terre, sont de nature à rendre l'hypothèse de Darwin plausible. Ce ne serait pas tant parce que l'évolution a duré longtemps que les progrès de la vie se seraient réalisés, mais plutôt parce que les surfaces d'échanges étaient pratiquement infinies. En d'autres termes, dans l'hypothèse darwinienne, l'évolution n'aurait pas eu le temps de se faire si l'on considère sa durée seule et que l'on n'intègre pas la surface fractale, sur laquelle elle aurait eu lieu. De manière analogique, les « prises » qu'offrent les espaces architecturaux et, *a fortiori*, urbains permettraient à la vie d'y maximiser ses opportunités d'interaction et de prospérer dans la diversité. Si l'on suit cette logique, force est d'admettre que la vitesse, la ligne droite, les surfaces lisses, paradigmatiques de la modernité selon Marinetti ou Le Corbusier, offrent d'autant moins de « prises » à la vie que ces caractères sont accentués, que leur mise en œuvre a été conduite avec rigueur. De tels espaces, au contraire durcissent le

² *VERSUS* : Heritage for Tomorrow. Vernacular Knowledge for Sustainable Architecture, Mariana Correia, Letizia Dipasquale, Saverio Merra (éd.), Firenze University Press, Florence, 2014.

³ Recension, par l'auteur, de l'ouvrage de Xavier de Jarcy *Le Corbusier, un fascisme français*, Albin Michel, Paris, 2015 in *Tracés*, septembre 2015.

⁴ Christopher Alexander, *The Nature of Order, an Essay on the Art of Building and the Nature of the Universe*, 4 vol., The Center for environmental structure, Berkeley, 2002.

⁵ Niels Fabian Helge von Koch (1870-1924), mathématicien suédois : <http://www.mathcurve.com/fractals/koch/koch.shtml>.

contrôle sur ce qui s'y déroule. On peut ajouter en manière d'hypothèse qu'ils stimulent l'agressivité de ceux qui y sont confrontés, dessinant la scène de la guerre générale des classes qui caractérise le monde globalisé.⁶

Diverses études monographiques concentrées sur des développements urbains orientent notre attention dans la même direction, elles sont utiles à la démonstration, mais ne constituent évidemment ni un échantillon représentatif, ni un moyen de preuve scientifique, elles témoignent simplement d'un phénomène auquel j'accorde une importance particulière. Sous le titre *Hong Kong In Between*,⁷ deux jeunes architectes analysent méthodiquement les mécanismes de l'appropriation de minuscules interstices urbains, provisoirement hors de l'attention hyper-policière des autorités municipales. Elles partent du constat que l'extrême densité et la hauteur vertigineuse des constructions de cette ville ont préservé de vastes espaces verts à proximité, que le système des transports en commun a réduit drastiquement le rôle de la voiture (taux d'équipement: 7 voitures pour 1 000 habitants, contre 776 pour 1 000 aux États-Unis). Elles s'intéressent aux usages spontanés, en marge des statuts légaux et de propriété, des « canyons urbains » dont elles observent avec une minutie d'entomologiste les usages, les appropriations et les modes de fonctionnement. Les populations se saisissent de ces « prises » et y établissent des espaces de travail et de vie. Avec empathie, les auteurs dressent une sorte de dictionnaire amoureux des formes de colonisation et proposent en *open source* le projet minutieusement pensé et le prototype d'un objet urbain inédit, à la fois siège et sac à

dos, *The STAG* (ill. the stag/droits Park books), destiné à favoriser les activités et les rencontres des usagers qui vivent et travaillent dans ces entre-deux. Cette étude qui porte sur les populations laborieuses modestes de l'opulente cité-État d'Asie trouve un prolongement pertinent pour ce propos dans un travail à paraître⁸ et qui étudie *La Place des SDF dans la ville*, une étude de cas consacrée à une autre cité portuaire, Marseille, et qui d'un point de vue anthropologique examine comment interagissent les personnes concernées par cet état dans la gestion du temps et de l'espace. L'accent est mis sur l'importance, symptomatique du point de vue de la qualité générale de la vie, du « confort » des SDF dans la ville. Ces derniers sont pensés comme des indicateurs décisifs de son caractère vivable ou au contraire toxique ; ils sont compris comme les « canaris des mines ». On sait en effet que, dans les galeries des mines de charbon, l'air était respirable tant que les canaris chantaient... L'auteur analyse la détérioration de l'espace public du fait des mesures prises contre le séjour des SDF dans les villes. Ces mesures vont de la suppression des abris, des encoignures, des bancs, des aspérités, à la planification délibérée de surfaces inhospitalières et n'offrant aucune prise. La ville ainsi durcie n'abritera plus de SDF et cessera du même coup de se prêter à l'échange social impromptu et gratuit, alors que pendant ce temps on multipliera les *shopping malls* avec leurs parcs à thèmes et les *gated communities*, tous dispositifs dûment normés, lourdement taxés et placés sous très haute surveillance. Nul n'y séjourne en effet sans titre, cartes, de débit ou de crédit, et chacun s'y rend avec le consentement de qui va être à la fois diverti et dépouillé.

⁶ Warren Buffett dans une interview à cnn le 25 mai 2005 : « *There's class warfare, all right, but it's my class, the rich class, that's making war, and we're winning* ».

⁷ Geraldine Borio et Caroline Wüthrich, *Hong Kong In Between*, Park Books, Zurich, 2015 (en chinois et en anglais).

⁸ Chantal Deckmyn, *La Place des SDF dans la ville*, réalisé dans le cadre de « Lire la ville 2 », financé par la Fondation Abbé Pierre et la Fondation psa Peugeot-Citroën – Habitat alternatif social ; voir aussi une interview de Chantal Deckmyn dans *Libération*, 18 janvier 2016.

La planification urbaine contemporaine a porté en effet des coups massifs à tout un ensemble de dispositifs spatiaux délicats qui étaient de nature à favoriser le séjour en ville. La voiture a contribué à discriminer l'espace et en quelque sorte à le dématérialiser; on passe d'un quartier d'affaires à un quartier résidentiel, l'autoroute urbaine contourne un quartier populaire au prétexte de la commodité et de la vitesse de connexion, elle disjoncte et dissocie ainsi des secteurs urbains entiers, ouvrant la voie à l'inégalité des équipements, des emplois et de l'accès à la prospérité. Les règlements d'urbanisme sont comme les voies rapides, ils plaident leur appartenance à la raison technique et leur neutralité rationnelle. Mais, en contraignant par exemple les constructeurs d'immeubles à installer des parkings en sous-sol, ils transforment les rues en corridors lisses, hostiles, percés de hautes grilles par lesquelles on accède à des ensembles résidentiels ou de bureaux et de rampes d'accès aux parkings de ces derniers. Il n'est pas étonnant dans ce contexte que les SUV rencontrent un succès grandissant, leur allure martiale exprime clairement la disposition mentale dans laquelle leurs conducteurs et leurs passagers ressentent l'environnement urbain; il est pour eux un lieu menaçant et dans lequel le plus fort gagne.

Sola dosis facit venenum. Les architectures vernaculaires ont été édifiées par le recours à des matériaux locaux, naturels, leur cycle de vie souvent assez court est demeuré parfaitement inoffensif pour les habitants et les constructeurs qui étaient souvent les mêmes personnes. L'industrialisation a introduit la chimie dans les matériaux de construction

C'est le mantra que récitent les producteurs des molécules chimiques de synthèse, utilisées dans l'agriculture intensive moderne, les matières plastiques et les matériaux de

construction notamment. Cette formulation, on la doit à un astrologue et alchimiste-médecin suisse connu sous le nom de Paracelse. Si l'usure du temps suffisait à fonder un fait scientifique, ça se saurait et tout serait simple. Or il se trouve que son énoncé, qui a tenu lieu de paradigme au développement de la toxicologie jusqu'à une époque très récente, s'il est vrai dans certains cas particuliers, est faux dans son principe. Le problème est que les effets de certaines molécules chimiques de synthèse sur les organismes vivants se soustraient aux analyses de la toxicologie et ne sont visibles que pour les endocrinologues qui tiennent compte du fait que les produits chimiques sont susceptibles d'agir comme des hormones. « Pour certains produits chimiques et pour les hormones naturelles, nous savons que les doses faibles peuvent stimuler les effets, alors que les fortes doses les inhibent. Pour les hormones, la dose ne fait jamais le poison, les effets n'empirent pas systématiquement, car en endocrinologie les courbes linéaires dose-effet n'existent pas.»⁹

Ce constat déploie des conséquences considérables car il disqualifie totalement la notion fantaisiste de « dose journalière admissible » (DJA), qui fonde les procédures d'autorisation de mise sur le marché des molécules chimiques de synthèse. La DJA participe à un processus pervers d'inversion de la preuve, au terme duquel les industriels sont dispensés de faire la démonstration indiscutable de l'innocuité de leurs produits, au détriment avéré de la santé des usagers sur lesquels retombe, après coup, la charge de démontrer leur nocivité et leurs conséquences sur la santé. De très longue date, l'industrie des matériaux de construction s'est appuyée

⁹ Marie-Monique Robin, *Notre poison quotidien : la responsabilité de l'industrie chimique dans l'épidémie des maladies chroniques*, Arte édition-La Découverte, Paris, 2013, entretien de l'auteur avec Fred vom Saal, biologiste à l'université Columbia (Missouri), p. 387.

sur les ressources naturelles prélevées, cueillies ou extraites ; « naturel » ne signifiant nullement « inoffensif ». Le drame des produits à base de fibres d'amiante, interdites en Suisse depuis 1989, l'a rappelé. Dans une large mesure, l'emphase portée sur ces drames de santé publique procède d'un brouillage récurrent consistant à vanter l'avancée des connaissances et à promouvoir l'idée que les progrès de la science permettent désormais d'éviter de telles catastrophes. Cette propagande est démentie par les faits. D'une part, le nombre de molécules chimiques qui entrent dans la composition des matériaux de construction a explosé ces trente dernières années et, même si bon nombre d'entre elles ont été retirées après que leur caractère toxique a été démontré (formaldéhydes, PCB, lindane, etc.), d'innombrables composés organiques volatils (COV) (benzène, toluène, xylène, phénol, urée-formol, cétones, acétones, etc.) entrent dans la composition des peintures, vernis, moquettes, revêtements, colles et surtout matériaux isolants. Ce dernier poste ayant explosé en termes de volume et de chiffre d'affaires depuis que les normes ou labels de qualité ont entrepris, sous le couvert vertueux des économies d'énergie, d'occuper le terrain des prescriptions d'investissement de l'industrie de la construction.

Or, non seulement l'exposition à tous ces polluants est gérée à l'aide d'un concept paradigmatique inadéquat, la « dose journalière admissible », mais il s'avère que l'ensemble des organismes de surveillance et de certification étatiques ainsi que les laboratoires universitaires ont été mis, depuis que souffle le vent du néolibéralisme dérégulateur, sous une formidable pression émanant des industries chimiques et qu'il n'est nullement exagéré d'affirmer que les chercheurs et autorités réellement indépendants sont devenus une minorité en butte à toute la gamme des manœuvres destinées à les ostraciser et les disqualifier. Les mécanismes détaillés décrits par

Marie-Dominique Robin donnent froid dans le dos, tant s'impose le sentiment du caractère banal du « mal » et de la nature profondément institutionnalisée des conditions dans lesquelles il se déploie. Si le problème est aigu dans des pays hautement développés, pourvus d'institutions publiques structurées et peu sensibles à la corruption, il prend des proportions monstrueuses dans ceux où règne le laisser-faire absolu et où la démocratie est totalement absente.

Mais partout, cédant à une « information » professionnelle séduisante, ingénieurs et architectes projettent avec des matériaux « contemporains », sans trop se préoccuper de leur composition chimique. Le personnel en charge de la construction et les usagers sont exposés et nul ne se soucie du cycle de vie des matériaux ni de l'énergie grise qui s'y trouve encapsulée. L'industrie de la construction se développe partout avec une impétuosité spectaculaire, drainant d'énormes capitaux ; elle ne s'encombre d'éthique et n'envisage l'impact sur l'environnement que là où le débat démocratique l'y contraint.

Mais il existe aussi des exemples intéressants de résistance. En Afrique du Sud, par exemple, l'agence cs Studio a développé une conscience aiguë de ces mécanismes et a expérimenté de manière pragmatique, intuitive et opiniâtre de nombreuses pistes pour y échapper, anticipant depuis près de trente ans ce que les recherches et les publications cernent désormais avec une assez bonne précision.¹⁰ Les architectes articulent finement d'innombrables pratiques de détail qui, toutes, concourent à la frugalité de leurs constructions. Ils agissent sur la qualification de la main-d'œuvre (emplois de proximité, tech-

¹⁰ Voir spécialement le tour d'horizon offert par *VERSUS* : *Heritage for Tomorrow. Vernacular Knowledge for Sustainable Architecture*, op. cit.

niques permettant des processus d'apprentissage), sur l'origine et la nature des matériaux (ressources locales, commandes de proximité, circulation de l'argent au sein des communautés) et s'inscrivent dans les sites de manière à tirer parti de leurs caractéristiques bioclimatiques et à permettre le réemploi de structures, de constructions ou d'éléments déjà en place.

EL TERRITORI EN L'ARQUITECTURA TRADICIONAL

Casa, territorio, paisaje en la isla de Ibiza

Stefano Cortellaro,
Dr. arquitecto

RESUMEN

Este trabajo realizado sobre la isla de Ibiza es una nueva aportación al estudio del territorio rural, una ciencia joven si la comparamos con el estudio de la ciudad. El territorio rural se considera a partir de una serie de elementos construidos sobre el relieve natural, como relación entre construcción y naturaleza, una estructura física compuesta por lógicas urbanas (más geométricas) y lógicas de construcción del espacio agrícola (más vinculadas a la geografía y a la topografía).

El propósito de este trabajo, a través del estudio de un área concreta de la isla de Ibiza, es un análisis sistematizado, basado en el dibujo, de los criterios, las formas, las estructuras, los trazados y los modelos de orden que han guiado la construcción del territorio rural de la isla.

La arquitectura rural ibicenca es la construcción del territorio insular, un organismo formado por muros, bancales, caminos..., que cubre toda la isla y cuya célula es la casa rural, mínima unidad territorial y social formada por sus espacios agrícolas, entre los que destacan los volúmenes de la vivienda; así, en el espacio rural de Ibiza, los conceptos de arquitectura de la casa y arquitectura del paisaje se pueden unificar. El sistema de muros que estructuran y dan forma a todo el paisaje de Ibiza es todavía el mejor proyecto para la isla, tanto a la escala de la casa como a la escala del territorio.

En febrero de 1993 fui a Ibiza con la intención de visitar algunas de las casas rurales que había visto en la *Guía de Arquitectura de Ibiza y Formentera* de Elías Torres. Muchas de ellas estaban abandonadas, otras todavía habitadas por ibicencos, otras por extranjeros, otras desaparecidas. Me fui con una serie de fotografías y dibujos de casas payesas ibicencas, imágenes de muros, paisajes, caminos y toda una serie de preguntas sobre cómo se podía intervenir en un lugar con una identidad tan fuerte.

Lo que me interesaba era comprender cómo se había construido ese paisaje y, en este sentido, mis primeros dibujos, que estudiaban las casas rurales como objetos aislados, eran insuficientes para entender las relaciones que las viviendas y sus elementos establecían con la construcción del suelo. Después de superponer los levantamientos de las casas y su entorno a la cartografía y a las fotografías aéreas fue inevitable, en primer lugar, seguir dibujando y ver cómo los muros y los caminos se articulaban sobre el relieve hasta encontrar otra casa y, en segundo lugar, seguir alejándose progresivamente en forma de zums para ver cómo lo que parecían los límites de una propiedad en realidad enlazaba con otra, y con otra, sin rupturas, formando una estructura continua, apreciable en su totalidad solo a la escala global de la isla.

Aquel viaje fue el comienzo de una relación constante con la isla, con su arquitectura y su paisaje, de paseos por el campo, por la ciudad y los pueblos, que continúa a día de hoy. Durante años las mesas y las paredes del estudio han estado ocupadas (y todavía lo están) por planos, dibujos y fotografías de casas y zonas del territorio que he ido completando a base de continuas visitas a los lugares y, afortunadamente, también de varios proyectos en la isla.

A lo largo de estos años el territorio de la isla de Ibiza, un territorio «no urbano», construido principalmente por la agricultura, uno de los paisajes que han recibido menos

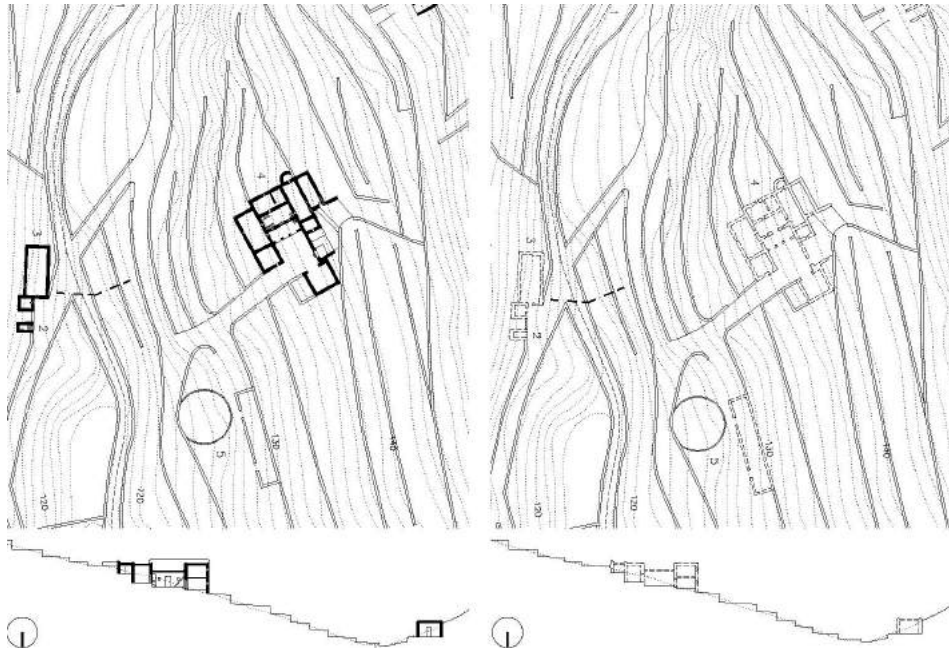
La vivienda rural, dentro del sistema de muros de los bancales agrícolas. Can Rieró, Can S'Uzina y Can Blai (Cortellaro, 2007)

atención por parte del urbanismo y que actualmente está experimentando una fuerte transformación, ha sido para mí un motivo de interés para trabajar sobre cuestiones ligadas al territorio rural, a su paisaje, a su arquitectura y a su transformación. Cuestiones que trataban de responder a algunas de las preguntas y de los temas que más me interesan como arquitecto: ¿cómo intervenir en el paisaje? ¿Se puede pensar en un urbanismo adecuado a la escala del territorio rural, que pertenezca a un lugar? ¿Que no se base en un conjunto de normas, ordenanzas, parámetros y modelos de origen urbano aplicados indistintamente a paisajes, lugares y contextos distintos? ¿Se pueden definir criterios de ordenación generales para el territorio rural y sus núcleos habitados basados en la comprensión de las leyes generales que han construido los sistemas agrícolas y los pueblos? ¿Criterios que naz-

can de la lectura del sistema de drenaje, del parcelario, de la red de caminos, de las estructuras de los cultivos y del paisaje natural?

La respuesta a estas preguntas ha pasado en primer lugar por un mayor conocimiento del paisaje rural de la isla, que, en gran medida, es construcción del suelo más que de edificios. Este conocimiento se ha ido generando a base de paseos, visitas, dibujos y levantamientos *in situ*, para luego volver al estudio y añadir la información a los planos, necesariamente más abstractos, en los que todo aparecía siempre más claro que en el propio lugar.

La exposición recoge algunos de los dibujos y fotografías hechos a lo largo de estos años, dibujos que empiezan con los levantamientos a escala 1:500 y 1:1.500 de las

La casa rural, dentro del sistema de muros de los bancales agrícolas. Can Toni Sa Font (Cortellaro, 2013)

casas rurales más significativas de las *vendas* de Morna, Atzaró y Balafi, y llegan por zums progresivos hasta una lectura general del territorio de la isla.

El análisis del espacio rural de la isla de Ibiza, el estudio de los elementos que lo componen (casas, caminos, muros de piedra, cultivos, parcelario...) y de las relaciones que han establecido con los elementos geográficos (relieve, drenajes, vegetación...) no se ha realizado tanto con una visión arqueológica, patrimonial, de proteger frente a destruir. El descubrimiento, mediante el dibujo, de las líneas de fuerza del tejido, de las persistencias que han construido y articulado el territorio rural de Ibiza a lo largo de los años, ha evidenciado la trama estructural del territorio. Esta telaraña, formada por el sistema de muros que estructura y da forma al paisaje rural de la isla, es

un gran proyecto del territorio y un elemento de control formal imprescindible para cualquier intervención, sea la construcción de un muro, de una casa, de un camino, de una carretera o bien el crecimiento de un pueblo, de un núcleo rural o de una ciudad.

La casa rural de Ibiza

La lectura de la arquitectura rural como un edificio aislado es insuficiente; si conocemos la estructura urbana, gracias a años de cultura urbanística y estudios tipológicos, tenemos un conocimiento más limitado de los territorios rurales, que, además, en el caso de Ibiza y otros, están sometidos a un proceso de abandono progresivo de la agricultura a favor de una fuerte actividad urbanizadora.

Si ampliamos el análisis de la vivienda a sus espacios agrícolas construidos podemos analizar las relaciones que las viviendas establecen con la construcción del suelo agrícola, que demuestran que el proceso de construcción es único y simultáneo.

Se trata de estudiar la vivienda a partir de la construcción de los espacios agrícolas que la rodean, de la modificación del relieve, del sistema de accesos, operación inversa a la habitual.

El dibujo de la estructura de muros de los bancales sobre la topografía describe la lógica de construcción de la casa rural. La casa forma parte de la operación de modificación del relieve mediante plataformas; los muros paralelos a la topografía coinciden con los de los bancales, mientras que la casa queda delimitada por los muros perpendiculares a las curvas de nivel.

Si la construcción de la casa es fruto de un proceso unitario y simultáneo que afecta a la vivienda y a los espacios agrícolas, la forma del conjunto de la casa depende de la relación dialéctica entre la geometría «interna» del núcleo de la vivienda y la de los elementos del territorio construido, más vinculados a la topografía, a la geografía.

La construcción del territorio de Ibiza

La construcción del territorio rural de la isla se ha basado principalmente en dos necesidades fundamentales: la de nivelar el terreno de las laderas para cultivar y la de evacuar las aguas de escorrentía conduciéndolas para su uso agrícola, permitiendo la comunicación entre los núcleos de las laderas y los valles.

El análisis general de la red de muros de la isla revela una estructura uniformemente distribuida, cuya com-

pleja geometría responde a estos dos criterios de construcción del territorio. La lectura comparativa del plano general de muros y del topográfico de la isla revela la estrecha relación que la construcción del territorio establece con el soporte físico «natural».

La red de muros se puede considerar como el «negativo» de las curvas de nivel. La mayor densidad de paredes se encuentra en las laderas entre el valle y el bosque de las colinas; los muros de contención de las tierras de los bancales se disponen paralelos a las curvas de nivel. La otra directriz importante es la del agua; torrentes y vías de escorrentía, que suelen coincidir con los caminos de penetración, suelen ser perpendiculares a las curvas de nivel.

La geometría de la estructura de muros depende de la morfología del relieve al que se adapta.

Una propuesta para la ciudad de Ibiza

La ciudad de Ibiza se propone como ejemplo para analizar las transformaciones de los núcleos urbanos y sus relaciones con la construcción del territorio.

La ciudad se sitúa en el extremo sur de Es Pla de Vila, espacio anfiteatro delimitado por las montañas a este y oeste, que se desarrolla en abanico alrededor de las bahías de Talamanca y de la capital.

Los torrentes que bajan de las montañas perimetrales perpendicularmente a la topografía generan una estructura que converge hacia las bahías, subrayando las principales directrices y la forma del espacio de la llanura.

La estructura de muros y caminos de la llanura se adapta a la forma en abanico del relieve, generando una estruc-

Ca n'Escandell, Ibiza, propuesta para el concurso. (Stefano Cortellaro, Lara Ferrer, David García, 2011)

tura que converge hacia las dos bahías, alrededor de las cuales se desarrolló un sistema de huertas (Ses Feixes), cuya geometría cuadrículada (vinculada a la poca influencia de la topografía y al trazado regular de los canales de regadío) destaca sobre el resto del territorio.

La estrecha relación entre estos espacios agrícolas, la ciudad y Es Pla de Vila ha dejado unos trazados sobre el territorio todavía legibles. El casco antiguo (Dalt Vila) se construye sobre la ladera orientada al norte de la colina, privilegiando la relación «geográfica» con la llanura y con la bahía a la «correcta» orientación heliotérmica. La comparación entre la foto aérea del vuelo de 1956 y las fotos actuales explica claramente el crecimiento de la ciudad de Ibiza a partir del núcleo histórico.

La ambiciosa propuesta urbana marcada por el paseo de Vara de Rey continúa en los Ensanches, cuya cuadrícula se desarrolla principalmente a partir de los ejes viarios de comunicación territorial (Sant Antoni y Sant Josep), que se proyectan de forma radial hacia el territorio, siguiendo las principales directrices geográficas e hidrográficas; una propuesta que, debido a la escasa sección de

las calles, genera un espacio urbano muy denso, falto de espacios públicos y de verde, pero, a su vez, ordenado y respetuoso con la relación existente entre ciudad compacta y espacio rural.

El crecimiento posterior se guía, por un lado, por una progresiva ocupación del perímetro de las bahías de Vila y de Talamanca, siguiendo el criterio de «primera línea de mar» de colonización del litoral, creando una barrera física y visual entre Ses Feixes y el mar. Y, por otro, por las infraestructuras viarias, la ronda y la reciente autopista, cuyos trazados, ajenos a la estructura del espacio rural, rompen la continuidad entre ciudad y territorio, cortan el drenaje natural de Es Pla de Vila y acaban dando forma al crecimiento de la ciudad por sectores, que se superponen a la estructura agrícola.

El ámbito de Ca n'Escandell es uno de los pocos fragmentos de Es Pla de Vila donde todavía se puede leer la relación tradicional del espacio rural con la ciudad de Eivissa. La propuesta que presentamos al concurso para el parque de Ca n'Escandell, convocado en el año 2011 por el Ayuntamiento de Ibiza, es para nosotros una ocasión para recuperar y reforzar la estructura radial de Vila, debilitada por las infraestructuras viarias anulares (ronda, autopista), que, además de separar en dos partes la ciudad, han determinado la alineación de los crecimientos actuales frente al trazado del espacio rural que convergía en forma de abanico hacia Dalt Vila.

La propuesta pretende reforzar los ejes radiales de crecimiento de la ciudad a nivel físico y visual, y al mismo tiempo recuperar las trazas de la construcción del territorio; la trama formada por los muros de los antiguos banales y caminos, y la estructura, el ritmo y las alineaciones de los cultivos existentes son, pues, los elementos generadores de la propuesta y el trazado que articula el sistema de caminos del parque.

El eje central, que sigue el camino existente, se convierte en un recorrido lineal, una rambla articulada mediante una serie de plazas relacionadas con los equipamientos previstos. Los caminos secundarios siguen los antiguos senderos paralelos a los muros de los bancales hasta enlazar con las calles de los barrios colindantes, mejorando la conectividad urbana a través del parque.

No se trata de una propuesta arqueológica; la recuperación de trazados y lógicas agrícolas garantiza la continuidad ciudad-territorio, unas correctas vistas hacia Dalt Vila y el paisaje, el mejor drenaje y control de las escorrentías, la adaptación al terreno natural, y la recuperación de la vegetación existente y, en definitiva, de la identidad del lugar.

Frente a la división entre suelo urbano, urbanizable, y suelo no urbanizable, el territorio se tiene que considerar como un sistema continuo, compuesto por hechos urbanos, naturales, por infraestructuras y por elementos pertenecientes a lógicas agrícolas que hay que estudiar en relación con unas determinadas características geográficas.

El conocimiento del tejido rural, elemento que en las recientes transformaciones del territorio ha tenido un papel secundario frente a la «urbanización» del paisaje, se propone como elemento activo, de proyecto, cuyo estudio, así como el conocimiento de su estructura formal, debe estar a la base de su ordenación, y al mismo tiempo puede ayudar a definir la forma de la actual ciudad-territorio.

En definitiva, frente a la imposición generalizada de modelos urbanísticos y tipológicos que se van repitiendo sobre el territorio y que responden a unos modelos urbanos y a unos comportamientos sociales globalizados, universales (casa de fin de semana, casa unifamiliar de

primera residencia, apartamentos en la playa...), que se contextualizan mediante la aplicación de unas ordenanzas de la edificación abstractas y unas normas estéticas que han demostrado su ineficacia, se plantea otorgar el control de la ordenación urbana y territorial a la trama estructural del territorio, a las estructuras, a los tejidos, a las líneas de fuerza que articulan el parcelario y que pueden tener un papel prioritario en la ordenación y el proyecto del territorio.

Líneas que coinciden con los caminos y carreteras territoriales, que articulan el parcelario rural y mantienen una relación directa con los elementos del sistema de drenaje (que coinciden con los ejes visuales y geográficos del espacio), se proponen como elementos a partir de los que ordenar los nuevos crecimientos de los núcleos urbanos y las transformaciones del territorio rural.

El planeamiento, apoyado sobre estas estructuras físicas, podría recuperar la dimensión proyectual, la cuestión de la forma y su continuidad desde la escala territorial y de paisaje a la escala de la arquitectura. Esta dimensión proyectual no se basaría en unos trazados geométricos impuestos al territorio, en unas ordenanzas de la edificación, rígidas muchas veces y de difícil aplicación y control (altura máxima, profundidad edificable, separación a linderos...) y en unas normas estéticas, sino en un sistema flexible basado en unas líneas existentes, unas alineaciones, unos trazados construidos que, únicamente con la definición de un índice de edificabilidad, podrían constituir el corpus normativo a la base de los crecimientos de los pueblos.

Se trata de una propuesta cercana a algunos ejemplos de urbanismo «informal» basados en el respeto por el parcelario y el tejido existente y por una lógica de crecimiento por adiciones sucesivas.

El papel de la arquitectura, de los edificios y, por lo tanto, de las ordenanzas de la edificación o de las normas estéticas pasaría a un segundo plano; el orden y la calidad formal del espacio urbano y rural dependerían en primer lugar del proyecto del vacío, de la construcción del suelo, de los trazados, pudiendo los edificios alinearse a vial, retranquearse, ser modernos, *kitsch*, sin perjudicar a la estructura general.

Puede que tengamos que ser conservadores con las estructuras, con los tejidos, con el parcelario, con la construcción del suelo, y dejar más libertad a los edificios, a la arquitectura.

Bibliografía

CORTELLARO, S. (2007). *Morna, Atzaró. La construcción del territorio de Ibiza*. Palma de Mallorca: COAIB.

CORTELLARO, S. (2013). *La construcción del territorio de Ibiza. Urbanismo, paisaje, arquitectura*. Tesis doctoral dirigida por Amador Ferrer Aixalà. Barcelona: Universitat Ramon Llull, ETSALS.

<http://www.tesisenred.net/handle/10803/113308>.

CORTELLARO, S. (2014). «Casa, territori, paisatge. Dibuixos, estudis i projectes a l'illa d'Eivissa. 1994-2014». Exposición, Colegio de Arquitectos de Catalunya (COAC), Barcelona.

TORRES TUR, E. (1980). *Guía de arquitectura de Ibiza y Formentera: Islas Pitiusas*. Publicación del Colegio de Arquitectos de Catalunya (COAC). Barcelona: Editorial La Gaya Ciencia.

Els carrers de la pilota

(comunicació)

Josep M. Congost,
arquitecte

RESUM

L'article gira al voltant de la relació entre l'arquitectura dels pobles de la Marina, al País Valencià, i el joc de pilota, l'esport autòcton valencià més practicat. S'explica a partir de quatre exemples que representen totes les maneres d'interactuar que s'han detectat a partir de l'estudi de 44 carrers de 23 poblacions d'eixes comarques.

Per entendre la relació entre la pilota valenciana i l'arquitectura cal conèixer una mica en què consisteix aquesta pràctica: dins del terme *pilota valenciana* s'engloben una sèrie de modalitats i variants que tenen en comú que sempre juguen dos equips, no existeix contacte físic i es colpeja amb la mà una xicoteta pilota d'entre 30 i 70 grams de pes.

Tot i ser una pràctica relativament poc estudiada, existeix cert consens sobre el seu origen. A. Soldado,¹ així com L. Bombín i R. B. Urrutia² –entre d'altres– sostenen que l'origen seria un joc grec anomenat *feninde* i que Juli Pòllux va descriure al seu *Onomastikon* amb una definició molt semblant al que hui coneixem com les *llargues*, la modalitat més antiga.

Existeix documentació de la pràctica en gran part d'Europa en algun moment de la història, tot i que hui en dia no

Partida de llargues al carrer de l'Església, Xaló

més es conserva als Països Baixos, el Piemont i la Toscana italians, el País Basc i el País Valencià. En altres zones on ha existit la pràctica únicament es conserven alguns mots o topònims relacionats. Per contra, sí es conserva en alguns països americans, on va arribar de mans dels bascos i els valencians.

A terres valencianes hi ha constància escrita de la pràctica del joc des de l'època d'Al-Azraq i Jaume I, durant el setge d'Alcoi, i fins als nostres dies. Apareix tant en el *Curial e Güelfa* o, més detalladament, en els diàlegs de

¹ Soldado, Alberto. *Joc de pilota: Historia de un deporte valenciano*. València: Publitrade, 1998.

² Bombín Fernández, Luis, i Bozas Urrutia, Rodolfo. *El gran libro de la pelota. Deporte universal*. Madrid, 1976.

Lluís Vives, com en nombrosos bans o edictes intentant prohibir el joc, entre altres documents. L'evidència física més antiga és considerablement posterior, ja que data de 1772: el trinquet de l'Abdet, a la vall de Guadalest.

Els espais on es desenvolupa el joc són dos: el carrer i el trinquet. El trinquet és un espai rectangular tancat amb alts murs emblanquinats i amb una grada en un dels costats llargs del rectangle. Les seues dimensions solen estar entre 50 i 55 metres de longitud i vora els 8 metres d'amplària. És una tipologia present en molts pobles valencians i on la pràctica del joc gaudeix de relativa bona salut.

L'altre espai és el carrer, amb unes característiques més o menys comunes. Actualment no existeix cap estudi, normativa o ni tan sols llistat dels carrers on es practica, ni tampoc cap figura de protecció; més aviat al contrari, ja que tendeix a promoure's més el joc dins dels trinquets i fins i tot a prohibir-se al carrer.

El joc al carrer, però, es desenvolupa en més estrats que el del trinquet. No es tracta només d'una pràctica esportiva presenciada per més o menys públic; a banda d'això, genera relacions entre els veïns del carrer, els jugadors, el públic o la gent que passa. En poblacions xicotetes pot canviar considerablement el ritme de la vida al carrer durant el temps que es desenvolupa. Aquest fet, que podria considerar-se positiu i aprofitar-se, és probablement la causa que la pràctica haja disminuït en major mesura del que ho ha fet al trinquet.

El joc a llargues és la variant més vinculada al carrer i sobre la qual s'estudia la relació entre arquitectura i pilota: bàsicament consisteix a colpejar la pilota amb la mà per dur-la cap als contraris. La pilota pot tocar qualsevol element del carrer, fins i tot pujar a les teulades, a l'igual que el públic es pot situar en qualsevol punt del carrer. Per delimitar l'espai de joc pertanyent a cada equip existeixen

les *ratlles*,³ que varien al llarg de la partida, comprimint i dilatant el terreny de joc. Açò dona lloc a un esport on compta més la tàctica que l'esforç físic, la interacció amb el medi que la introspecció.

L'àrea on històricament més s'ha jugat llargues i on actualment més es juga són les comarques de la Marina Alta i la Marina Baixa. Per la seua variada geografia, la seua història i el seu desenvolupament actual és una àrea amb gran varietat de poblacions: des de xicotets pobles de muntanya, com Tàrbena, fins a ciutats com Benidorm, passant per poblacions d'importància històrica com Xàbia. Les dades de l'estudi s'extrauen de 23 poblacions, on es detallen les característiques i la història dels carrers més importants per al joc en cada poble, amb la intenció d'esbrinar com es materialitza la influència del carrer en el joc i a l'inrevés.

Els resultats d'aquesta catalogació s'han comparat uns als altres per tal de descobrir característiques comunes, longituds i amplàries predominants, interferències o sistemes de protecció del joc, per exemple. Les conclusions que s'han pogut extraure fan referència a una major importància en la proporció del carrer que en la mida, l'orientació com a factor de pes o els riscos més comuns, entre d'altres.

Amb eixes conclusions s'ha valorat la influència de les transformacions arquitectòniques com a esdeveniments transformadors del joc, classificant-les en funció de dos criteris. Per una banda, atenent a la seua intencionalitat: inconscient, quan no s'ha tingut en compte el joc com a factor a valorar en les decisions, i conscient, quan sí s'ha valorat. Malauradament, el segon cas és prou estrany. Per altra banda, atenent al resultat de la transformació:

---

³ Línies que divideixen el carrer durant el joc i que varien al llarg d'aquest.

anul·lació, en els casos on el joc desapareix d'eixe espai per causa d'una intervenció arquitectònica o urbanística; simplificació, on el joc no desapareix però sí ho fan algunes de les seves característiques; i legitimació, quan el joc es revaloritza i se'n milloren les condicions. Existeixen molt pocs exemples d'aquest darrer cas.

Per explicar-ho en detall, anem a recórrer a quatre transformacions que representen totes les combinacions trobades entre les categories definides pels dos criteris.

La Nucia

Intencionalitat: inconscient

Resultat: anul·lació

Poble de la Marina Baixa situat a mig camí entre la mar i la muntanya, el seu nucli urbà se situa en una zona de pendent moderat, que forma una trama de carrers llargs, acompanyant els revolts de nivell, i curts, en sentit més o menys perpendicular. A l'igual que la resta dels pobles de la comarca, el joc de pilota va ser l'esport més practicat pels seus habitants fins passada la meitat del segle xx.

El carrer més estimat per al joc de pilota fins als anys setanta era el carrer Major. Un carrer amb molt bones característiques per al joc: façanes llises, tres altures, ample d'uns sis metres, pla i amb suficient longitud. S'hi afegia també la mitgera cega de l'edifici de l'ajuntament cap a eixe carrer, que ofería una superfície idònia per a dirigir la treta.

Cap a la meitat dels anys setanta es va enderrocar l'antic ajuntament, una construcció amb les característiques típiques de la zona: coberta de teula àrab, gran predominança del massís sobre el buit i una senzillesa constructiva que es tradueix en una façana molt llisa que permet

rodar a la pilota. L'edifici pel qual es va substituir, el nou ajuntament, va ser una construcció completament diferent: estructura porticada de formigó armat, tancada amb uns cossos volats amb grans obertures protegides per una reixa metàl·lica. Un d'aquests voladissos es va dirigir cap al carrer Major, en la façana que anteriorment havia sigut opaca i llisa. El resultat va provocar que les pilotes colpejaren contra el vol durant la treta, fent que rebotaren i tornaren arrere o quedaren enganxades, impossibilitant així el joc al carrer Major.

Des d'aleshores s'ha provat a jugar les grans partides de llargues en altres carrers, però bé per l'alçada de les façanes, per l'ample del carrer o per la longitud, no se n'ha trobat cap amb unes característiques comparables.

Benidoleig

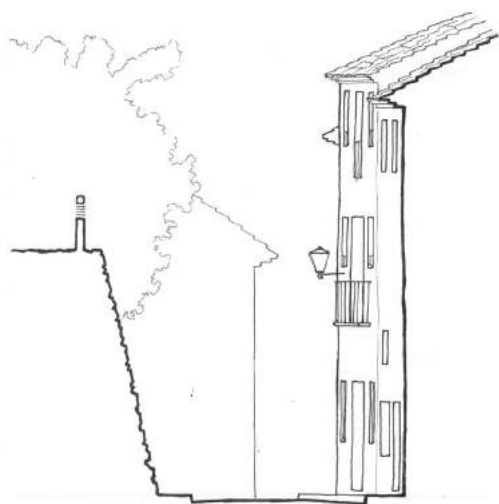
Intencionalitat: inconscient

Resultat: simplificació

El nucli històric de Benidoleig és una trama enrevesada de carrers curts i amb fort pendent sobre un tossal que domina una zona d'horta plana al nord. Se solia jugar a llargues, perxa,⁴ pilota grossa⁵ en algun carrer curt o directament contra la mitgera de l'església. Però el carrer més estimat per al joc era l'actualment anomenat carrer Gabriel Miró, el més regular de la trama. És un carrer amb unes proporcions molt aproximades a la norma dels carrers de llargues, excepte per una característica: un fort pendent amb un canvi de rasant cap a la meitat del car-

⁴ Variant endèmica de les llargues, en què es trau llençant la pilota contra una façana per damunt d'una vareta anomenada *burga* i caent dins d'un requadre anomenat *dau*.

⁵ Varietat que es juga en espais més xicotets amb una pilota d'uns 8 centímetres de diàmetre.

rer. Eixe fet dificultava la visibilitat entre el jugador del rer i la banca,⁶ de manera que al primer li costava més anticipar-se al colp del traure i els jocs solien decantar-se cap a l'equip que treia. Per solucionar-ho, moltes vegades es col·locava la burga aproximadament al punt mitjà del carrer i es jugava a perxa, eliminant així el problema de la tretxa.

Durant la segona meitat del segle xx el poble ha crescut i s'ha estès sobre la zona d'horta. El creixement del poble ha estat regulat seguint un pla fixat amb els criteris de l'època: garantir l'accessibilitat dels vehicles a tots els punts, dotar-lo de la major quantitat possible d'aparcaments i augmentar la mida de les parcel·les. El resultat és una trama ortogonal plana amb els encreuaments en xamfrà. Donada la regularitat de la trama i la pràctica absència de pendent es va traslladar el joc a un

d'eixos carrers, amb unes condicions més regulars que el carrer Gabriel Miró i sense el canvi de rasant. Aquest fet va comportar que ja no fóra necessari jugar a perxa, modalitat que ha desaparegut en el poble.

⁶ Noms dels jugadors segons la posició que ocupen. S'anomena *banca* el jugador que traue i *rest* al de l'extrem oposat.

Benidorm

Intencionalitat: conscient

Resultat: simplificació

La ciutat de Benidorm ha sigut una població on s'ha invertit molt en el joc de pilota, principalment per la gran afició de la classe dirigent. L'última gran inversió ha sigut un carrer artificial per a la pràctica de les llargues, una instal·lació de grans dimensions, considerablement major que qualsevol trinquet. Sobre les característiques de l'edifici i les facilitats i les dificultats que suposa per al joc es podria discutir molt, però no són aquests trets els més interessants des de l'aspecte de l'arquitectura. El major interès prové de l'ordenació urbana.

De manera simplificada podria resumir-se en el fet que el nucli de Benidorm és una trama densa, amb nucli històric, eixample, una zona ampla de grans torres exemptes i algunes àrees de gran confusió. Des de la massificació del turisme, el joc es practicava al carrer Almadrava, a la zona de l'eixample, un carrer amb poc interès però relativament pràctic per al joc, donat que el carrer on s'havia jugat al nucli històric es troba en un punt d'ús turístic exhaustiu. A banda dels jugadors, gaudien del joc habitants de Benidorm, molts de considerable edat, i alguns turistes que, passant despatxats, trobaven el joc i es quedaven veient la partida i descobrint la pilota valenciana.

El canvi del joc des del carrer situat al centre de la població, com es veu a la imatge, fins al carrer artificial, situat al poliesportiu, fora del nucli, ha comportat la pèrdua del públic, ja que ningú s'adona que està jugant-se una partida si no és algú directament vinculat al joc. D'aquesta manera, desapareix la interacció entre jugadors i assistents, i la transformació del ritme urbà, trets particulars del joc de pilota.

Benimantell

Intencionalitat: conscient

Resultat: legitimació

L'últim cas i el de millor resultat és el de Benimantell. Actualment la pràctica de la pilota continua viva i amb molta força al poble, i es juga en tres carrers i en un trinquet de pilota grossa en ús. Un d'eixos carrers, el del Barranc, té una característica molt especial: una de les seues façanes és un marge de pedra seca sobre el qual la pilota rebota de manera molt irregular, fet que intenta controlar-se prohibint el colp contra aquest mur en la treta.

Però no és del carrer del Barranc del que es parlarà: per a les partides més fortes i per a la perxa es juga a la plaça Major, un gran espai més o menys rectangular i apte per al joc. L'any 2011 es va remodelar totalment l'urbanisme de la plaça i, entre altres factors, es va tindre en compte que era l'espai on es practicava la pilota. L'equip de Revert Arquitectes, estudi autor del projecte, va considerar el joc de pilota en la modulació del paviment, cosa que va donar com a resultat que les marques del joc quedessin integrades en el ritme, alhora que destacades amb unes tires de marbre blanc. Aquest senzill gest legitima la pràctica del joc, i facilita així la pràctica i la relació dels jugadors amb els habitants de l'entorn.

Com s'ha vist als exemples, les intervencions arquitectòniques condicionen el joc amb actuacions sobre les construccions, els plans de desenvolupament dels pobles, la creació de noves tipologies o l'urbanisme de detall, fent palesa una vinculació contínua i en diferents estrats, més enllà d'aspectes puntuals o lleus influències.

Tot i això, seria un error intentar congelar l'arquitectura que envolta la pilota, donat que així perdríem eixa virtut del joc de ser permeable a l'entorn i adaptar-se a les cir-

cumstàncies. Així doncs, la relació entre arquitectura i pilota ha de ser flexible, una anada i tornada amb encerts i rectificacions, on el més important és que comence a valorar-se com un fet històric, arquitectònic i social a tindre en compte per tots aquells amb l'oportunitat de transformar el seu entorn.

Bibliografia

CORTELL CHESA, Francisco. *25 aniversario Liga provincial: Pilota valenciana a «llargues»*. Callosa d'en Sarrià: Diputació d'Alacant, 2007.

LLOPIS i BAUSET, Frederic. *El joc de pilota valenciana*. València: Carena Editors, 1999.

LÓPEZ, Aureli. *La pilota valenciana. El deport d'un poble viu*. Paterna: A. López i Ajuntament del Genovés, 1984.

SOLDADO, Alberto. *Joc de pilota: Historia de un deporte valenciano*. València: Publitrade, 1998.

V.V.A.A. *Faixa roja, faixa blava: La pilota valenciana*. València: Museu Valencià d'Etnologia, 2013.

Recuperar l'arquitectura i l'urbanisme tradicionals. Pla director del centre històric d'Ascó

Joan Figuerola, Joan C. Gavalrà i Jordi J. Romera,
arquitectes

Antecedents

El Pla director és un estudi integral del centre històric des del primitiu nucli islàmic fins a l'eixample del segle XIX. A l'inici del segle XX la trama urbana d'Ascó no havia sobrepassat els límits definits en l'àmbit d'actuació del Pla director: ocupava el nucli islàmic primitiu, l'emplaçament del nucli cristià i els seus ravals i sobrepassava els límits dels primitius murs defensius a redós del turó del castell.

El Pla director inclou diferents radiografies del centre històric, segons paràmetres històrics, arqueològics, arquitectònics, urbanístics i socials, que permeten les adequades propostes de:

- Recuperar els valors patrimonials dels edificis.
- Preservar les traces del singular urbanisme històric.
- Revitalitzar socialment i econòmicament la vila d'Ascó.

S'han fet successius reconeixements urbans que configuren una completa seqüència de la regressió social i urbanística al llarg dels últims anys, fruit del desplaçament de l'activitat residencial i comercial cap a l'eixample. L'envelliment de molts edificis, la manca d'unes adequades condicions d'habitabilitat, la introducció de l'ús generalitzat de l'automòbil en una trama viària no preparada per absorbir les seves demandes i la pèrdua d'activitat comercial han estat altres motius de la deficient conservació del centre històric d'Ascó. El Pla director inclou una

Figura 1

informació molt completa del centre històric: història, arqueologia, urbanisme, patrimoni, sistemes constructius tradicionals, vida social, comerç, habitatge, cultura, serveis viaris, serveis públics i paisatge urbà.

Dades històriques

La documentació del Pla director inclou un *Estudi històric sobre el procés de formació del nucli antic d'Ascó*, redactat per Josep M. Vila i Carabassa. En època moderna la trama urbana creix cap al nord i el riu, aprofitant la millor topografia i els nous accessos a la població. La implantació de la central nuclear a la segona meitat del segle XX representa un canvi social i econòmic per a la població, que es reflecteix en un increment d'inversions públiques i diferents posicionaments i confrontacions davant la nova activitat energètica (Fig. 1).

Les primeres dades que esmenten Ascó se situen al final del segle XI i provenen del geògraf Al-Idrisi (1100-1166), que considera Ascó un *hism* (*husum*, sistema organitzatiu basat en els districtes del castell que controlaven

Figura 2

petites alqueries o nuclis poblats). La conquesta cristiana s'esdevé de la mà del comte Ramon Berenguer IV en una data indeterminada que pot oscil·lar entre març del 1148 i el moment en què es va conquerir Miravet, entorn del 1153. Va ser domini directe del rei fins que l'any 1182 se cedien als templers els castells i viles d'Ascó i Riba-roja. El comte Ramon Berenguer IV va donar importants drets personals i religiosos als sarraïns d'aquestes poblacions de la Ribera, en convivència garantida amb els cristians. La pèrdua de la jurisdicció comtal provocarà l'empitjorament de les condicions de la població musulmana. La

conversió dels sarraïns d'Ascó serà en època de Ferran el Catòlic (Fig. 2).

Al segle XVI els musulmans es convertiran al cristianisme i els nous cristians (moriscs) perdran el favor del comandador i la propietat sobre l'edifici de la mesquita. En 1595 hi havia 200 cases de moriscs i 30 de cristians vells. Al segle XVII són expulsats els moriscs, es trenca la dinàmica de convivència i es perd el 80% del total de la població, un sotrac encara més fort que el patit en el segle XIV per culpa de les epidèmies.

Singularitat de l'urbanisme del centre històric

El centre històric és un lloc *carregat* de significats a través dels usos que permeten a les persones i als grups socials identificar-se amb aquests espais. Els espais poden arribar a ser reconeguts com a *propis* i vinculats amb la identitat del lloc. L'urbanisme es defineix per l'encaix en el terreny amb pendent entre el turó del castell i el riu Ebre. Molts edificis manifesten la potència històrica i cultural de la vila i la trama urbana conserva traces d'un urbanisme musulmà compacte, amb petits carrers interiors anomenats *corralasses* i passos de carrers per sota els edificis anomenats *perxes*, adaptats a la topografia del lloc (Fig. 3).

Els diferents moments històrics d'Ascó defineixen la seva trama urbana, amb preexistències dels dos nuclis, islàmic i cristià, carrers irregulars adaptats a la topografia i una arquitectura tradicional amb sistemes constructius islàmics, que dóna singularitat social i personalitat pròpia al centre històric de la vila. Representa un assentament urbà amb una seqüència històrica i un fet social de gran valor patrimonial que cal preservar. No es pot entendre aquest valor solament amb els seus edificis singulars; cal entendre l'urbanisme històric per valorar-ne la rellevància històrica i social.

La percepció dels recorreguts dels diferents murs defensius i les portes d'entrada a la vila closa són elements que es volen reconèixer i posar en valor en el Pla director. El conjunt del nucli anomenat *islàmic* i els seus ravals el formen el carrer de la Mola, la plaça Nova, els carrers Major, Santo Domingo, de l'Estudi i de Baix, la plaça Major i les *corralasses*, que segueixen la topografia. En sentit ortogonal se situen els que comuniquen els anteriors en fort pendent i escales, configurant els *perxes* i *travesies*. El nucli cristià amb els seus ravals el defineixen els carrers Major, Hospital, de Valero, de l'Abadia i del Cas-

Figura 3

tell, i la plaça de l'Església, que segueixen els nivells de la topografia del terreny. En sentit transversal se situen els carrers amb escales i el *perxe* Pere Sans.

El nucli urbanitzat al voltant del segle XVII queda configurat pels carrers de Preno, del Castell, del Pla de Vallxiqué i del Sac i la plaça Placeta. Els carrers transversals tenen escales o pendent pronunciat, com la travessia Bancal. L'urbanisme modern, construït entre el segle XVIII i l'inici del XX, està definit pels carrers de Sequerets, de la Font, de Penalba, de l'Esquerra i del Cavaller, les prolongacions dels carrers l'Abadia i del Castell i el carrer Trinquet.

Des del segle XVIII i fins a l'inici del segle XX l'urbanisme va ocupant els terrenys disponibles a la falda del turó del castell, amb el carrer del Castell en sentit longitudinal i els de pujada al castell, amb fort pendent. Els carrers Sequerets i del Sac, la baixada del Castell i l'ampliació del carrer de l'Esquerra configuren una trama urbana singular, amb interessants vistes i una imatge inacabada i en formació.

Aproximació als dèficits dels edificis i la trama urbana

El Pla director aporta documentació detallada de les construccions que es troben dins l'àmbit per avaluar l'estat de conservació, l'ocupació, els dèficits i els valors arquitectònics conservats. Dels 411 solars, solament catorze estan buits. Es tracta d'un conjunt molt consolidat i molt envellit, a on la gran majoria d'edificacions superen els cent anys d'antiguitat i han patit processos de transformació i pèrdues de valors patrimonials.

A l'informe històric es pot entendre aquest estat de conservació d'una part important del parc edificat. El 1857 vivien a Ascó 2.419 persones, i el 1930 pràcticament el mateix nombre, que estaven concentrades bàsicament a la zona d'estudi d'aquest treball. Actualment Ascó té una població prou estable, del voltant de 1.680 habitants, que està repartida per una extensió superior al doble que la zona estudiada. Prop de la meitat de la zona estudiada ja estava ocupada amb edificacions el 1610, data de l'expulsió dels moriscos, que va deixar Ascó sense un 80% de la seva població.

El mal estat de conservació d'alguns immobles ha fet actuar l'administració amb una política d'oportunitat per adquirir cases velles i deixar al seu lloc un buit urbanitzat i zones d'aparcament, deixant mitgeres descobertes i pèrdua de la identitat històrica de la trama urbana. Som en un context urbà d'illes molt denses, a on la proporció d'espai públic respecte al conjunt construït és realment petita, però cal entendre que també forma part del seu component genètic i el considerem un valor a preservar. L'excessiva eliminació d'edificació posa en risc la identitat del lloc i els seus importants valors històrics i urbanístics.

Els serveis urbanístics estan parcialment obsolets. L'anàlisi de l'estat actual dels diferents paviments dels carrers d'Ascó manifesta una gran diversitat de situacions. Hi ha

desperfectes generalitzats i manca de paviment en els carrers tocant al turó del castell. També cal fer ressaltar la disparitat dels tipus de materials i de reparacions fetes al llarg del temps en la majoria dels carrers, fruit de la improvisació i de manca de visió general del nucli antic, entès com un conjunt amb una unitat formal a preservar.

Debilitats

- Àmplies zones amb edificis enrunats i carrers ascendents degradats tocant al turó del castell.
- Envelliment de la població. Feble capacitat socioeconòmica d'una bona part dels habitants.
- Pèrdua d'activitat comercial a les plantes baixes: petit comerç de primeres necessitats, restauració, serveis...
- Manca d'una bona accessibilitat interna a causa dels condicionaments topogràfics i una estructura poc permeable dels serveis viaris. Manca de zones d'aparcament de cotxes.

Amenaces

- Despoblació generalitzada, amb desplaçament cap a la zona de l'eixample.
- Degradació progressiva dels habitatges que incompleix les condicions mínimes d'habitabilitat.
- Edificis en estat precari estructural, amb possibles enderrocs descontrolats.

- Pèrdua de la personalitat del barri a conseqüència dels enderroc indiscriminats. Desfiguració de la traça urbana històrica.
- Risc de destrucció del valuós patrimoni construït i de l'arqueologia del subsòl.

Fortaleses

- Riquesa del passat històric.
- Valors patrimonials remarcables de l'arquitectura, manifestats en la tipologia tradicional i els sistemes constructius seculars. Existència d'edificis sense intervencions excessivament agressives i que conserven el seu caràcter primigeni.
- Singular urbanisme de traça islàmica i valor remarcable del lloc, amb domini del paisatge en el recorregut del riu Ebre.
- Xarxa d'equipaments actuals del centre històric, que garanteix un bon servei públic.

Valors patrimonials de l'arquitectura tradicional

El Pla director analitza els valors patrimonials dels edificis en els aspectes arqueològics, històrics, arquitectònics, urbanístics i socials per promoure entre els constructors i usuaris una cultura de rehabilitació, sostenibilitat i equilibri del territori a tots els nivells. S'ha de mesurar qualsevol actuació d'enderroc o desmuntatge d'estructures velles per valorar-ne la conservació. Es prioritza conservar l'arquitectura tradicional, tenint present l'estalvi econò-

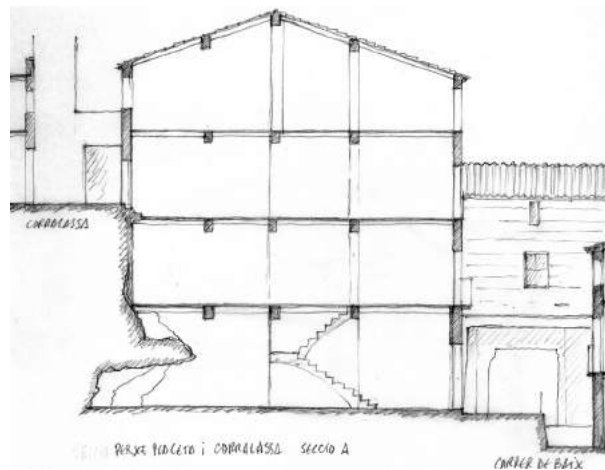

Figura 4

mic i energètic de mantenir les preexistències davant els enderroc i les construccions noves.

Arquitectura amb restes medievals i elements defensius de la vila closa

S'inclouen edificis situats en llocs estratègics dels primitius assentaments islàmic i cristià, amb elements medievals i transformacions històriques situats en antigues línies defensives o muralles. El sistema constructiu és de pilars de pedra, murs de càrrega de carreus escairats, aprofitament d'elements, maó, maçoneria i tàpia. Els forjats i la teulada són amb bigues de fusta. Algunes plantes baixes són amb arcs i voltes de maó i pedra, amb espais soterrats excavats al terreny natural fins per sota dels carrers.

Figura 5

Arquitectura tradicional amb traces de l'urbanisme islàmic

Està situada en el nucli inicial consolidat, on les limitacions d'espai i les necessitats funcionals dels usuaris exigeixen la construcció de forma invasiva en alçada i fondària edificada d'uns 15 metres. La diferència de nivell dels carrers configura una arquitectura escalonada amb visió sobre el paisatge. Són edificis entre mitgeres amb una

amplada mitjana de parcel·la de 6 metres, amb planta baixa, planta altell, dues plantes i golfes (Fig. 4).

Arquitectura tradicional de l'eixample

Se situa en carrers de nova implantació, de traça ortogonal i modelatge de parcel·la. Són edificis entre mitgeres de fins a 6 metres d'ample i construïts amb murs de càrrega seguint el sistema secular. Tenen una tipologia de planta baixa destinada a activitat agrícola o menestral, planta primera per a habitatge i planta golfes per a magatzem. Poques restes decoratives conservades donen rellevància ornamental a la casa; solament restes de pigmentació de color blau amb finalitat decorativa a tota la façana i sanitària als brancals de finestres, per esterilitzar-les de la possible entrada d'insectes (Fig. 5).

Arquitectura singular, cases pairals

Es classifiquen en aquest apartat els edificis públics i cases pairals de grans dimensions, que ocupen un lloc singular en el nucli històric i tenen un significat social i representatiu. Malgrat la disparitat del valor històric que cada un té, tots es consideren singulars pel significat social que representen.

Figura 6

Arquitectura «de mestres de cases»

El creixement demogràfic i econòmic modern es manifesta en la construcció de la casa benestant de finals del segle XIX i l'inici del XX. Segueix el model de l'arquitectura densa, amb alçades que poden arribar fins a tres plantes i golfes, amb elements de pedra treballada als brancals de portes i finestres i lloses als balcons. Les baranes de ferro de forja dels balcons, les faixes decorades de cada nivell de pis, els coronaments de façana i els elements ornamentals donen identitat a aquesta arquitectura.

Criteris d'actuació per a la recuperació del centre històric

Objectius del Pla director:

1. Recuperar la identitat i l'estima social del centre històric.
2. Proporcionar una accessibilitat adequada, en especial en zones marginals.
3. Racionalitzar el trànsit i l'aparcament de cotxes.
4. Regenerar a l'escala apropiada zones urbanes degradades.
5. Millorar els equipaments públics i les xarxes de serveis.

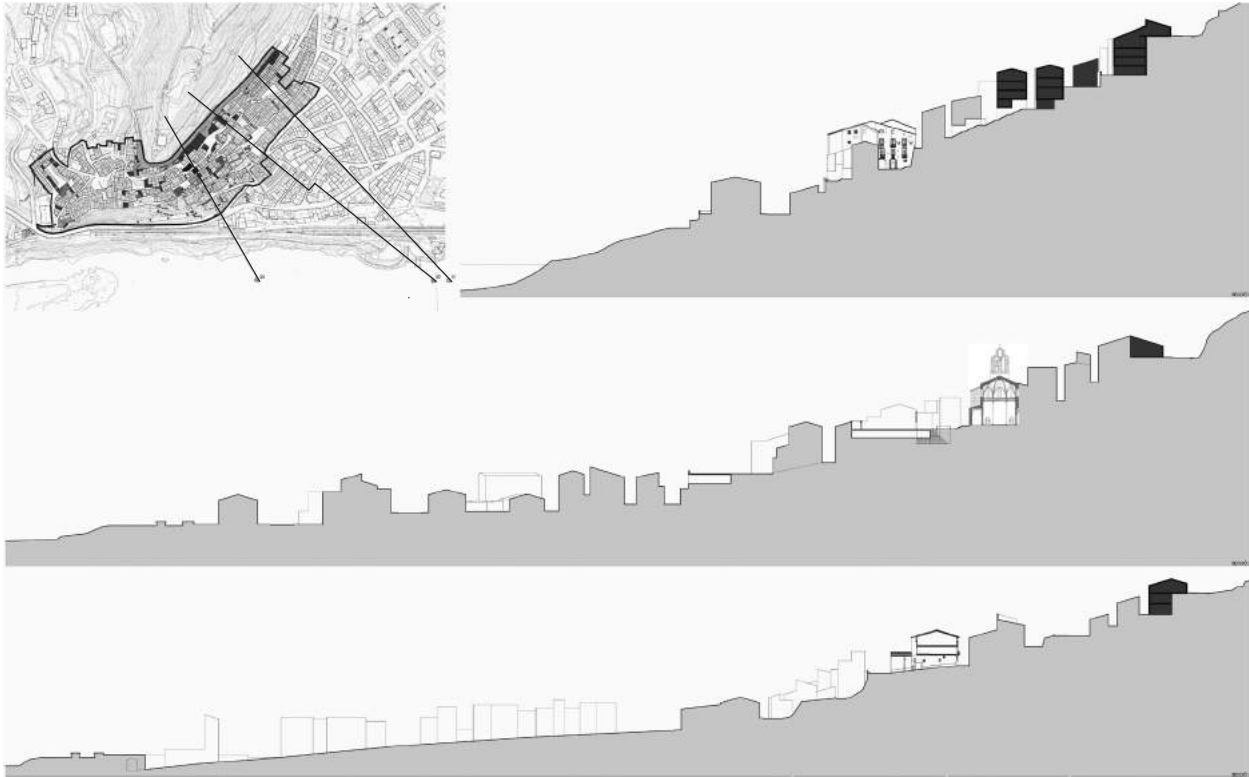

Figura 7

6. Incorporar nous usos: comercial, hotelier, turístic...
7. Millorar els nivells d'habitabilitat dels habitatges.
8. Identificar i protegir els valors de les traces arqueològiques, l'urbanisme històric i l'arquitectura tradicional.

El tram del carrer de l'Esquerra tocant al carrer de la Font es defineix com un conjunt d'«arquitectura de carrer», per preservar-lo com a patrimoni urbanístic i arquitectònic sobrepasant la individualitat. Com a «recorregut singular» s'assenyalen els itineraris urbans que representen inte-

ressants punts visuals que acompanyen el vianant, preservant-lo de possibles actuacions descontrolades, com el carrer Sequerets, conformat per escales en ziga-zaga amb edificis adaptats a la rasant dels diferents nivells originals.

Els ravals a la falda del castell han patit un procés de degradació, despoblament i desplaçament de la població cap a les zones planes pròximes al riu. El seu urbanisme residual queda desfigurat, amb pèrdues d'activitat i identitat social. Es proposa un nou front urbà que identifiqui l'inici de la trama urbana amb façana al castell: el «front a castell» (Fig. 6). Aquesta nova façana potencia

les diferents pujades des de la vila al castell amb uns adequats disseny i escala. Un nou vial de connexió amb la banda nord i sud d'Ascó, seguint la falda del turó, ha de permetre un adequat accés i una millor activitat social i comercial del sector.

La topografia i la situació del castell i el riu Ebre respecte al nucli urbà donen al conjunt edificat d'Ascó dues noves façanes que sobrepassen l'escala dels carrers i places: la «cinquena façana» i la «façana de riu». La situació del castell, sobreelevat respecte al centre històric, fa que les cobertes de les cases es converteixin en una «cinquena façana». La visió d'aquesta nova façana, fins ara oblidada, dóna identitat al conjunt. Es proposa substituir i desmuntar les cobertes de fibrociment i els terrats en mal estat per noves cobertes de teula àrab.

L'adaptació dels edificis a la topografia descendent cap al riu crea façanes sobrealçades en les parets mitgeres entre edificis veïns, no visibles des dels carrers però visibles des de la plana del riu, fet que dóna identitat a Ascó en el territori (la «façana de riu») (Fig. 7). La seva protecció exigeix un tractament d'aquesta façana amb els mateixos materials, cromatisme i textura adequats.

S'ha de mesurar qualsevol actuació d'enderroc o desmuntatge d'estructures velles per valorar-ne la conserva-

ció. Es prioritza conservar l'arquitectura tradicional, tenint present l'estalvi econòmic i energètic de mantenir les preexistències davant els enderrocs i les construccions noves. S'han definit diferents arquitectures segons el sistema constructiu, la cronologia i el seu estat de conservació per valorar els valors patrimonials de cada edifici, assenyalar les modificacions que s'hi han fet i determinar les normes urbanístiques per regular obres de manteniment, reforma i ampliació.

El Pla director dóna graus de protecció de cada edifici en funció dels valors arquitectònics i la situació urbana. En la fitxa de cada una de les cases incloses dins l'àmbit del Pla es detallen el seu grau de protecció i pautes de rehabilitació. El Pla director proposa «reciclar» el centre històric d'Ascó mitjançant una *millora progressiva*, prioritzant els sistemes de gestió, les condicions de l'edificació, la regeneració comercial de les plantes baixes, l'estructura de la propietat i els nivells d'habitabilitat dels edificis, per tal de superar-ne l'aïllament, la manca d'usos atractius i la despoblació progressiva. Les noves edificacions han d'integrar-se amb naturalitat en el teixit històric, establint un diàleg entre el passat i el present i assumint l'escala de les preexistències.

Los pueblos de colonización en España (1945-1970) y la arquitectura tradicional

Miguel Centellas, doctor arquitecto, profesor de la Universidad Politécnica de Cartagena

---

RESUMEN

El Instituto Nacional de Colonización se creó en 1939 para potenciar el desarrollo de la economía agraria en España y construyó alrededor de 300 pueblos dispersos por todo el territorio español, mayoritariamente vinculados a las cuencas hidrográficas. Se evidencia un paralelismo importante con la arquitectura tradicional por el uso de los materiales y las técnicas constructivas de cada zona: muros de mampostería, huecos reducidos, cubiertas con teja, etc., y una diferencia fundamental: la repetición de la unidad de vivienda, que fue la razón de ser de los pueblos de colonización.

El Instituto Nacional de Colonización (INC) construyó entre 1945 y 1970 alrededor de 300 pueblos de colonización dispersos por el territorio español y mayoritariamente vinculados a las cuencas fluviales. Eran núcleos creados *ex novo* y constituidos por un completo programa formado por las parcelas en las que se ubicaban las viviendas y las dependencias agrícolas de los colonos, el centro parroquial, el edificio administrativo, las escuelas, las artesanías y, en los pueblos de mayor tamaño, el edificio social con cine y la Hermandad Sindical.

Desde la administración no se dieron consignas precisas sobre el tipo de imagen que debía presentar esta arquitectura, y mientras unos arquitectos proyectaron imágenes más historicistas, otros se decantaron por las abstractas y se acercaron a la arquitectura racionalista.

Cuando el INC había construido unos cuantos pueblos, Alejandro Herrero escribió, en 1955, un interesante artículo en el que mostraba algunos criterios para la composición de fachadas, algunos de los cuales son de clara aplicación en los pueblos construidos en el Instituto. Así, en la norma segunda y tercera indicaba:¹

¿Cómo componer las calles para que sean espacios acogedores, para que sugieran el reposo y la estancia apacible? Por de pronto, huyamos de la calle estrecha formada por dos alineaciones paralelas indefinidas [...] La calle recta es apropiada para el tránsito, pero no para estar en ella ni para presentarla como modelo de arquitectura. Por el contrario, proyectemos plazoletas, rincones, finales de perspectiva.

Algunos de estos criterios pueden apreciarse en un dibujo de José Tamés² para Láchar, como, por ejemplo, la interrupción de la perspectiva, en este caso con un giro de la calle; diferentes alturas de viviendas, alternando volúmenes de una y dos plantas; la creación de placetas para el desarrollo de la vida social de los colonos, etc., aunque debe tenerse en cuenta que el artículo de Herrero es doce años posterior.

A finales de los años cuarenta el país estaba saliendo de la posguerra, aún había escasez de materiales y los arquitectos que conocían bien las técnicas constructivas de cada lugar optaron por utilizar los medios que tenían a su alcance.

---

¹ Herrero, A. (1955). «15 normas para la composición de conjunto en barriadas de vivienda unifamiliar». *Revista Nacional de Arquitectura*, 168, pp. 17-28.

² José Tamés fue el jefe del Servicio de Arquitectura hasta su jubilación, en 1975, y participó en la redacción de los pueblos de Láchar (ampliación, Granada, 1943), Torre de la Reina (Sevilla, 1952) y Castellar de la Frontera (Cádiz, 1967).

En la arquitectura tradicional cada familia realizaba su casa con los conocimientos del albañil del lugar y cada vivienda era diferente de la del vecino por cuestiones elementales, como el tamaño de la parcela o de la unidad familiar. No existía ningún técnico que proyectase y dirigiese la obra. Era el leal saber y entender del constructor lo que permitía que la obra llegase a buen fin.

Puede verse un amplio panorama de la arquitectura popular española en los cinco volúmenes homónimos escritos por Carlos Flores en la década de los años setenta del pasado siglo. En ellos se realiza un completo recorrido por el territorio español y el autor, en el volumen cuarto, relativo a Andalucía y a las provincias levantinas, fija su mirada en el pueblo de colonización de San Isidro de Albaterra, en Alicante, proyectado por José Luis Fernández del Amo en 1953, y junto a una fotografía del pueblo de Jávea, en Alicante, escribe el siguiente pie de foto:

El arquitecto José Luis Fernández del Amo se encuentra, sin duda, entre los profesionales españoles que pueden ofrecer una más amplia y positiva dedicación a la tarea de proyectar pueblos «de nueva planta», procurando llegar a soluciones que siendo hoy válidas asuman y desarrollen las enseñanzas y el espíritu de una tradición aún no totalmente olvidada. San Isidro de Albaterra, en la provincia de Alicante, representa una buena muestra de esta labor, que ha sabido traducir a un lenguaje actual formas de vida íntimamente relacionadas con valores tradicionales en buena parte vigentes.

En el INC existía una amplia plantilla de ingenieros y arquitectos que planificaban desde la situación territorial hasta el diseño del último detalle de los pueblos, como por ejemplo los abrevaderos. Queda implícito, evidentemente, que cada nuevo pueblo del Instituto lo podemos calificar como «de autor»; un arquitecto había proyectado todos los edificios con mayor o menor acierto, mientras

que en las construcciones tradicionales el anonimato es su seña de identidad.

En los proyectos arquitectónicos, los diversos tipos de viviendas –razón de ser de los pueblos de colonización– se repetían a lo largo de las calles. Este concepto de repetición es seguramente la principal diferencia entre la arquitectura tradicional y la de los pueblos. En la primera difícilmente veremos dos viviendas iguales; en los segundos, esa circunstancia es la que configura las fachadas de las viviendas. Los arquitectos tenían absoluta libertad para formalizar los alzados. Unas veces se repiten alternativamente viviendas de una y dos plantas para presentar cierta variedad compositiva. Otras veces, la repetición se realiza por simetría; por ejemplo, en El Realengo es un modo de juntar dos viviendas con un muro medianero común y abaratar el coste de la construcción.³

Pero quizá la solución más habitual es la simple adición de una vivienda junto a otra para formar una seriación del mismo elemento, que es una de las imágenes más habituales de los pueblos de colonización. En la Figura 3 pueden apreciarse las viviendas de obreros de una planta en Vegaviana, donde Fernández del Amo levantó uno de los más hermosos pueblos del INC en España, en que las altas chimeneas marcan el ritmo de la fachada; y, por otro lado, las casas de colonos de dos plantas en Pizarro, en las que sobresalen los balcones blancos en voladizo, que destacan sobre los muros de mampostería de piedra.

En las cubiertas también podemos ver puntos en común. La arquitectura tradicional se ha construido habitualmente a partir de volúmenes fragmentados, surtidos en función de las necesidades familiares de ir

³ Centellas, M. (2010). *Los pueblos de colonización de Fernández del Amo: Arte, arquitectura y urbanismo*. Colección Arquia/tesis, nº 31. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos, p. 206.

ampliando las viviendas, que se cubrían con sencillos faldones inclinados, de teja, y vertían las aguas del modo más directo posible, generalmente a la calle y al patio interior para evitar los problemas surgidos si se vertían a las medianeras. En los pueblos de colonización los arquitectos solían dividir el programa para originar cuerpos diferentes que se cubrían del mismo modo, pero con la importante diferencia de que, al ubicar las viviendas y las dependencias agrícolas, en parcelas de alrededor de 600 m², se creaban patios abiertos entre esas construcciones que permitían que las aguas pudiesen verter en ellos y la fachada se ordenaba a partir de la repetición de sucesivos hastiales ciegos.

Una característica común de la mayoría de los pueblos de colonización en España es el uso de la teja cerámica como material para resolver las cubiertas. Era habitual el empleo de teja árabe, aunque Fernández del Amo utilizó teja en forma de U en Villalba de Calatrava (Ciudad Real, 1955). En la provincia de Almería se construyeron catorce pueblos en tres zonas: dos en Huércal-Overa, en el interior de la provincia, cerca de la de Murcia; cuatro en el denominado Campo de Níjar, y ocho en el Campo de Dalías. Estas dos áreas están relativamente cerca de la costa mediterránea y quizá fue esta circunstancia la que implicó que los arquitectos que los proyectaron decidiesen utilizar cubiertas planas. En general, no se construyeron pueblos muy próximos al mar; los más cercanos son el denominado inicialmente Villafranco del Delta y en la actualidad Poble Nou, en Tarragona, en medio del delta del Ebro, y Calahonda, en Granada, cerca de Motril. Ambos núcleos presentan cubiertas inclinadas.

El punto en común entre ambas construcciones se encuentra en los materiales empleados y las técnicas constructivas. La arquitectura tradicional, realizada con escasos medios económicos, ha utilizado habitualmente los materiales del lugar colocados de modo sencillo y

artesanal. En los pueblos de colonización, en la época de la autarquía también había pocos recursos y se usaban similares materiales. El cemento escaseaba y los forjados se realizaban con viguetas de hormigón y entrevigados con varias roscas de rasilla en forma de bóvedas rebajadas, tomadas con yeso y morteros de cal.

Cada comarca posee unos elementos particulares, como son el clima, los materiales y las costumbres, que la diferencia de las restantes. La utilización de los materiales de cada región permitía abaratar costes en el transporte, y el uso de mano de obra local, conocedora de las técnicas habituales de la zona, dio lugar a una construcción coherente con los medios disponibles en la época, que fueron asumidos por los arquitectos y particularmente por Fernández del Amo, quien escribía en 1987:⁴

«Otro determinante que sin duda ha influido es el empleo de los materiales y mano de obra propios de la localidad o de la región. Aunque, generalmente, haya sido por una razón económica, es así como estos pueblos se han asimilado e identificado con la arquitectura local. No por su afán mimético, sino por la simple adopción de lo que entendíamos como condicionantes del lugar, desde los procedimientos hasta su idiosincrasia.

»Alguna de las cualidades más significativas que se han ponderado en mi obra de los pueblos y en toda mi arquitectura, es la de haber puesto en valor y en evidencia la expresión plástica de los materiales más modestos y populares y la exaltación estética de un racionalismo espontáneo y natural en sus gentes, con sentido funcional riguroso en sus usos».

⁴ Fernández del Amo, J. L. (1987). «Mis pueblos en La Mancha». *Punto y Plano*, 4, p. 17.

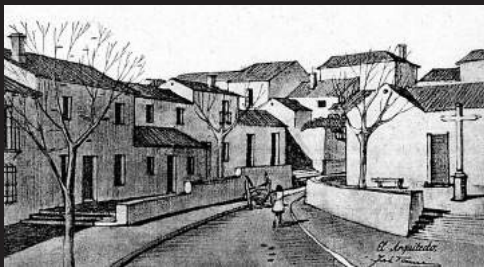

Fig. 1 (1ª fila a la izquierda). Dibujo de José Tamés para el pueblo de Láchar. Se observa su firma en el ángulo inferior derecho.

Fig. 2 (1ª fila en medio y a la derecha). Imágenes de Jávea y San Isidro de Albatera, en la provincia de Alicante, del libro *Arquitectura popular española*, vol. 4.

Fig. 3 (2ª fila). Viviendas de obreros en Vegaviana (Cáceres, 1954, José Luis Fernández del Amo) y de colonos en Pizarro (Badajoz, 1961, Jesús Ayuso Tejerizo).

Fig. 4 (3ª fila). Viviendas en Fuente Ovejuna (Córdoba) y dependencias agrícolas en las parcelas de colonos en la Ampliación de Jumilla (Murcia, 1968, José Luis Fernández del Amo).

Fig. 5 (4ª fila). Viviendas en Ibiza y en Puebla de Vúcar (Almería, 1966, José Luis Fernández del Amo).

Tal vez sea una casualidad la semejanza entre las dos imágenes de la Figura 5. La de la izquierda corresponde a una fotografía del libro *Eivissa fascinant*,⁵ y la de la derecha a una de las viviendas de colonos de Puebla de Vúcar (Almería, 1966, José Luis Fernández del Amo). Arquitectura prismática, planos blancos, huecos reducidos (verticales o cuadrados), e incluso la pequeña inclinación del muro al formar el antepecho de cubierta para la recogida de aguas, hacen pensar en la similitud de ese pueblo de colonización con la arquitectura tradicional ibicenca. Además, el azar ha querido que hubiese un árbol en el mismo lado de la fotografía.

La vivienda debía componerse de un modo claro a partir de una economía de medios fundamentada en un orden estructural definido por el elemento formal tradicional por naturaleza, el muro, con doble funcionalidad: como soporte de unas cargas y como pared de cerramiento.

La amplia tradición en albañilería en la arquitectura española facilitó la utilización de diversos materiales para la ejecución de los citados muros, principalmente de mampostería y fábricas de ladrillo visto o enfoscadas y encaladas. También debe considerarse la sensibilidad de los arquitectos, que aprovecharon la expresividad de los materiales y el conocimiento de las raíces locales para obtener interesantes texturas. Fernández del Amo usó en Vegaviana la mampostería de pizarra pintada de blanco; en Cañada de Agra (Albacete), la mampostería de piedra, y en Las Marinas (Almería), el mismo material encalado en la planta baja y fábrica de ladrillo enfoscado y pintado de blanco en la planta alta.

Al revisar las memorias de los proyectos de pueblos de varios arquitectos, solo en las de Fernández del Amo se

ha encontrado el interés por esta relación con el lugar, la mano de obra de la zona y la economía de medios. Así se recoge en la de Vegaviana:

«Además del carácter eminentemente rural en el que se han proyectado todos los edificios, la mano de obra y la adopción de procedimientos y materiales propios de la localidad reforzará el estilo propio de estas construcciones».

Y en la de Las Marinas:

«El carácter de la arquitectura de todos los edificios se ha mantenido dentro de la máxima sencillez y economía, de acuerdo con el criterio del Instituto y con las cualidades propias del clima, topografía, material y procedimientos locales y ambiente y género de vida propias de la región».

La arquitectura tradicional se ha desarrollado a lo largo de los siglos de un modo natural y sencillo, con los materiales del lugar y adaptada a las necesidades de cada familia. Ha utilizado los mínimos elementos, los huecos proporcionados a las estancias a las que ventilaban e iluminaban. A veces, algún elemento sobresale de la fachada con alguna reja que invade parcialmente la acera. Son muy habituales los aleros que sobrevuelan el plano de fachada y la protegen de la escorrentía del agua de lluvia. Alejandro de la Sota, que proyectó en 1952 el pueblo sevillano de Esquivel con un trazado urbano en forma de sector circular –planta absolutamente novedosa para la época y que rompía muchos de los criterios establecidos por el INC–, comentaba en una entrevista en 1990 el interés en introducir algún elemento popular:⁶

«Su primera época de las agrupaciones de viviendas, de casas repetidas –tratadas también por Fernández del

⁵ Vilanova, J., Marqués, C. (2003). *Eivissa fascinant*. Mallorca: Editorial Moll.

⁶ De la Sota, A. (1990). Entrevista realizada por Sara de la Mata y Enrique Sobejano. *Arquitectura*, 283-284, p. 153.

Fig. 6. Diversas texturas utilizadas por Fernández del Amo en Vegaviana (Cáceres), Cañada de Agra (Albacete) y Las Marinas (Almería)

Amo con tanta belleza— fue algo que tuvimos presente en los poblados del Instituto de Colonización, aunque a mí me divertió más romper esas leyes de similitud y organización, introduciendo algo frívolo, algo anecdótico y popular en los adornos».

Este texto pretende poner de manifiesto la relación entre la arquitectura de los pueblos construidos por el Instituto Nacional de Colonización y la tradicional. El buen saber hacer y profesionalidad de los arquitectos que levantaron esos pueblos dispersos por el territorio español, conocedores de los materiales y las técnicas de la arquitectura popular, supo adaptarlas a la necesidad de repetición de un elemento que fue la razón de ser del INC: la vivienda del colono.

Fig. 7. Arquitectura popular en Osuna y detalle del pueblo de Esquivel (Sevilla, 1952, Alejandro de la Sota)

Bibliografía

AAVV (2010). *Pueblos de colonización en Extremadura*. Badajoz: Consejería de Agricultura y Desarrollo Rural. Gobierno de Extremadura.

AAVV (2008). *Pueblos de colonización durante el franquismo: la arquitectura en la modernización del territorio rural*. Sevilla: Consejería de Cultura. Junta de Andalucía.

ÁLVARO TORDESILLAS, A. (2010). *Pueblos de colonización en la Cuenca del Duero*. Valladolid: Junta de Castilla y León.

CENTELLAS, M., RUIZ, A., GARCÍA-PELLICER, P. (2009). *Los pueblos de colonización en Almería. Arquitectura y desarrollo para una nueva agricultura*. Almería: Colegio de Arquitectos de Almería, Instituto de Estudios Almerienses y Fundación Cajamar.

FLORES, C. (1972-1974). *Arquitectura popular española* (5 volúmenes). Madrid: Aguilar.

Mont-roig del Camp, identitat i oportunitat

Josep Maria Boronat,
arquitecte

RESUM

Els nuclis antics de molts municipis sofreixen actualment un estat d'abandonament tant a nivell demogràfic com patrimonial, que és difícil de revertir si no es troben unes solucions específiques per a cada cas particular. A través de l'anàlisi del cas de Mont-roig del Camp, s'intenta exemplificar aquest problema.

Presentació

La fragilitat en què es troben en l'actualitat molts dels nuclis antics dels nostres municipis suscita moltes controvèrsies i preocupacions per diverses causes. Posant com a exemple el nucli antic de Mont-roig del Camp, l'objectiu d'aquest article és detectar aquestes causes i establir unes pautes per intentar revertir-les.

Oportunitat *versus* perill

Abans d'analitzar el cas particular de Mont-roig del Camp és interessant posar en relleu el fet que aquesta fragilitat no és dolenta, si se sap com aprofitar-la. Pot suposar una gran oportunitat, ja que gràcies a l'abandonament de molts d'aquests nuclis, els seus edificis no han sofert grans rehabilitacions, cosa que ha permès mantenir-ne l'essència i «l'esperit del lloc», que, tal com apunta la museòloga Annette Viel (1995), «fa referència a l'únic,

distintiu i apreciat aspecte d'un lloc. L'esperit del lloc està format per elements materials (llocs, construccions, objectes, etc.) i immaterials (records, històries, valors, olors, colors, rituals, etc.) que contribueixen a crear un lloc i donar-li un esperit». D'altra banda, aquest abandonament també ha permès preservar-ne la forma, mantenint els carrers, tipologies i materials històrics. Aquesta essència i forma han comportat una pervivència de la seva identitat, la qual pot esdevenir una eina cabdal per a la posada en valor d'aquests nuclis.

Cal tenir en compte, però, que aquesta fragilitat també pot comportar un perill, el qual esdevé una realitat si es produeixen diversos factors, com ara el desconeixement, la urgència i la no-activació.

El desconeixement és conseqüència de la no-realització d'estudis previs que ens permetin identificar els materials, les tècniques, els costums i les tradicions pròpies lligades al funcionament del nucli i dels edificis existents. Les actuacions d'urgència en els elements suposen presses i la presa de decisions poc raonades. Finalment, hi ha la no-activació dels diferents elements patrimonials; és molt freqüent pensar que n'hi ha prou de protegir elements, edificis i conjunts, però s'ha de tenir en compte que un edifici o grup d'edificis no només adquireixen un valor patrimonial perquè tinguin un arc de pedra o uns esgrafiats magnífics, etc. Cal saber la funció que tenien dins el teixit urbà i social, i si eren i poden tornar a ser un pol d'atracció lligat a un ús que ajudi a cosir el nucli; si no, es pot caure en l'error de fer un museu a l'aire lliure.

La ignorància d'aquests factors propis de cada lloc pot arribar a produir una estandardització de les solucions, la qual cosa acaba derivant en una pèrdua de la identitat dels nostres nuclis.

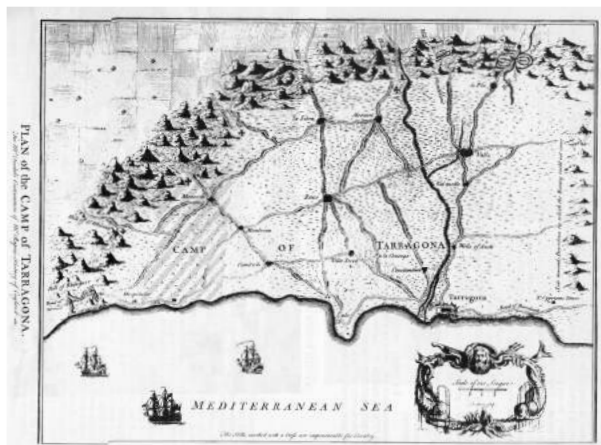

Figura 1. Mapa del Camp de Tarragona. Gravats militars anglesos de la guerra de Successió

Mont-roig del Camp, un cas d'estudi

Situació

Mont-roig del Camp és un municipi situat a cavall de la Serralada Prelitoral i la mar Mediterrània, a la comarca del Baix Camp. Està format per dues realitats ben diverses: la del nucli històric de Mont-roig del Camp, d'uns 3.000 habitants i situat a l'interior, i la de les noves urbanitzacions i el nucli de Miami Platja, creats a mitjan segle passat a prop de la costa i amb un pes demogràfic molt més alt, a l'entorn dels 8.000 habitants.

Històricament, Mont-roig ha estat sempre situat dins de la regió del Camp de Tarragona, zona que queda entre la Serralada Prelitoral i el mar i que abasta aproximadament des del Penedès fins al coll de Balaguer (Fig. 01). A finals del segle XVI, aquesta zona va agafar una importància tal que fins i tot propicià l'aparició de l'anomenada *escuela del Camp de Tarragona*, que fou la que introduí i estengué a tot Catalunya el llenguatge clàssic del Renaixement italià,

a través de figures com Jaume Amigó i Pere Blai, i que influí en figures com fra Josep de la Concepció, que per molts és considerat el millor arquitecte català del barroc.

Mont-roig sempre ha estat la part més occidental del Camp, una zona de frontera, cosa que n'ha condicionat la identitat i l'actitud enfront dels territoris veïns.

El lloc històric sempre va lligat a uns condicionants geogràfics, els quals determinen la situació del nucli respecte al seu territori. Aquest es col·loca en un turó a una distància prudencial de la Serralada Prelitoral prou elevat per controlar el territori, i al mateix temps allunyat de la línia de costa per evitar els saquejos vinguts del mar. A més dels condicionants històrics i geogràfics, també en trobem d'econòmics. El nucli se situà al límit oest per tal de protegir els seus cultius, ja que a la part oriental hi havia una terra fèrtil fàcilment cultivable, mentre que a la zona occidental hi trobàvem el «gran ermot», unes terres recobertes per una crosta calcària que en dificultava el cultiu.

Finalment, a nivell geològic, el mateix territori, amb les muntanyes al nord, el mar al sud i les rieres que el van tallant amb franges, ha estat el que ha aportat els materials que han condicionat el tipus de construcció usada en el nucli antic. En un primer moment utilitzant els còdols de les rieres per als murs de les cases; les sorres per als estucs, donant-los així els colors terra tan característics; la pedra sorrenca roja per als arcs i cantonades; el *piedmont* per a les bases i fonaments; i les pedres calcàries més dures, introduïdes posteriorment en elements constructius i decoratius.

Evolució

Tot i que els orígens no són clars, Mont-roig ja apareix esmentat el 1117 a la carta de donació atorgada per Ramon

Berenguer III al bisbe Oleguer (Riba i Mestres, 1983, p. 19), i se li concedeix la carta de poblament el 1180. En l'edat mitjana, la vila era closa i ocupava aproximadament la zona de l'actual nucli antic, equivalent al turó abans esmentat. Els límits es mantingueren pràcticament intactes fins al segle XVIII, i només es produïren ampliacions a nivell intern, mantenint el caràcter defensiu i concentrant els equipaments i serveis dins el recinte emmurallat.

A mitjan segle XVIII i a finals del XIX, el poble va sofrir un important augment demogràfic, i va passar de tenir, a principis del XVIII, uns 679 habitants, a uns 2.000 a finals del XVIII i 2.600 a finals del XIX. Tot i aquest creixement, els equipaments continuaven mantenint-se a dins del nucli antic, amb l'excepció d'alguns de nova creació, com ara molins, l'escorxador i els rentadors.

En l'actualitat Mont-roig ha crescut en direcció sud-est, cap al pla, zona on a més s'han traslladat o creat els nous equipaments.

Configuració

Els trets característics del nucli antic són la seva densitat i la seva configuració inicial a través de l'eix central del carrer Major i el carrer d'Amunt, que unia els dos poders: l'església, situada a la part baixa, i l'antic castell, a la part superior (Fig. 02).

El nucli es configurà en forma d'ametlla a causa del creixement en anelles al voltant del turó, amb cases a cavall de dues cotes. Les costes, carrers perpendiculars a aquestes anelles, permetien un accés més directe als carrers superiors. La suma d'aquests elements confereix al nucli antic un aspecte de vila closa o emmurallada, només perforada pels quatre portals d'accés.

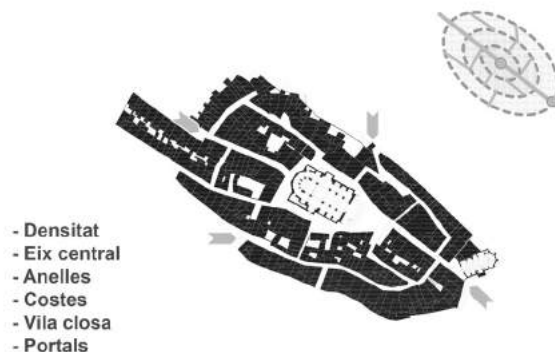

Figura 2. Configuració del nucli antic. Elaboració de l'autor

Tal com queda palès, el nucli té aquesta configuració per necessitat i pels condicionants del lloc: el turó mateix sobre el qual s'assenta el nucli; la muntanya de les Creus, al límit oest, que en condiona el creixement; la riera de l'Horta, que aporta gran quantitat de materials de construcció; i el rec de l'Horta, que abasta d'aigües els horts dels veïns del nucli antic.

Patrimoni

Actualment el municipi disposa d'un catàleg amb alguns béns culturals d'interès local, com els rentadors, l'església nova, l'església vella, la torre del campanar, els contraforts del rec de l'Horta, els rentadors, els portals, etc. El nucli també té altres elements protegits, encara que en menor grau, com algunes façanes, la majoria de portals de pedra i una part dels horts, com a zona agrícola de valor paisatgístic, mentre que una altra part roman afectada pel planejament municipal i en desvirtua el conjunt.

Figura 3. Vistes des del barranc de l'Horta (fotografia de principis del segle XIX, J. Miró 1919, foto actual. Elaboració de l'autor)

Si es dona una mirada més acurada als elements no protegits, es poden trobar les restes de la muralla entre les cases col·locades al límit del nucli antic (cal recordar que per un decret del 22 d'abril de 1949, tots els castells, i per extensió els elements de caràcter defensiu, serien béns culturals d'interès nacional), el carrer de l'Hospital i la unitat del conjunt de cases de cós del carrer de la Pica i del carrer Sant Antoni, amb uns acroteris i cornises que defineixen una continuïtat, els murs de pedra de còdols, el gra de les façanes, la torre del cal Gassó, les cantonades de pedra roja, les finestres, les reixes dels balcons, les portes, els estucs i esgrafiats, els ràfecs, on podem trobar encara peces de forja, alguna biga o toves decorades, etc. Tots aquests elements, edificis i conjunts

semblen no existir, o no tenir valor patrimonial, però són tots i cadascun d'ells els que esdevenen definidors de la identitat del municipi.

També és important destacar les imatges del conjunt del nucli antic vist des de la muntanya de les Creus i des del barranc de l'Horta (Fig. 03), vistes que l'artista Joan Miró va immortalitzar als quadres *Mont-roig, el poble* (1916, col·lecció particular) i *Mont-roig: poble i església* (1919, col·lecció particular). Actualment, si comparem ambdues vistes amb fotografies del principi del segle XX i amb els quadres del pintor, podem afirmar que han romàs pràcticament intactes.

Analitzant tots els elements que queden fora del catàleg, queda clar que aquest és insuficient i no ha permès una protecció global del nucli, fet que ha comportat l'enderroc de grups i edificis configuradors de la identitat del nucli antic, ara convertits en buits urbans difícils de solucionar.

Altres preguntes no tan òbvies serien: n'hi ha prou? De què ha servit protegir el patrimoni que tenim? Patrimonialitzar el que no ho està, servirà perquè el nucli antic torni a funcionar? Per poder respondre aquestes preguntes cal conèixer l'estat actual del nucli i com era quan funcionava.

Estat actual

A través d'una sèrie d'inspeccions visuals i entrevistes amb veïns, s'ha pogut portar a terme una anàlisi de l'estat actual del nucli antic de Mont-roig del Camp. S'hi ha detectat l'existència d'un gran nombre d'edificis deshabitats, d'altres d'abandonats parcialment, solars buits i edificis enrunats (Fig. 04).

Al mateix temps es detecta una escassetat d'equipaments, situats al límit inferior del nucli: el casal d'avis i la biblioteca-casa de cultura, a horari complet; i el tanatori, el Centre Miró i el Centre d'Estudis, d'ús esporàdic.

Pel que fa als serveis i tallers, la situació és extrema: només hi ha un petit herbolari i una petita fusteria a la part superior del nucli. També l'ús eclesial, tot i tenir una forta presència a nivell d'ocupació del sòl (església nova i rectoria), ha vingut clarament a menys a causa de la disminució de feligresos.

Tot i la suposada problemàtica de l'aparcament, Mont-roig disposa de grans zones als extrems del nucli, i d'altres a la part alta, previstes en el planejament.

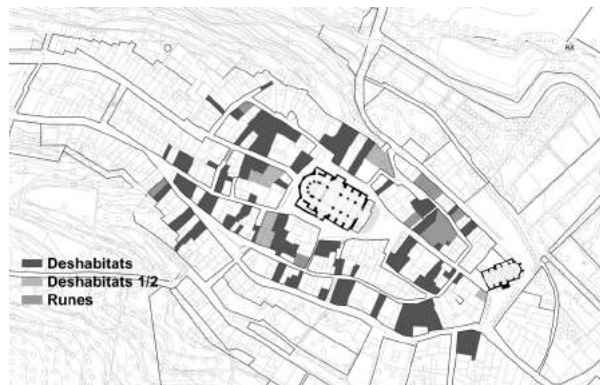

Figura 4. Nucli antic, edificis deshabitats i enrunats.
Elaboració de l'autor

Aquesta anàlisi ens fa palesa l'extrema fragilitat del nucli antic, el qual, a més de tenir molts elements patrimonials sense protecció, ha sofert un desdoblament important, ha generat grans buits urbans i ha perdut els seus equipaments i pràcticament tot el seu teixit comercial (Fig. 05).

Estat el 1960

Per tal de poder entendre què ha provocat l'abandonament del nucli antic i poder tornar-lo a activar, s'ha analitzat quin n'era l'estat quan funcionava, cosa que succeïa no gaires anys enrere. Tot just fa uns cinquanta anys, i encara que la vila ja havia sofert un creixement important, el nucli antic funcionava i bullia de vida. Però, què ha canviat?

Si es té en compte que la majoria d'edificis estaven ocupats, podrem constatar la gran diferència pel que fa als equipaments i al sector terciari.

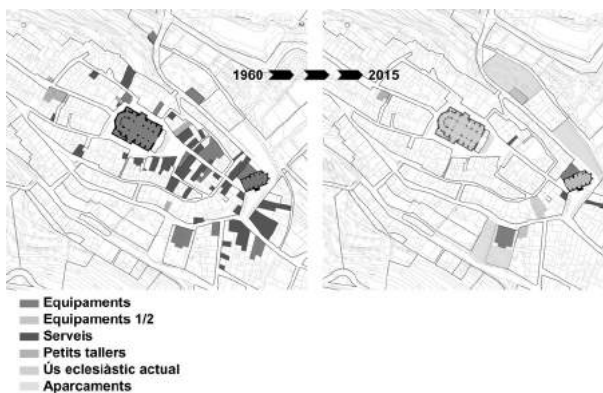

Figura 5. Nucli antic, comparatiu equipaments i serveis.
Elaboració de l'autor

L'església era un equipament real i funcionava com a motor de la societat rural, creant múltiples sinergies i generant necessitats al seu voltant, tant comercials com associatives. Altres equipaments importants d'ús continu també es trobaven dins o en els límits del nucli, com l'Ajuntament i les escoles, els casinos, el mercat a la plaça de l'Església (amb molts productes procedents dels horts), la caserna de la Guàrdia Civil, correus, telèfons i el cine a l'església vella, els quals generaven un important flux de persones durant tot el dia.

Aquesta gran quantitat d'equipaments generava, com hem dit, unes necessitats, les quals eren cobertes per una gran quantitat de comerços, majoritàriament drogueries o botigues de queviures, carnisseries, forns, barbers, botigues de petits electrodomèstics i petits tallers, com ara de basters, fusters, ferrers, etc., el que actualment equivaldria a un model Km 0 (Fig. 05).

En comparar l'estat actual amb el de fa cinquanta anys, la desaparició dels equipaments i serveis és patent. Però, què ha passat?

Funcionament

Seguint les teories de Kevin Andrew Lynch, que parla de nodes, camins, fites i límits (Kevin A. Lynch, 1960), s'ha analitzat el funcionament històric del nucli (Fig. 06).

En primer lloc, els nodes, entesos com a focus intensius, polaritzadors, punts estratègics lligats a un ús. En el cas de Mont-roig equivaldrien a l'església nova, el mercat, el casino, l'església vella, l'Ajuntament i les escoles, l'escorxador i els horts, els quals anaven lligats al nucli antic i provocaven un moviment continu de persones i productes. Els horts van agafar una importància tal que fins i tot tenien un llibre d'ordenacions que en regulava el rec comunitari des del 1703 (Eduard Boda i Aragonès, 2013).

Aquests nodes anaven lligats a uns camins o recorreguts, els quals agafaven major o menor importància depenent dels nodes amb els quals confluïen. La major fluència la tenien l'eix dels carrers Major i d'Amunt i els carrers d'arribada al portal de Baix, i a l'Ajuntament i les escoles.

Les fites, enteses com a punts de referència que no generen activitat, en aquest cas acaben identificant-se tant amb llocs històrics lligats a un patrimoni immaterial (per exemple els portals desapareguts), com amb uns elements concrets, com la muntanya de les Creus, la torre, el portal de la Canal, la presó o un encontre de carrers.

Els límits corresponen a ruptures lineals de la continuïtat. Els trobem majoritàriament a la part baixa de cada anella de creixement, ja que la majoria de cases tenien l'entrada pel carrer de sobre i a la part baixa utilitzaven l'orografia del terreny de manera defensiva fins que, ben entrat el segle xx, s'aprofiten aquests espais per crear garatges i magatzems. Altres límits ben clars són la muntanya de les Creus, que encotilla el nucli antic, i el tall generat entre els contraforts i la mina de l'Horta.

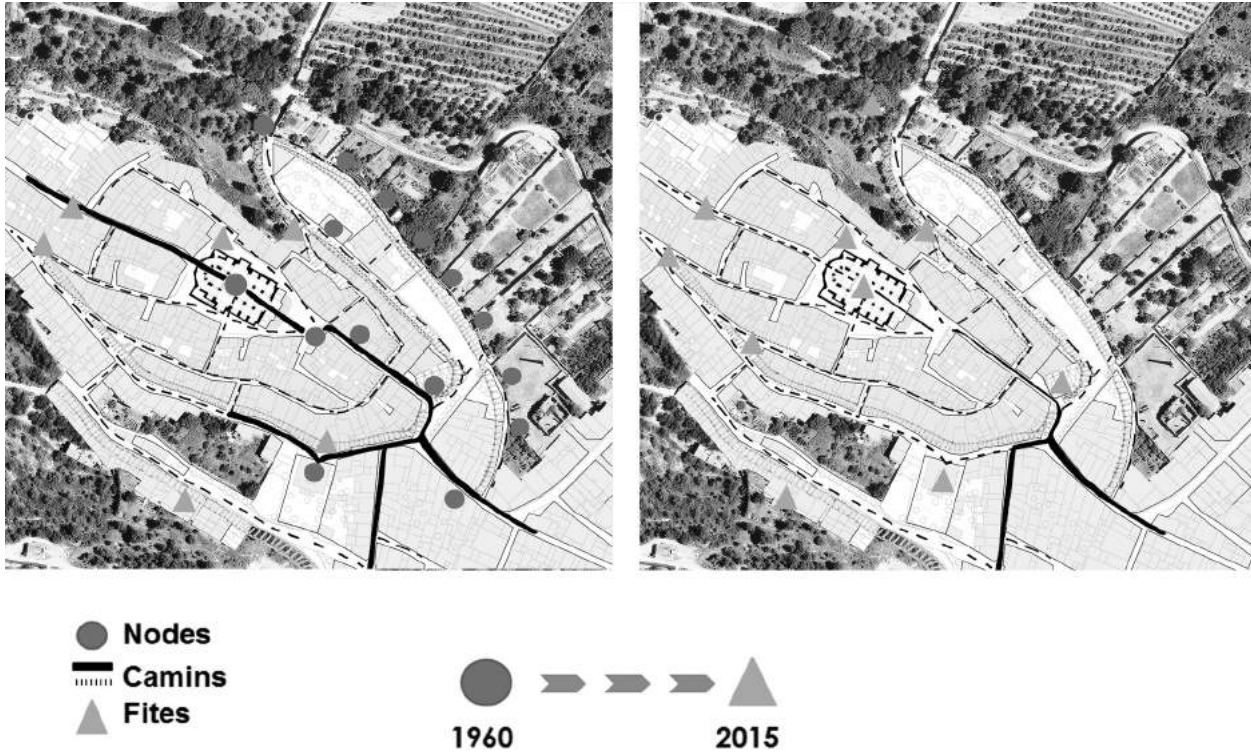

Figura 6. Nucli antic, comparatiu d'esquemes funcionals

En fer la comparació de l'esquema històric amb l'actual (Fig. 06) es pot visualitzar com en cinquanta anys els nodes han passat a ser fites. Aquest canvi ha provocat una pèrdua de valor patrimonial lligat a un ús, com en el cas dels horts, alguns dels quals ja no es cultiven, mentre que els altres han deixat d'aportar exclusivament aliments a la gent del nucli antic.

Aquesta absència de nodes o polaritzadors ha comportat un bloqueig en el funcionament del nucli antic i ha provocat la mort lenta d'aquest.

Conclusions

Les anàlisis realitzades ens permeten extreure unes conclusions en el cas del nucli antic de Mont-roig del Camp, algunes de les quals es podrien fer extensives a altres nuclis:

- Canvi de valors i prioritats. A causa de la globalització, el valor de la tradició ha estat substituït pel de la novetat i la immediatesa, clarament exemplificat en l'església.

- Migració i desaparició d'equipaments. En alguns casos perquè el seu ús ja no existeix, i en altres perquè s'han traslladat o creat de nou en altres emplaçaments, allunyats del nucli.
- Canvi de model productiu. Mont-roig, un nucli històricament potent a nivell agrícola, ha vist com aquest sector ha anat perdent pes a mesura que el sector turístic anava pujant. El turisme, però, només s'ha potenciat a la costa, i ha provocat que els nous nuclis s'estableixin principalment al nucli de Miami i no a la vila històrica.
- Pitjor mobilitat o comoditat. L'ús massiu del cotxe comporta que molts convilatans creguin que el gran problema del nucli antic és l'aparcament, cosa no totalment certa, ja que existeixen unes bosses d'aparcament importants i molts veïns tenen garatges a les parts baixes de les cases.
- Pèrdua de patrimoni immaterial i generador d'identitat. En els darrers anys, el patrimoni viscut ha anat desapareixent, i una gran quantitat de gent jove desconeix el valor d'ús lligat a la major part dels edificis i carrers del nucli antic.

Tots aquests factors han generat una desaparició del teixit comercial i un despoblament del nucli antic. Com s'ha comentat a l'inici, aquesta situació comporta un greu perill si es fan actuacions desconeixent les peculiaritats del lloc, però també pot suposar una oportunitat si s'aconsegueix valoritzar el conjunt del nucli antic per preservar-ne i protegir-ne els elements, conjunts i tradicions necessaris. El pas següent, i potser el més important, és activar-los tenint en compte el seu valor d'ús per tal de generar nous nodes que tornin a engegar el motor del nucli antic.

Queda clar, doncs, que no n'hi ha prou de protegir i fer catàlegs i documents urbanístics que acabin protegint la forma, sinó que també s'ha d'aconseguir protegir l'essència, lligada a l'ús i a allò més immaterial, la qual cosa suposa traspasar l'àmbit de l'arquitectura i implicar tants agents com sigui possible.

Bibliografia

BOADA i ARAGONÈS, Eduard (2013). *Quaderns de la Pixerota. L'aigua i la gent. Aspectes de l'Horta de Mont-roig als segles XVII i XVIII*. Tarragona, Ganzell.

LYNCH, Kevin Andrew (1960). *The Image of the City*. Cambridge, MIT Press.

RIBA i MESTRES, Francesc (1983). *Història de Mont-roig*. Reus, Centre d'Estudis de la Comarca de Reus.

VIEL, Annette (1995). «Quan bufa l'esperit dels llocs. Natura i cultura al diapasó de la perennitat». Revista *Aixa*, número 8 (pp. 29-40). Arbúcies, Museu Etnològic del Montseny, La Gabella.

TRIADÓ, Joan-Ramon (1994). *Arte en Cataluña*. Madrid, Ediciones Cátedra, S.A.

FÒRUM DE DEBAT 1: L'arquitectura tradicional com a caracterització del territori

Moderador: Antoni Aguilar, doctor arquitecte

Es desenvolupen les ponències següents:

- «Casa, territori i paisatge a l'illa d'Eivissa» – Stefano Cortellaro, doctor arquitecte
- «Els carrers de la pilota» – Josep M. Congost, arquitecte
- «Recuperar l'arquitectura i l'urbanisme tradicionals. Pla Director del Centre Històric d'Ascó» – Joan Figuerola, Joan C. Gavallda i Jordi Romera, arquitectes
- «Mont-roig del Camp, identitat i oportunitat» – Josep M. Boronat, arquitecte

Un cop exposades les ponències es va obrir un espai de debat titulat «L'arquitectura tradicional com a caracterització del territori», en què van participar tots els ponents i que va ser moderat pel doctor arquitecte Antoni Aguilar.

Cal destacar prèviament, i de forma sintètica, el contingut de les ponències.

Així, en primer lloc, el company Stefano Cortellaro ens va mostrar com, en el cas d'Eivissa, l'arquitectura modela el territori, amb l'articulació de murs i elements construïts que, més enllà de les edificacions mateixes, van conformant la imatge dels pendents, alhora que la configuració física del suport esdevé, al seu torn, condicionant d'aquella arquitectura.

Pel que fa a la comunicació de Josep M. Congost, destaca la circumstància que es tracta d'un fet social; en definitiva, un joc de pilota desenvolupat en l'espai públic urbà, on es produeix una doble implicació entre la configuració de l'espai mateix i la relació humana entre jugadors i públic assistent. El carrer és determinant de l'estructura del joc.

Les ponències d'Ascó i Mont-roig del Camp van participar de l'element comú de reflexió central, induït essencialment per la recerca dels instruments de recuperació de l'arquitectura i l'urbanisme tradicionals, encara que en el cas d'Ascó –assentament que manté potents traces de cultures diverses i superposades– el discurs pivotava a l'entorn del contingut del Pla director del Centre Històric d'Ascó, del qual els ponents eren els autors.

En el cas de Mont-roig del Camp ens trobem enfront d'un nucli històric d'origen essencialment rural on la topografia de l'elevació dibuixa una forma urbana clara, definida per anells i on es produeix la seqüència tradicional del gra petit del teixit urbà al gra mitjà definit per les franges d'horts perifèrics, cap a la gran escala de l'espai obert. El company Boronat exposa les necessitats de revalorització d'un teixit amb símptomes de regressió, mitjançant la recerca d'espais d'oportunitat per a activitats que necessàriament han de ser compatibles amb les identitats del lloc.

S'obre el debat amb unes qüestions exposades pel moderador, on en el cas d'Eivissa es demana si existeixen estructures de configuració territorial en la colonització dels àmbits en la inflexió o en el pla, equivalents a les exposades a les véndes situades als pendents. El ponent confirma que, malgrat existir també implicacions territorials en aquest cas, les traces són més febles i per tant menys explícites en el dibuix estructural.

Pel que fa al joc de la pilota, es planteja en quina forma resulta condicionat pels obstacles com ara finestres i balcons a les façanes, resultant que és a evitar aquest fet on radica la qualitat del joc i l'habilitat dels jugadors, i s'explica que fins i tot s'admet fer joc amb rebots als teulats.

El debat relacionat amb els centres històrics d'Ascó i Mont-roig del Camp es va centrar arran de la pregunta formulada en el sentit que, atès que en l'actualitat es detecta l'abandó accelerat de determinades àrees per la dificultat d'accés i la precarietat dels teixits edificats, la qüestió és quins mecanismes cal implementar per propiciar la recuperació de la població dels centres històrics per revitalitzar-los, més enllà de la recuperació dels valors patrimonials i de l'operativitat del sistema viari.

En aquest punt, el debat es va estendre a la sala amb diverses intervencions en el mateix sentit, entre les quals cal destacar la de l'arquitecte Lluís Bayona, que qüestionava la validesa de vehicular la recuperació d'aquests àmbits a partir de la incorporació de població no resident de forma permanent, com en el cas de les segones residències, on es provoca una conversió dels teixits de tipus instrumental i decoratiu, impròpia de la qualitat dels llocs, que esdevenen poc més que «parcs temàtics» de cartró pedra. Es plantejava fins i tot si era millor el manteniment en l'estat actual que no una conversió exclusivament topològica.

EL CONTEXT INTERNACIONAL (I)

Àmbit Mediterrani

Iniciatives catalanes sobre patrimoni: associacions GRETA i arpArq

Santi Llagostera, arquitecte de GRETA
Mercè Manonelles, arquitecta d'arpArq

El patrimoni arquitectònic constitueix un bé cultural compartit que cal conservar amb el màxim rigor i eficiència de recursos. Aquesta és l'aspiració dels professionals implicats en la seva restauració i rehabilitació, tot i que el conjunt de la societat també és coresponsable d'aquest llegat que ens és comú.

A Catalunya l'associacionisme és quasi un tret característic de la nostra societat. Venim d'una llarga tradició d'ateneus, fomentos i associacions de veïns. I d'uns anys cap aquí aquest interès per crear grups i associacions ha anat prenent força de nou. En l'actualitat els moviments associacionistes són un tema quotidià en el debat i les converses de la ciutadania.

Hi ha diverses associacions que tenen com a element comú el patrimoni arquitectònic; algunes s'encaren més cap al patrimoni monumental, d'altres cap al tradicional. Pel que fa a la seva actitud n'hi ha que es basen més en la seva defensa i d'altres posen èmfasi en el seu estudi o recuperació.

És en aquest context d'associacionisme que neixen el 2011 dues noves associacions al territori: d'una banda, a Girona, el Col·lectiu Patrimoni, que en col·laboració amb AADIPA, acabaria essent el projecte GRETA; i de l'altra, l'Associació de Restauradors de Patrimoni Arquitectònic arpArq, amb seu a Lleida.

L'associació arpArq sorgeix de reflexions manifestades en diversos fòrums professionals sobre la necessitat

d'enfortir la col·laboració, el diàleg constructiu, l'intercanvi d'experiències i la màxima divulgació possible del coneixement específic. Es planteja com una xarxa de col·laboració del col·lectiu de professionals vinculats a la conservació, restauració i rehabilitació del patrimoni arquitectònic que ofereix suport conjunt, amb la voluntat d'optimitzar esforços i recursos, a partir de compartir les iniciatives individuals i col·lectives que s'hi desenvolupen.

D'altra banda, l'any 2011 un grup d'arquitectes, historiadors i altres persones sensibles als temes de la preservació del patrimoni arquitectònic a les comarques gironines van posar de manifest que compartien objectius i interessos en la preservació del patrimoni, i va sorgir la proposta de promoure les bones intervencions en l'arquitectura històrica, en especial en les architectures tradicionals anònimes que formen els pobles i ciutats catalanes.

L'any 2015 es va constituir com a associació (GRETA), amb l'objectiu de ser un fòrum de trobada i debat entre els diversos col·lectius implicats: l'administració, els tècnics, la universitat, els constructors i la ciutadania en general, esdevenint un element transversal i creant una xarxa per a la difusió de tot allò relacionat amb el patrimoni.

Aquest text pretén ser una petita exposició del que va promoure la creació d'aquestes associacions, què les va fer néixer i quines són les activitats principals en desenvolupament.

Entre GRETA i arpArq hi ha voluntat de sinergia i de col·laboració. Entre ambdues es va signar un conveni de col·laboració l'any 2014, i recentment s'han integrat en la Coordinadora de la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional, en aquest cas també amb AADIPA i els Amics de l'Arquitectura Popular; així doncs, la bona entesa, els intercanvis i la xarxa entre les diferents associacions que treballen sobre el patrimoni arquitectònic són la garantia

que els projectes comuns tinguin més força i segueixin endavant.

L'Institut del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC), de la Direcció General d'Arquitectura Popular del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, ha ofert la possibilitat a la Coordinadora de la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional de formar part de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial, per facilitar l'intercanvi d'informació i propiciar sinergies entre les diverses institucions i organismes afins que l'integren. Cal agrair a les entitats implicades la bona predisposició i el seu esperit de col·laboració.

Associació de restauradors de patrimoni arquitectònic: arpArq

L'Associació de Restauradors de Patrimoni Arquitectònic (arpArq) és una associació sense ànim de lucre fundada al cim de la serra de Carrànim, a Abella de la Conca, el 19 de novembre de 2011, una fundació que va ser rubricada amb l'elaboració i el consum d'una cassola de tros.

L'associació sorgeix arran de les reflexions manifestades en diversos fòrums actuals de debat entre professionals de diversos perfils formatius dedicats a la conservació, restauració i gestió del patrimoni arquitectònic sobre la necessitat d'enfortir la col·laboració, el diàleg constructiu, l'intercanvi d'experiències i la màxima divulgació possible del coneixement específic, en un context de canvi de models de relacions socials, culturals i professionals.

Per això es planteja l'associació com una xarxa de col·laboració del col·lectiu de professionals vinculats a la conservació, restauració i rehabilitació del patrimoni arquitectònic que ofereix suport conjunt, amb la voluntat

d'optimitzar esforços i recursos, a partir de compartir les iniciatives individuals i col·lectives que s'hi desenvolupin.

Des de la seva fundació, arpArq té l'interès posat a constituir-se com a associació, amb CIF propi des del 2012, per tal de poder autogestionar-se i relacionar-se amb les altres associacions i l'administració des de la llibertat de poder funcionar només amb les quotes dels associats. És per això que cap membre de l'associació té una remuneració i les tasques es desenvolupen des del voluntariat. I és només per al desenvolupament d'alguns cursos o projectes concrets, a causa del seu volum, que es materialitza una prestació econòmica puntual pels responsables de l'organització d'aquella activitat.

Els seus membres actuals són arquitectes, aparelladors i arqueòlegs, amb igualtat de drets i deures, que es de-

diquen a la restauració i la rehabilitació del patrimoni arquitectònic, tant d'edificis monumentals com d'edificis històrics, tradicionals o populars. L'associació és oberta a qualsevol persona que estigui interessada en aquests temes i creiem en el treball interdisciplinari.

La raó de ser de l'associació és la recuperació, conservació, investigació i divulgació dels coneixements sobre els materials i les tècniques tradicionals que s'empraven en la construcció dels edificis històrics per tal de poder-los aplicar en les obres de recuperació d'aquest patrimoni d'una manera respectuosa amb la seva manera de ser, dialogant amb ells amb el seu llenguatge constructiu i tècnic. Un dels resultats d'aquestes tasques és la fixació dels coneixements tècnics necessaris sobre resistència i comportament de materials tradicionals, aportant dades per poder-los emprar amb confiança en els treballs de rehabilitació o restauració.

Per assolir els seus fins, l'associació organitza cursos sobre aquells aspectes de la construcció i l'art de l'arquitectura que han quedat oblidats com a conseqüència de la important influència de les noves tendències culturals i materials. En aquest sentit, l'associació pretén cobrir alguns dels buits formatius que hi ha a les escoles universitàries de les diverses disciplines professionals, tractant d'avançar cap a uns coneixements mínims comuns. Els cursos que s'organitzen tenen un caràcter mixt, teòric i pràctic, i per això tots consten d'una part de taller pràctic en un 50%.

Com a complement d'aquesta activitat també organitza viatges d'estudi per donar a conèixer actuacions de recuperació del patrimoni que vagin en la línia de treball de l'associació. Amb el mateix enfocament que els tallers pràctics, conèixer les realitats *in situ* i explicades per aquells que hi han treballat és una manera empírica d'aprendre el coneixement.

L'associació manté contactes de col·laboració amb professors i centres d'investigació de la Universitat Politècnica de Catalunya, la Universitat Politècnica de València, la Universitat d'Arquitectura de Venècia, l'Escola d'Arquitectura de Madrid, l'Escola d'Arquitectura de Sevilla i la Universitat de Lleida; amb organitzacions com el Fórum Ibérico de la Cal, seleccionant les línies d'estudi coincidents amb els seus fins; amb associacions amb interessos similars en l'arquitectura tradicional i popular; i també participa en congressos, cursos i trobades per tal de presentar els resultats de les seves activitats.

L'oferta actual de cursos-tallers desenvolupats fins al moment és la següent:

- Lectura de paraments en edificis històrics.
- Comportament resistent de la terra compactada i la terra millorada amb calç.
- Comportament dels morters i formigons de calç.
- Adherències dels morters de calç sobre la pedra i el maó.
- El guix com a material de construcció estructural.
- Càlcul tradicional d'estructures d'edificis històrics.
- Conservació, manteniment: la intervenció mínima.
- Autoconstrucció amb fusta.

L'associació està oberta a créixer i a seguir compartint experiències, iniciar nous projectes i continuar gaudint de l'estudi, el coneixement i la xarxa pluridisciplinària de companys que anem conformant. Tenim clar que per iniciar qualsevol iniciativa interessant, des d'orga-

Curs de lectura de paraments a la Seu Vella de Lleida

nitzar un curs-taller a un viatge, passant per un sopar d'«inexperiències» o alguna jornada tècnica, només cal posar-hi ganes i una mica del temps de cadascú per tal de poder-ho fer realitat.

Grup de recuperació i estudi de la tradició arquitectònica: GRETA

L'any 2011 es troba un grup de gent de diferents professions i vinculats a les comarques de Girona, preocupats per l'excessiva diversitat de criteris i solucions en les intervencions. Un cop sospesats quins són els problemes

principals que afecten el patrimoni urbanístic i arquitectònic més popular, senzill i anònim del país, s'arriba a tres apreciacions generals:

- Hi ha una manca de consciència general, a tots els nivells, respecte al valor que hauria de tenir el passat arquitectònic dels nostres pobles i masies.
- L'imaginari col·lectiu només reconeix els elements o volums arquitectònics més singulars i/o monumentals.
- Hi ha una manca d'informació i formació en els diferents agents que intervenen en el patrimoni.

I a la pràctica passa que:

1. Respecte a les masies tenim: alteració de la fisonomia, dels perfils i del volum dels edificis; canvis en la textura i en la imatge de les façanes; canvis en els materials, que ja no són km 0; canvis en els pendents de les teulades. En resum, desfiguració important en el tipus arquitectònic.

2. Respecte als barris vells tenim: ocupació de patis i horts interiors; remuntes excessives dels edificis existents en la trama urbana; alineacions uniformes i rectilínies als carrers. Per tant, canvi en l'escala urbanística i degradació del teixit urbanístic.

A tot això cal sumar-hi també els protagonistes. Qui són? Les lleis, l'administració, la universitat, els urbanistes, els arquitectes, els constructors, els industrials, els comercials, els propietaris i els ciutadans en general.

Què hauríem de proposar a cadascun d'ells?

- A l'administració: que posin al dia la legislació i vetllin perquè s'apliqui (aprovació de POUMs amb unes condicions mínimes clares).
- Als urbanistes: que els planejaments reconeixin i protegeixin molt més el patrimoni popular (clau 1: barri antic i catàleg de masies).
- Als arquitectes: que hi hagi una formació des de les escoles d'arquitectura i una formació contínua a través de l'Escola Sert (recerca de l'arquitectura històrica popular i dels arxius municipals i parroquials).
- Als constructors: que recuperin l'ofici, els materials i les tècniques tradicionals. Que es facin cursos de formació a tècnics, constructors i ciutadans.

- Als propietaris: que percebin el patrimoni com un valor preciós i no pas com una càrrega.
- Als ciutadans: que hi hagi estudis, debats, sensibilització, informació i difusió constants al voltant d'aquests temes. Que es faciliti la relació i debat entre els diversos col·lectius i professions implicades, creant una xarxa transversal que promogui la difusió de tot allò relacionat amb el respecte i l'estima pel patrimoni del territori.
- Que hi hagi una cerca en els arxius i les ordenances ciutadanes, i que es facin treballs històrics d'investigació per aprofundir en el coneixement del patrimoni arquitectònic i urbanístic, de les seves tècniques constructives i dels oficis que l'han fet possible.

El col·lectiu GRETA ha engegat unes línies de treball, que són:

Línia 1: Anàlisi de l'estat del patrimoni en els planejaments urbanístics.

Després d'analitzar 26 planejaments (que representen el 41% de la població) de les comarques gironines en allò que fa referència als catàlegs de masies i a la clau 1 dels barris vells, s'han elaborat unes «Pautes d'ordenació dels teixits històrics». La Direcció General d'Urbanisme l'ha validat com a document de criteris a tenir en consideració en la redacció dels futurs planejaments urbanístics.

Línia 2: Anàlisi i redacció de les tècniques constructives tradicionals i les seves patologies. Exposició a la web www.projectegreta.cat.

Aquesta exposició s'ha acabat amb l'edició d'un llibre titulat *Tècniques constructives de l'arquitectura tradicional*, on s'exposen totes les tècniques utilitzades en la nostra

Taller de neteja de mur de pedra

tradició arquitectònica de manera pedagògica, gràcies a la col·laboració de diferents especialistes i professionals de tots els àmbits: geòlegs, restauradors, paletes amb molt d'ofici, artesans, arquitectes especialistes, etc.

Línia 3: Cursos de formació, com ara el Curs de Mestratge en Construcció Tradicional: amb la Unió d'Empresaris de la Construcció de Girona (UEC), destinat a constructors, paletes amb experiència en obres de rehabilitació;

Manual d'Arquitectura tradicional

i amb l'Escola Sert del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC), destinat a arquitectes, aparelladors, restauradors...

El curs s'estructura en quatre mòduls, cadascun dels quals gira al voltant d'un material bàsic de la nostra tradició arquitectònica i de les tècniques que li són pròpies: Mòdul 1: la Pedra. Mòdul 2: la Calç i el Guix. Mòdul 3: la Ceràmica i la Terra. Mòdul 4: la Fusta.

L'arquitectura tradicional catalana com a patrimoni etnològic

Roger Costa, direcció general de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals de la Generalitat de Catalunya; Ferran Estrada, departament d'Antropologia Social. Universitat de Barcelona; i Fabien Van Geert, departament d'Antropologia Social. Universitat de Barcelona

RESUM

L'article tracta de l'arquitectura tradicional catalana com a patrimoni etnològic. D'una banda, s'explica l'encaix d'aquest tipus d'arquitectura dins del patrimoni etnològic i com se n'aborda l'estudi des de l'antropologia. De l'altra, es presenten les accions desenvolupades des de la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals de la Generalitat de Catalunya en aquest àmbit. Finalment, el cas de l'exposició «Construint el territori: arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya» permet aprofundir en la mirada etnològica al patrimoni arquitectònic tradicional.

L'arquitectura tradicional com a patrimoni etnològic

És prou coneguda la controvèrsia entorn de la manera d'anomenar el que coneixem com a *arquitectura tradicional o popular* i quins són els trets bàsics que la caracteritzen. No volem entrar aquí en aquest debat, sinó presentar un marc conceptual a partir del qual abordar l'arquitectura tradicional com a patrimoni etnològic.

El concepte de *patrimoni* no té una definició precisa i consensuada i el seu abast és variable. En general, fa esment de tot allò que socialment es considera que s'ha de transmetre d'una generació a la següent en nom del bé comú, amb independència del seu interès utilitari. Es

tracta d'elements materials o immaterials als quals s'assignen uns valors artístic-estètics, històric-cultural o ecològic-natural que en determinen l'interès.

Però el patrimoni no és una realitat per si mateixa, sinó una construcció sociocultural. Tot i que els valors que s'hi associen són percebuts com a intrínsecs als elements mateixos, cap element té unes qualitats que el converteixin en patrimoni automàticament. La valoració d'un element natural o cultural com a patrimoni suposa, per tant, un procés de selecció, d'ordenació i d'assignació de nous usos i significats a partir de criteris del present. D'una banda, el patrimoni representa el passat d'un col·lectiu social i simbolitza la identitat d'aquest grup en connectar-lo amb els seus orígens. De l'altra, esdevé un recurs econòmic, sobretot en l'àmbit del turisme, a causa de la seva capacitat d'atreure consumidors de productes patrimonials i també d'afegir un plus de prestigi a altres mercaderies.

El terme *patrimoni etnològic* sorgeix a la dècada de 1980, quan l'interès creixent pel patrimoni i pels seus usos polítics i econòmics portà a ampliar el concepte a àmbits molt diversos. L'extensió del concepte està relacionada amb la terciarització de l'economia i amb la reacció local enfront dels processos de globalització. En aquest context, determinats aspectes de la vida quotidiana del passat –costums, arquitectura, eines i formes de treball i de vida d'un passat rural i preindustrial– van ser definits com a patrimoni etnològic perquè es consideraven representatius d'un món que estava desapareixent i simbolitzaven la cultura pròpia enfront d'altres cultures o de l'homogeneïtzació provocada per la globalització.

Tanmateix, a banda dels problemes que comporta aquesta visió arcaïtzant i estàtica, es tracta d'una categoria que engloba una gran diversitat d'aspectes solapats i que són difícils de destriar d'altres àmbits patrimonials. Per

L'Agustí, el Pla de la Calma, Tagamanent (Vallès Oriental). Aquesta masia convertida en casa museu és un exemple de patrimonialització de l'arquitectura tradicional. Fotografia: F. Estrada, 2013.

aquesta raó, utilitzem aquí el concepte *patrimoni etnològic* per referir-nos al conjunt de les expressions socials i culturals, passades i presents, materials i immaterials, lligades a la vida dels grups socials i de les societats. És a dir, quan parlem de patrimoni etnològic ho fem com a equivalent a *cultura* en el sentit ampli de la paraula.

Per les seves característiques i per la importància que té en la vida de les persones, l'arquitectura tradicional ha estat integrada dins del patrimoni etnològic tant des del punt de vista legal com conceptual.¹ Quan parlem

¹ Llei 2/1993, de 5 de març, de foment i protecció de la cultura popular i tradicional i de l'associacionisme cultural.

d'arquitectura tradicional ens referim a les construccions dutes a terme a partir d'uns models arquitectònics i d'unes formes de construcció locals que es transmeten de generació en generació, habitualment de manera pràctica i oral. Tot i aquesta transmissió, és una arquitectura en constant evolució a partir de l'experiència i l'aprenentatge, de l'adaptació als canvis generals de la societat, i també de la influència d'altres tradicions arquitectòniques.

Les construccions tradicionals són molt diverses: des d'un simple mur de pedra per separar dos camps fins a edificacions de gran complexitat, com una masia amb espais productius especialitzats. Per això les tècniques constructives, els materials emprats i els constructors

varien segons la funció i la complexitat de les construccions, l'entorn on s'aixequen i l'estatus socioeconòmic dels seus propietaris. Els responsables de bastir els edificis i fabricar els materials solen ser artesans especialistes, però els usuaris també hi poden participar fent tasques que van des del transport dels materials fins a la construcció mateixa. En cap cas es pot parlar d'arquitectura tradicional com a anònima o de l'autoconstrucció com a pràctica general.

Però a més a més d'aquesta dimensió tangible, l'arquitectura tradicional en té una altra d'intangible, com són els models arquitectònics, els sabers constructius i les idees que simbolitza. Les construccions són un component visible i contribueixen a configurar físicament el paisatge que caracteritza una societat i, per això mateix, també esdevenen un símbol d'aquesta societat i de la seva identitat. Així mateix, les construccions es basteixen per cobrir necessitats econòmiques, socials i culturals dels seus usuaris. Això fa que la localització dels edificis, les formes i els materials utilitzats per construir-los, així com la distribució dels espais, reflecteixin l'organització socioeconòmica, l'estructura familiar, les categories de gènere, les idees sobre la relació amb el medi i sobre les maneres d'habitar, els gustos estètics, etc. És a dir, l'organització socioeconòmica i la cultura es materialitzen en l'arquitectura. Finalment, en els processos de construcció participen persones amb rols i estatus diferents i les relacions que mantenen entre elles també formen part de l'arquitectura i dels processos constructius.

Concloent, considerar l'arquitectura tradicional com a patrimoni etnològic suposa abordar-la com una creació sociocultural. Per això, és important no limitar l'anàlisi al seu vessant material i considerar també altres dimensions igual d'importantes –ecològica, econòmica, social, política, simbòlica i estètica–, cadascuna amb lò-

Noies cosint a la cuina d'una casa del Pirineu. Fotografia: Família Cuyàs, c. 1950 (Fons Cuyàs, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya)

giques diferents però relacionades entre si de manera complexa i no determinista. No n'hi ha prou d'examinar els constreyniments físics del medi, la relació dels elements construïts amb l'entorn i els seus aspectes tècnics i formals. Cal interrogar-se sobre els significats associats a aquests aspectes, sobre les idees relatives al fet d'habitar, sobre les funcions i els usos dels espais construïts, i sobre les relacions socials lligades a la construcció i a l'ús de les construccions. Cal ampliar el focus de l'anàlisi des de l'arquitectura-objecte cap a les persones que l'han construït i la utilitzen. En definitiva, es proposa una aproximació a l'arquitectura tradicional centrada en les persones.

En el marc de l'«Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya» s'han inventariat milers de construccions de tota mena, algunes d'una senzillesa extrema, com aquesta cadolla per recollir aigua de la pluja. Fotografia: Josep Preixens, 2006 (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fons IPEC)

Les actuacions de la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals de la Generalitat de Catalunya en l'àmbit de l'arquitectura tradicional

La Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals (DGCPAAC) del Departament de Cultura de la Generalitat, en tant que ens de l'administració catalana que s'ocupa del patrimoni etnològic, treballa des de la seva creació, l'any 1993² –de manera directa o indirecta– sobre l'arquitectura popular.

² Fins a l'any 2011, Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.

Les tasques de documentació, recerca i difusió del patrimoni etnològic es duen a terme des del Servei de Recerca i Protecció, servei que, sota diferents noms, ha desenvolupat des del seu origen l'«Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya» (IPEC), un programa de recerca antropològica que ha abordat, entre altres aspectes, l'arquitectura tradicional del nostre país. En el marc d'aquest programa i de les beques concedides a persones a títol individual, s'han desenvolupat seixanta-una recerques sobre arquitectura vernacular de diferents zones del Principat. A banda de les corresponents memòries i, en alguns casos, aprofundides monografies sobre aspectes diversos d'aquestes arquitectures locals, aquestes recerques han generat en molts casos fitxes d'inventari de construccions tradicionals.³ En l'actualitat la base de dades d'elements de patrimoni etnològic de Catalunya, composta per béns immobles, mobles i immaterials, disposa d'informació de 7.000 construccions tradicionals. La fitxa de béns immobles de l'IPEC està formada per quaranta-set camps, entre els quals un de descripció formal, un d'història de l'element i diversos de localització (coordenades UTM incloses). Les fitxes de l'IPEC concedeixen molta importància als camps d'ús i funció, atès que el que des del punt de vista etnològic importa principalment és el context d'utilització de les construccions edificades i de les seves evolucions posteriors. En el moment de ser escrites aquestes línies, l'any 2016, la recerca etnològica continua finançant-se mitjançant els ajuts de l'Institut Ramon Muntaner (vinculat orgànicament a la DGCPAAC) i és divulgada per diversos mitjans, entre ells el programa «Cultura Viva», de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial. Malauradament, aquestes fit-

³ Malgrat el seu nom, el programa de l'«Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya» no és un mer inventari, sinó un autèntic programa de recerca antropològica. Els objectius, la metodologia i els resultats de les recerques són determinats pels equips de recerca; no així els seus formats de presentació.

Vista lateral d'una barraca en espiral inclosa en l'expedient d'incoació de cinc barraques de Mont-roig del Camp. Fotografia: Esther Bargalló (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic)

xes no són consultables encara en línia. No obstant això, en aquests moments estem duent a terme les tasques d'extracció de les coordenades i la seva projecció en mapes perquè sigui consultable en línia informació bàsica d'aquestes fitxes: tipus d'element, nom de l'element, localització exacta i imatge de la construcció.

Una altra de les línies de treball de la DGCPAAC que tenen a veure amb l'arquitectura tradicional és la declaració de béns culturals d'interès nacional en la categoria de zones d'interès etnològic. Des d'aquesta direcció general es gestionen les sol·licituds per rebre l'esmentada distinció, les quals són elevades al Consell Assessor del Patrimoni Cultural Català, després incoades i finalment declarades segons el procediment establert. En l'actualitat estan declarades en aquesta categoria de béns culturals d'interès nacional el barri de les Adoberies de Vic i onze elements del massís de les Gavarres. Estan incoats els expedients

de cinc barraques de pedra seca de Mont-roig del Camp (Baix Camp) i de dotze coeteres per a la lluita granfuga del delta de l'Ebre. Fem notar, això no obstant, que si bé per mitjà d'aquestes declaracions freqüentment es protegeixen construccions de caràcter vernacular, el seu objectiu específic no és el de protegir aquest tipus d'arquitectura –com ho demostra el cas de les coeteres del delta de l'Ebre–, sinó el de reivindicar la memòria d'unes formes de vida o d'unes activitats concretes. En aquest sentit, les edificacions protegides esdevenen testimonis d'aquests elements immaterials, presents o passats.

L'any 2011 l'Instituto de Patrimonio Cultural de España (IPCE), dependent del Ministeri de Cultura, va endegar les tasques per a l'elaboració d'un pla estatal en defensa de l'arquitectura tradicional. El Departament de Cultura de la Generalitat es va implicar en la seva redacció mitjançant la participació d'un tècnic del Servei de Recerca i Protecció de la DGCPAAC, una implicació que perdura fins avui. Arran d'aquesta participació es va dur a terme una primera identificació dels principals agents implicats en l'arquitectura tradicional a Catalunya: persones, empreses i associacions. També es van identificar inventaris, es va fer un estudi sobre les lleis de tots els àmbits que afecten l'arquitectura tradicional i es va fer un recull bibliogràfic. Aquestes informacions, sumades a les d'altres comunitats autònomes, han permès obtenir una panoràmica general de l'estat de l'estudi i la documentació, valorització i, sobretot, protecció d'aquest tipus d'arquitectura a l'Estat, una panoràmica que es pot copsar en la redacció general del pla, el qual fou aprovat el març de 2014.⁴ Ara, en la seva fase d'implementació, la DGCPAAC també participa en les accions que es duen a terme, com ara la redacció de l'anomenat «Coremans Terra» –una guia per a la intervenció en l'arquitectura tradicional construïda amb

⁴ <http://ipce.mcu.es/conservacion/planesnacionales/tradicional.html>.

terra— o els mapes de materials tradicionals, empreses i explotacions de materials.

La participació en aquest pla també ha servit d'estímul per endegar noves accions a Catalunya al voltant de l'arquitectura vernacular. Així, en el marc del procés d'ampliació de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI), que coordina la DGCPAAC, es van incorporar quatre entitats especialitzades en aquest tema a Catalunya sota la fórmula d'una plataforma conjunta de treball que rep el nom d'Associació per a la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional. En paral·lel, l'OPEI ha treballat en la producció d'una exposició de caràcter itinerant sobre l'arquitectura tradicional catalana, inaugurada el novembre de 2015.

«Construint el territori: arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya»

Es tracta d'una mostra itinerant que s'aproxima a l'arquitectura tradicional i al paisatge des de l'etnologia.⁵ L'exposició persegueix tres objectius principals:

- Oferir eines per comprendre la relació entre arquitectura tradicional i paisatge.
- Contribuir al debat sobre què cal fer amb l'arquitectura tradicional i què pot oferir a l'arquitectura contemporània.
- Difondre les recerques sobre aquesta temàtica desenvolupades des de les institucions organitzadores.

⁵ Organitzada per la DGCPAAC, l'Institut Ramon Muntaner i l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial. Comissaris: Fabien Van Geert i Ferran Estrada. Disseny i producció: Tanit i Jordi Gomis.

Mòdul de l'exposició «Construint el territori».
Fotografia: F. Estrada, 2015

L'exposició s'ha concebut a l'entorn de dues idees bàsiques. La primera, que l'arquitectura tradicional és, junt amb el relleu i la vegetació, un dels elements principals que donen forma al paisatge i el fan singular. El medi físic és la base sobre la qual l'acció humana modela el paisatge a partir d'unes formes d'aprofitament dels recursos, d'unes relacions socials i d'una cultura específiques. Els paisatges són el reflex de les formes de vida de la gent que ha viscut en un territori i l'arquitectura és un element cabdal de les formes de vida. A més, les construccions són uns objectes visibles i introdueixen volums, formes, colors i textures en els paisatges. També esdevenen fites visuals i estructuren el territori dividint-lo o connectant-ne diferents parts. Igualment, la permanència dels elements construïts més enllà de la vida de les persones contribueix a la seva percepció com una part essencial dels paisatges, de manera semblant a les muntanyes, els rius o els boscos. Així, hi ha paisatges caracteritzats per algun

tipus especial d'arquitectura: les construccions de pedra seca, les masies, les bordes d'alta muntanya, etc.

La segona idea és que l'arquitectura reflecteix la societat que l'ha construït. Per això, cal contemplar els elements arquitectònics com a construccions però també com a espais viscuts i com a instruments de relació amb l'entorn natural i social. La societat i la cultura es materialitzen en les construccions i per això cal una aproximació a les diferents dimensions de l'arquitectura tradicional.

L'exposició està formada per vuit mòduls, que s'estructuren entorn de quatre eixos:

- 1) L'arquitectura viscuda: a partir de l'interior d'una casa, s'aborda l'arquitectura com a habitatge i espai viscut.
- 2) L'arquitectura com a símbol: es presenta la dimensió simbòlica de l'arquitectura tradicional com a espai i formes que representen idees i valors i situen socialment les persones que hi viuen.
- 3) L'arquitectura productiva: a partir de cinc casos que exemplifiquen la diversitat del territori català (el món dels masos, l'alta muntanya, la costa, les terres de secà i l'horta, i les planes de regadiu) s'exposen els usos productius de les construccions i la seva relació amb el paisatge. Cada cas correspon a un sistema socioeconòmic, amb uns trets arquitectònics i de poblament ben marcats, que dóna lloc a un tipus de paisatge específic.
- 4) L'exposició finalitza amb la reflexió sobre l'arquitectura tradicional com a patrimoni, els seus nous usos i els aprenentatges que es poden recollir de l'estudi de l'arquitectura tradicional.

Bibliografia

AGUDO, J., SANTIAGO, N. (2006). «Arquitectura tradicional: indefiniciones y reconocimientos en las formulaciones internacionales sobre patrimonio». A Martín Galindo, J. L. (ed.). *La arquitectura vernácula: patrimonio de la humanidad*, pp. 21-52. Asociación por la Arquitectura Rural Tradicional de Extremadura. Badajoz: Diputación de Badajoz.

CATALÀ, M., COSTA, R., FOLCH, R. (2008). «Balanç de catorze anys de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 33, pp. 118-141.

PRATS, LL. (1997). *Antropología y patrimonio*. Barcelona: Ariel.

ROIGÉ, X., FRIGOLÉ, J., DEL MÁRMOL, C. (eds.) (2014). *Construyendo el patrimonio cultural y natural*. Alzira: Germania.

VAN GEERT, F., ESTRADA, F. (eds.) (2016, en premsa). *Construint el territori: arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

La sustancia de los centros históricos. El caso de Valencia

Camilla Mileto y Fernando Vegas,
doctores arquitectos y profesores en la Universidad
Politécnica de Valencia

RESUMEN

La historia de la ciudad de Valencia, como la de muchas otras ciudades europeas, asombra por su larga y riquísima trayectoria, que abarca desde la Antigüedad hasta nuestros días a través de una serie de etapas históricas que, una tras otra, han grabado sus huellas en el trazado y en el tejido construido de la ciudad. Tras varias experiencias de restauración en el tejido anónimo de la ciudad que desvelaron su antigüedad y valor inusitados y, sobre todo, el no estar protegido por la normativa vigente, y cansados de la demolición progresiva de los edificios históricos de vivienda por indolencia e ignorancia, los autores de este artículo decidieron elaborar un libro sobre la cultura material construida de las viviendas históricas de la ciudad, como modo de despertar la sensibilidad hacia su conservación.

Los autores de este texto han podido comprobar de primera mano la grave situación de desprotección en que vierten muchos de los edificios del tejido residencial histórico de la ciudad de Valencia. Un ejemplo de ello es el anónimo edificio de viviendas de la calle Maldonado 33, que, como otros muchos, no estaba protegido por la normativa (Mileto & Vegas 2009).

La estrecha fachada, con solo un balcón y una ventana por planta abiertos hacia la calle, con dos alturas más planta baja y entresuelo, con un estilo academicista po-

bre, no llama la atención. El solar que ocupa el edificio es alargado, con una primera crujía que aloja la estrecha escalera de subida a las viviendas, una segunda crujía más amplia abierta hacia la calle y que alojaba las habitaciones representativas de la vivienda, y una crujía alargada en la parte trasera perpendicular a las dos anteriores que alojaba los dormitorios. El patio se ocupó en el tiempo con una serie de volúmenes superpuestos que alojaban los diferentes servicios y que creaban una serie de terrazas interconectadas en un juego de volúmenes estratificados. El edificio había sufrido intervenciones durante el siglo xx y sobre todo era víctima de la degradación y del abandono que caracteriza a numerosos edificios del barrio.

Sin embargo, el levantamiento métrico y el estudio constructivo del edificio desvelaron unos caracteres histórico-constructivos de gran interés. En primer lugar, la cantidad y diversidad de las técnicas constructivas empleadas dejaba manifiesta la naturaleza estratificada del edificio. Las dos crujías recayentes a la calle Maldonado presentaban en los niveles de entresuelo, primera y segunda planta un forjado con vigas de gran escuadría (30 x 30 cm aprox.), talladas con toros y revoltones amplios (85 cm aprox.). La parte trasera, en el nivel de la planta primera, presentaba un forjado con vigas también con toro, pero de menor escuadría (20 x 20 cm aprox.), y revoltones de menor amplitud (65 cm aprox.), decorados con una cinta gris-azul todo alrededor del revoltón, retomada también en el remate superior de la pared. Este tipo de acabado y decorado es bastante conocido en la ciudad y se supone que corresponde normalmente a forjados de la segunda mitad del siglo xviii.

En el nivel superior de esta misma parte del edificio, el forjado estaba enormemente inclinado hacia el patio interior, hasta límites que no podían depender simplemente de fenómenos de degradación o problemas estruc-

turales. De hecho, una vez eliminado el falso techo, el forjado desveló ser una cubierta inclinada, parcialmente regularizada en la parte superior para poder ser utilizada como pavimento en el momento en que se levantó un piso más en esta parte del edificio. La cubierta inclinada actual estaba construida, como la anterior, con correas de madera, rastreles y rasillas cerámicas. En ambos casos, como sucedía con otros muchos detalles del edificio, se desconocía la fecha de su construcción.

Otras observaciones interesantes se podían realizar en otros elementos constructivos del edificio. Respecto a la constitución de los muros de carga, en todos los casos se trataba de fábricas de ladrillo, con piezas cerámicas de diferentes dimensiones, con morteros de cal (con diferentes proporciones de cal y árido) y de yeso. Las escaleras tabicadas, situadas en la segunda crujía, constituían un ejemplo claro de las llamadas *escalерillas*: escaleras estrechas y muy empinadas que se encuentran prevalentemente en los edificios de viviendas de alquiler del XIX en el centro histórico de la ciudad. Las carpinterías y las rejerías también constituían elementos de interés. Se podían encontrar también rejerías de forja, carpinterías y ventanas de diversas facturas, etc. Todos estos elementos ponían en evidencia el desconocimiento absoluto que teníamos de la cultura material y la tecnología ligadas a la ciudad, dado que no sabíamos ni podíamos asignar una fecha determinada a su elaboración.

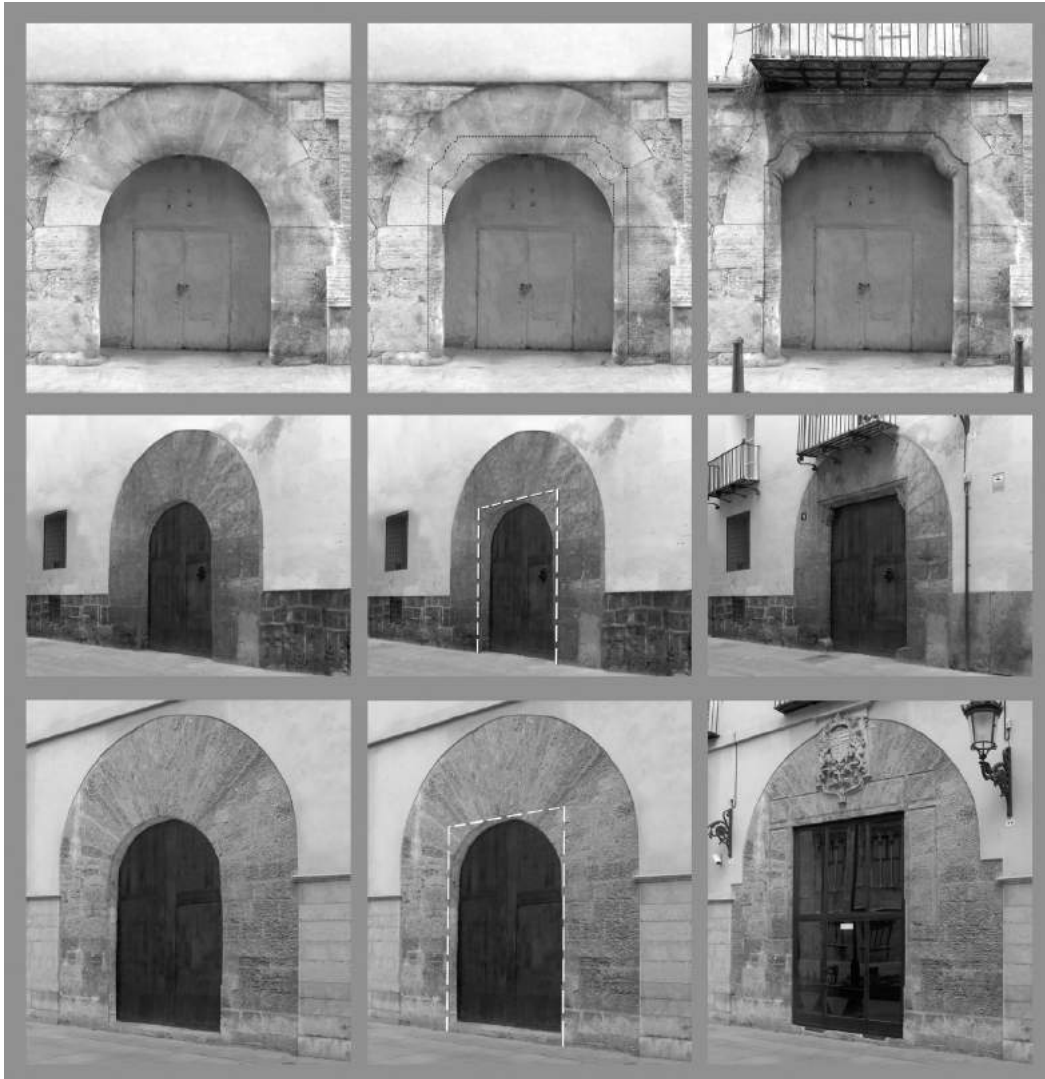
Al mismo tiempo que se fue realizando el levantamiento métrico del edificio se realizó un estudio histórico en el Archivo Histórico Municipal de Valencia, donde se han encontrado algunos documentos relativos al edificio y algunos proyectos de reforma del mismo, que permitieron identificar en cierta medida algunos elementos con una fecha determinada del siglo XIX (el archivo posee expedientes de obra solo desde finales del siglo XVIII). El estudio combinado del archivo municipal, junto con la obser-

vación de los detalles del edificio bajo el prisma de la arqueología de la arquitectura, los ensayos de carbono 14, la termoluminiscencia, etc., permitieron trazar la historia construida del edificio. Se trataba de la mitad derecha de una casona con su patio de finales del siglo XVI, cuyo espacio posterior se fue colmatando posteriormente, en la segunda mitad del siglo XVIII, que fue sobreelevada de una planta y adquirió un balcón en fachada en el siglo XIX y cuya fachada fue sustituida en 1899 por una nueva fruto de la nueva alineación de las calles, proporcionando un aspecto al exterior del edificio de finales del siglo XIX.

La constatación en este y otros casos del tremendo destino que se estaba cometiendo con la demolición de viviendas históricas de tres y cuatro siglos de antigüedad que, sin embargo, poseen fachadas mucho más recientes a causa del frecuente proceso de alineación de las vías públicas que tuvo lugar, sobre todo, desde finales del siglo XIX, nos llevó a la idea de redactar un libro (Mileto & Vegas, 2015) sobre toda esta cultura material construida de la vivienda histórica de la ciudad que sirviera para abrir los ojos tanto a técnicos como a profanos.

El libro

A diferencia de la tipología, el color y algunos otros aspectos aislados que están estudiados parcialmente en el centro histórico de Valencia, la materialidad de los edificios de vivienda no está apenas investigada. Se han publicado algunos libros y artículos sobre el centro histórico, pero casi siempre centrados en sus monumentos y en los aspectos urbanísticos. Pero el conocimiento es una condición casi indispensable para la conservación, porque permite la apreciación de los elementos arquitectónicos.

Proceso de transformación de los portales medievales. De arriba abajo: calle Cuines, 3; calle Cadirers, 14; y calle Convento de la Puridad, 2

Asas

Calle Avellanas 10 (ca. 1790)

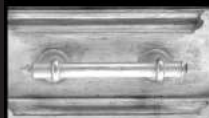
Calle Palau 1

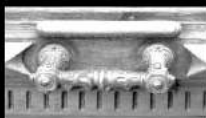
Calle Cadirers 4 (1878)

Calle Conde Trénor 6 (1889)

Calle Franciscanos 6-8 (1886)

C. Gobernador Viejo 30 (1889)

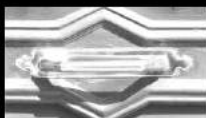
Calle Maldonado 41

Calle Mar 26

Plaza del Negrito 3

P. Poeta Llorente 2 (1881)

Calle Paz 9 (1879)

Calle Paz 19

Calle Paz 7 (1892)

Calle Correos 10 (1911)

Calle Gobernador Viejo 20

Plaza Tetuán 1

Pomos

Plaza Cisneros 1

Calle Serranos 21

Calle Caballeros 20-22 (1893)

Calle Conde Montornés 28

Tipos de asas y pomos en la ciudad de Valencia

Esta investigación, que abarca todos los elementos arquitectónicos del centro histórico de Valencia a modo de una gramática, es muy ambiciosa, pero no pretende constituirse en un punto final o conclusivo en torno a la ciudad, sino más bien en un punto de partida para una ulterior profundización en las vías abiertas, a través de trabajos monográficos que desarrollen cada uno de los temas. En cada restauración, e incluso en cada visita al interior de algún edificio, se descubren nuevos datos y se va ampliando el conocimiento de la ciudad anónima.

Objetivos

El objetivo fundamental de esta investigación ha sido conocer para proteger, conservar y restaurar. Conocer la historia construida de la ciudad y la evolución por periodos de sus técnicas constructivas y del conjunto de edificios, sus fachadas, sus interiores, sus elementos arquitectónicos. El objetivo de la protección responde al enorme vacío legal que existe en la ciudad por la inexistencia de un catálogo bien hecho y pormenorizado de cada edificio, y que permite que edificios pluriseculares de gran interés se puedan demoler de forma impune e indolente. Por ello, pensamos que el análisis del sistema de protección existente en la ciudad y sus efectos a lo largo del tiempo en comparación con otros sistemas existentes en otras ciudades puede sugerir mejoras y proponer nuevas vías, evidenciar los vacíos y advertir de la posible presencia de elementos importantes. El objetivo de la conservación obedece a la precaución que se debe observar a la hora de cancelar de manera inadvertida elementos o trazas vividas del edificio, que son fundamentales para su historia. El objetivo de la restauración presupone que todo este conocimiento debería servir para intervenir de manera más atenta, respetuosa y compatible, evitando los simples vaciados y los refuerzos desproporcionados realizados sin medida o necesidad.

El resto de objetivos que se describen a continuación son subsidiarios del principal. Un segundo objetivo consiste en contribuir a conocer la historia de la ciudad, que se descubre en profundidad a través de sus edificios de vivienda, tanto en las construcciones remanentes como en los expedientes históricos del archivo municipal. Se trata también de una aportación a la historia de la construcción, porque se han podido entender muchísimas cosas de la historia de la construcción de Valencia que no pertenecen estrictamente a esta ciudad, sino que se pueden aplicar también a otros contextos.

Esta investigación pretende poseer un interés general dirigido tanto a profesionales como a ciudadanos de a pie, habitantes o turistas, que muestren interés por su propia ciudad. El conjunto, con sus sugerencias y recorridos, es en sí una guía de visita a la ciudad. Técnicos como arquitectos, aparejadores, ingenieros, historiadores del arte, arqueólogos, etc., tanto de las diversas ramas de la administración que se ocupa del centro histórico como profesionales libres que intervienen en el patrimonio arquitectónico de esta y otras ciudades, pueden conocer mejor su ciudad y obtener una información directa sobre la materia construida de la misma. Los arqueólogos pueden encontrar aquí un mayor conocimiento de las técnicas constructivas, a fin de que su documentación pueda ser más detallada. Los propietarios e inquilinos de los edificios del centro histórico pueden entender mejor su propio edificio.

Debemos reconocer la deuda contraída con el estudioso francés Claude Mignot, no solo por la visión renovada de la arquitectura ecléctica que ofreció en su día con su libro (1994), sino también por su visión fresca de la historia de la arquitectura en París (2008). Este último libro apareció cuando nuestra investigación ya estaba en curso, pero ayudó a conformar con claridad la estructura final de parte del libro.

Metodología

Su confección ha sido el sumatorio razonado y entrecruzado de varias aproximaciones diversas: la historia de la ciudad, los documentos almacenados en los archivos, el estudio y la clasificación de los elementos y los materiales, la investigación en la construcción tradicional a través de los tratados y manuales de construcción históricos, y los testimonios literarios de sus protagonistas narrados en primera persona. En primer lugar, se ha realizado un estudio de la documentación histórica del Archivo Municipal del Ayuntamiento de Valencia, vaciando hasta un total de 10.000 expedientes de construcción entre 1764 y 1940. Igualmente, se ha indagado en la cartografía histórica de la ciudad en busca de datos no tanto relacionados con el urbanismo en sí, sino más bien con la composición y la materialidad construida de los edificios. Además, se ha realizado una extensa consulta de los expedientes arqueológicos almacenados en el Servicio de Investigación Arqueológica Municipal.

A este trabajo de consulta de archivo se ha sumado el estudio comparativo directo entre edificios y técnicas constructivas concretas a través de la mensiocronología, la cronotipología, la arqueometría, la estratigrafía, la historia y la evolución tecnológica de los diversos oficios que concursaban en la manufactura de los elementos arquitectónicos (herrería, carpintería, alfarería, albañilería, etc.). En los últimos quince años de investigación se han podido realizar múltiples análisis fisicoquímicos de caracterización de materiales (ladrillos, morteros, enlucidos...), la caracterización de algunas especies de la madera empleada en la construcción y la datación a través de diversas técnicas (carbono 14, termoluminiscencia...).

Se han realizado cientos de visitas de documentación a diversas zonas y edificios del centro histórico, y al menos dos visitas sistemáticas completas de toda el área

estudiada, a fin de documentar individualmente cada uno de los edificios, tanto a nivel global de fachada como de sus detalles y, cuando ha sido posible visitarlos, su interior. Esta documentación exhaustiva, que suma más de 50.000 fotografías, ha sido posteriormente clasificada y nombrada por calles y números de policía, archivada en copia por elementos, cruzada con los datos obtenidos de los expedientes de archivo, los libros y las guías técnicas de la ciudad y los artículos de investigación, para añadir datos relativos al arquitecto autor y al año de construcción o reforma, principalmente.

A este trabajo se ha sumado la investigación pormenorizada realizada sobre algunos casos de estudio vinculados al trabajo profesional de arquitectos especialistas en patrimonio donde se ha tenido la ocasión de trabajar en profundidad, realizando levantamientos métricos de precisión, estudios estructurales, estudios materiales y constructivos, estudios de patologías, estratigrafías, caracterización de materiales, mapeados de patologías y técnicas constructivas, estudios arqueométricos, comparaciones con la documentación de archivo y una extensa documentación fotográfica.

Estructura

La investigación se ha estructurado en doce apartados. Los cinco primeros constituyen una aproximación a la historia construida de la ciudad, con el marco de los avatares históricos de la misma, la evolución arquitectónica de su arquitectura residencial a través de los expedientes de archivo de los siglos XVIII, XIX y XX, una primera aproximación urbana a su tejido construido y un extenso apartado sobre la sintaxis y el vocabulario arquitectónico de sus edificios, que ofrece un panorama muy completo de la evolución de muchos de sus elementos y del rico vocabulario arquitectónico de la ciudad.

Esta visión de conjunto se completa con una sinopsis de los periodos arquitectónicos de la ciudad a través de sus elementos distintivos, no necesariamente vinculados al lenguaje arquitectónico y a los estilos, sino más bien a la evolución de los materiales y las técnicas constructivas, con un buen abanico de ejemplos de cada segmento de la historia. Toda esta investigación está salpicada de citas históricas de habitantes, viajeros, visitantes y escritores que pasaron por la ciudad y dejaron escritas sus impresiones.

Los seis apartados siguientes, dedicados a profundizar en los muros, forjados y cubiertas, balcones, carpinterías e interiores, están escritos por Valentina Cristini, María Diodato, Paolo Privitera, Luca Maioli y Federico Iborra, respectivamente. Estos apartados, fruto de años de investigación de sus correspondientes autores, que han aplicado la misma metodología de estudio combinada que se ha descrito para el conjunto del libro, abundan y profundizan en aspectos presentados parcialmente en el capítulo del vocabulario arquitectónico.

El último capítulo, destinado a la problemática y las opciones de conservación de la arquitectura doméstica en el centro histórico de Valencia, describe un panorama de su dinámica de transformación y de su evolución, en particular en las últimas décadas; revisa la eficacia y los resultados de los sistemas de protección de la arquitectura histórica de la ciudad y, sobre todo, propone algunos ejemplos de estudio y restauración realizados por los autores en el centro histórico que ilustran y demuestran la factibilidad de la conservación del tejido doméstico construido de la ciudad, actualizando a un precio razonable sus estándares de habitabilidad e instalaciones, en la misma dinámica de transformación sostenible que ha venido empleándose en la ciudad durante muchos siglos.

Conclusión

Este libro sobre la gramática construida del centro histórico de Valencia y su sintaxis, que comenzó hace unos quince años, pretende abrir los ojos de propios y extraños sobre el valor de la cultura material de la ciudad y, por tanto, velar por la conservación de este testimonio construido, que día a día desaparece con cada demolición, cancelando, como diría Víctor Hugo, las páginas del libro de la historia de la ciudad, que no se refleja solo o únicamente en los monumentos de la misma, sino y sobre todo en el tejido anónimo y a menudo humilde de su arquitectura residencial.

Bibliografía

MIGNOT, Claude. *Architecture of the 19th century*. Colonia: Taschen, 1994.

MIGNOT, Claude. *Grammaire des immeubles parisiens. Six siècles de façades du Moyen Age à nos jours*. París: Parigramme, 2008.

MILETO, C.; y VEGAS, F. «Blancos en el plano. Edificios desprotegidos del centro histórico de Valencia». En: Huerta S. *et al. Actas del Sexto Congreso Nacional de Historia de la construcción*. Madrid: Instituto Juan de Herrera, 2009, pp. 869-879.

MILETO, C.; y VEGAS, F. *Centro histórico de Valencia. Ocho siglos de arquitectura residencial*. Valencia: TC Ediciones, 2015.

Rehabimed a Skikda: rehabilitació del patrimoni colonial

Oriol Marín,
arquitecte i arquitecte tècnic
Minerva Embuena,
arquitecta tècnica

RESUM

En el context d'una ciutat algeriana de la Mediterrània, anomenada Skikda, que actualment presenta signes inequívocs del pas del temps i cap procediment de preservació del patrimoni arquitectònic ni urbà, deixant que els edificis es vagin malmetent any rere any, el govern central, a través del Ministeri de l'Habitatge, decideix realitzar un projecte integral d'intervenció en l'eix cívic, cultural i econòmic més important de la ciutat, el carrer Didouche Mourad.

La intervenció se centra en la consolidació estructural, les obres necessàries de reparació interior i la rehabilitació de l'envolupant de 127 edificis agrupats en 24 illes (sostre aproximat de 90.000 m²), que configuren, a banda i banda, la totalitat del carrer. El projecte combina diferents estudis de caràcter general (estudi històric, estudi cromàtic, caracterització de materials i sistemes constructius, etc.) amb els més específics, d'edifici per edifici (aixecaments, diagnosi i projectes de rehabilitació), junt amb una aportació de valor afegit: la transferència de coneixement i tecnologia gràcies a un conveni amb la UPC (Universitat Politècnica de Catalunya).

La singularitat i la dificultat rau en la dimensió i envergadura de la intervenció, en el breu temps estipulat al contracte (15 mesos) i en la idiosincràsia i manca d'experiència local en la matèria. És per aquests motius que el repte per a Aquidos Arquitectes, Tècnics i Gestió, el despatx de Barcelona adjudicatari del projecte, més enllà

de qüestions tècniques ha estat la seva capacitat organitzativa per dur-lo a terme. L'aposta ha estat, a banda de reforçar la capacitat productiva i executiva del despatx, el treball en xarxa amb equips col·laboradors en l'àmbit de l'arquitectura, el càlcul d'estructures i també l'assessorament i guiatge tant de REHABIMED com de la UPC.

Antecedents i contextualització

Skikda és una ciutat situada al nord-est d'Algèria, una ciutat que a dia d'avui ens mostra signes inequívocs del pas del temps i de la manca de mesures preventives, palliatives i/o correctores enfront del malmetement general dels seus edificis, carrers i espais públics. El paisatge natural que envolta la ciutat és privilegiat i el seu paisatge urbà ho va ser i estem segurs que ho pot tornar a ser.

Malgrat que la major part de la trama urbana bàsica present actualment s'origina durant la colonització francesa iniciada el segle XIX, la ciutat és el fruit de la superposició de diferents èpoques històriques: fenícia, romana (sota el nom de *Rusicada*), otomana, de colonització francesa (durant la qual es fundà *Philippeville*) i acabant als nostres dies, després del procés d'independència, amb l'actual denominació de *Skikda*.

És en aquest enclavament on el Ministeri de l'Habitatge algerià va decidir el 2013 fer un gran projecte de rehabilitació que pogués esdevenir una prova pilot per a d'altres indrets. L'àmbit escollit va ser l'eix viari central d'activitat comercial i econòmica més important de la ciutat, el carrer Didouche Mourad, comunament anomenat *Les Arcades*, ja que, des de la seva concepció inicial fins ara, ha mantingut com a tret diferencial i definidor del paisatge urbà una porxada contínua a banda i banda del carrer. Aquidos Arquitectes, Tècnics i Gestió SLP, en agrupació amb l'organisme tècnic públic de control de la construc-

ció algerià, el CTC (Organisme de Contrôle Technique de la Construction), és designat per dur a terme el projecte de rehabilitació dels 127 edificis que formen el carrer en tota la seva longitud.

L'adjudicació és fruit del recorregut d'Aquidos durant més de cinc anys en aquest país, majoritàriament relacionat amb projectes de rehabilitació, renovació urbana i revitalització de ciutats, principalment localitzats a la ciutat de Constantina, situada 100 km al sud de Skikda.

Cal mencionar que Aquidos, com a membre associat de REHABIMED, i en la línia del que des d'aquesta associació sempre s'ha defensat, ha intentat seguir la seva metodologia, basada en la superació de diferents etapes necessàries abans de definir la intervenció concreta, i que parteix d'una visió i organització multidisciplinària i de participació col·lectiva. En aquest sentit, Aquidos va proposar i finalment signar un conveni marc de col·laboració amb la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) que permetés sumar a la pròpia capacitat tècnica i organitzativa empresarial tota la capacitat analítica i de coneixement, així com tecnològica, que la universitat podia aportar. És així com, en paral·lel al projecte, Aquidos ha organitzat amb la col·laboració del Laboratori de Materials de l'EPSEB (Escola Politècnica Superior d'Edificació de Barcelona), un pla de transferència de coneixement i tecnologia basat en dues línies d'actuació: la formació en rehabilitació i l'assessorament tècnic i tecnològic per a un laboratori de materials local.

Actualment Aquidos està en procés de desenvolupament del projecte, que, com que és de gran envergadura, presenta diferents edificis en diferents estats d'avançament. Es preveu finalitzar-lo a mitjan 2016.

Abast general del projecte

Des de les bases de contractació de l'encàrrec, l'abast d'intervenció del projecte s'ha focalitzat en la consolidació estructural dels edificis i la rehabilitació funcional de façanes, cobertes i zones comunes, així com en totes les intervencions en interiors d'habitatges, oficines i/o locals comercials derivades de la indicada consolidació estructural. Malauradament, l'encàrrec no preveu intervencions relatives a la millora de confort ambiental, d'eficiència energètica i –encara que seria molt recomanable– d'optimització de la distribució de sostre edificat amb la racionalització del seu ús.

El conjunt dels 127 edificis, tant per la inexistència o incompliment de normatives relatives al seu manteniment com per –i ens atrevim a determinar-ho com a agreujant– una manca claríssima de cultura i foment del patrimoni col·lectiu, actualment presenta en la gran majoria dels casos un estat de degradació molt avançat en els sistemes estructural i envolupant. Això ha estat l'origen d'accidents, amb nombrosos danys materials i fins i tot personals. Es tracta d'edificis que, encara que hem pogut classificar-los per edats i sistemes constructius, podem englobar en un conjunt de tipologies bastant unitàries, de planta baixa per a usos comercials i plantes pis per a ús residencial i ocasionalment per a oficines, hotels i algun equipament. Pel que fa a la titularitat dels immobles, és molt heterogènia entre la privada i la pública. Aquest fet, lligat a la diferenciació entre el règim de lloguer i el de propietat, encara dificulta més la gestió administrativa i jurídica de la intervenció.

Amb un 60% de les diagnosi ja efectuades, i com sol ser habitual en edificacions amb falta de manteniment sostingut durant dècades, s'ha constatat que l'origen principal de la gran majoria de lesions observades és l'aigua i la seva acció degradadora sobre el sistema estructural.

Per satisfer els preceptes anteriors, s'ha estructurat el projecte en els apartats següents:

Projectes específics per a 127 edificis: aixecament topogràfic de l'entorn, aixecament geomètric de l'edifici, reposició geomètrica de façanes per restitució fotogràfica, aixecament de lesions i processos patològics, aixecament de desordres i disfuncions, diagnosi, avantprojecte de nova intervenció (si escau), projecte de rehabilitació i/o projecte executiu de nova intervenció i, finalment, plec de licitació d'empreses constructores.

Projecte transversal al conjunt: estudi històric, estudi cromàtic i pla de color, pla d'extracció de mostres i assajos, parametrització de materials i, finalment, estudi i catalogació de sistemes constructius amb la confecció d'un atlas de detalls constructius.

Projecte de transferència: pla de transferència de coneixement amb l'organització d'un curs de formació en diagnosi i rehabilitació, amb la participació de professors especialistes de la UPC; pla de transferència de tecnologia amb el Laboratori de Materials de l'EPSEB, participant activament en el pla d'extraccions de mostres i realització d'assajos, tant en el propi laboratori de Barcelona com en el laboratori organitzat a propòsit del projecte a Skikda; finalment, generació d'un llegat documental que garanteixi la difusió i posada en valor del patrimoni arquitectònic amb la seva rehabilitació.

La manca d'experiència per part de l'Administració algeriana en projectes de rehabilitació patrimonial i les urgències polítiques per acabar el projecte no han permès aprofundir adequadament en la definició i harmonització dels criteris d'intervenció, així com tampoc sensibilitzar i fer participar la ciutadania. Òbviament, no haver assolit aquests processos previs necessaris genera problemes tècnics durant les diferents fases del projecte: tant lo-

gístics, amb la dificultat per poder accedir i treballar dins cadascun dels edificis, com administratius, en tant que no hi ha una interlocució unificada en aspectes relacionats amb normatives, processos legals, serveis urbans implicats, etc.

Organització logística general del projecte

La singularitat i dificultat del projecte rau en la seva dimensió i envergadura (127 edificis amb un sostre aproximat de 90.000 m²); en el breu temps estipulat al contracte (15 mesos) i en la idiosincràsia i manca d'experiència local en la matèria. En seria un bon exemple la demanda sobtada d'haver de lliurar documentació parcial per poder dur a terme licitacions d'obres en paral·lel a la finalització de la totalitat dels projectes.

Així doncs, el repte principal ha estat, per sobre de qüestions tècniques, la capacitat d'organització i planificació de tasques i recursos. Una empresa complexa però alhora motivadora i enriquidora.

De bon principi s'han identificat dues línies de treball. La primera, de caràcter més general, inclou un seguit de tasques que esdevenen el fil conductor i conglomerant del conjunt, lligades als estudis urbans, històrics, cromàtics i de parametrització de materials, així com l'establiment de criteris i protocols generals d'intervenció (arquitectònics, tècnics i documentals). La segona es refereix al conjunt de tasques més concretes i específiques, lligades a la intervenció edifici per edifici, incloent-ne els aixecaments geomètric i de lesions i desordres, la seva diagnosi i, finalment, el projecte de rehabilitació.

Tenint present la capacitat d'un despatx de volum petit mitjà com és Aquidos, amb una mitjana habitual de quin-

ze treballadors, es va traçar una estratègia que s'havia de basar en la combinació de diferents processos participatius i d'aportació de valor. D'una banda, el lideratge i participació activa dels sis socis d'Aquidos en diferents àmbits de direcció, gestió i producció del projecte. D'una altra, la contractació de professionals i tècnics, tant catalans com algerians, tant al despatx de Barcelona com al de Skikda. I, finalment, el plantejament d'un esquema de treball en xarxa col·laboratiu.

Per donar una dada quantitativa dels participants en el projecte, cal destacar que hi ha implicades al voltant de cent persones, repartides entre els diferents grups de treball: trenta persones contractades directament per Aquidos, trenta més del conjunt d'equips d'arquitectes col·laboradors, quinze d'entre els equips de calculistes d'estructures, vint persones entre professors, tècnics i administració de la UPC i, finalment, deu tècnics a peu d'obra aportats per la CTC.

El treball en xarxa s'ha organitzat en base a l'agrupació de conjunts d'edificis (per illes o parts d'illes), que posteriorment han servit tant per a la planificació de lliuraments (licitacions d'obres en paral·lel) com per al repartiment de tasques entre els equips col·laboradors, tot treballat escalonadament i en cicles entre Barcelona i estades a Skikda. En el diagrama de Gantt inicial del projecte, com en tot projecte de rehabilitació, es distingeix entre el treball de camp d'aixecament geomètric i aixecament de lesions i desordres (de colors verdosos), a Skikda, i el treball de despatx per al desenvolupament de la diagnosi i dels projectes (de colors blavosos), ja a Barcelona.

Altres qüestions de caire organitzatiu, encara que potser siguin anecdòtiques, serien la logística de viatges lligada als desplaçaments nacionals i internacionals (durada de les connexions i horari dels vols, sempre incerts); la resi-

dència permanent i ocasional, que hem resolt compartint dues cases «de colònies» entre l'equip permanent i els diferents equips ocasionals, i les mil i una anècdotes lligades a l'accés i la visita dels edificis amb escales i sostres de dubtosa estabilitat, *caves inundades d'aigua*, *graniers plens de brossa*, etc.

A tot això cal afegir l'adaptació necessària dels nostres processos de treball de camp habituals a l'entorn social, cultural i religiós (musulmà) on estem treballant. Alguns exemples podrien ser el compliment de l'horari setmanal de treball de diumenge a dijous (divendres i dissabte són dies festius); els diferents graus de respecte a la intimitat familiar i de gènere, que poden impedir la visita a un habitatge si no es compleixen alguns requeriments; l'habitual reserva en la vestimenta de les dones occidentals i, com a anècdota final, haver de fer tasques d'inspecció en les setmanes prèvies a la celebració de la festa de l'Aïd-El-Adha, o Festa del Sacrifici, en què tant pels carrers com per zones comunes d'edificis, i fins i tot a l'interior dels habitatges, es conviu amb la total llibertat de moviments de xais i altres bèsties, als quals s'està preparant, precisament, per al citat sacrifici.

Treballs transversals: estudi històric, estudi cromàtic i pla de color, parametrització de materials

Una de les forteses d'un projecte de rehabilitació que intervé sobre una gran àrea urbana és, al nostre entendre, poder tenir un coneixement global en aspectes referents a la seva evolució històrica, sistemes constructius, directrius compositives en volumetries i façanes, i en general, tot allò que doni eines per poder interpretar tant la realitat existent com l'esborrada pel pas del temps i, en definitiva, adoptar solucions tant concretes com genèriques, adaptades al lloc i les circumstàncies.

En aquest sentit, el projecte està en procés de desenvolupament d'un estudi històric relatiu al creixement i configuració de l'actual Rue Didouche Mourad. Aquest estudi té com a objectiu principal l'anàlisi i interpretació dels fets i contextos que determinen la seqüència històrica de la configuració urbana del carrer i la delimitació de les diferents tipologies arquitectòniques i constructives. Les fonts emprades són tant locals (arxius municipals o nacionals) com franceses (Arxiu d'Outre-Mer a Aix-en-Provence, Bibliothèque Nationale a París, etc.). S'han trobat també centenars d'imatges referents a postals, gravats i fotografies de fons familiars que, amb un procés d'arxiu molt meticulós, aporten eines per interpretar l'origen i els processos de transformació de la majoria d'edificis.

En paral·lel a la confecció de l'estudi històric, cal obtenir també dades concretes de cadascun dels edificis intervinguts quant a la seva realitat material. Aquesta és la tasca d'un laboratori de materials que, en aquest cas, entre el que s'ha organitzat a la mateixa ciutat de Skikda fins al projecte i la participació activa del Laboratori de Materials de l'EPSEB-UPC, ha pres i analitzat gairebé dues-centes mostres de revestiments de façanes (murs, serralleries, fusteries i elements especials) i unes cinquanta mostres d'elements de fusta, com ara encavallades, pilars i bigues, identificant per reconeixement organolèptic els murs de fàbriques diverses de tots els edificis, extraient desenes de mostres de pedra i testimonis de formigó, etc.

Tot, per tal de determinar i catalogar els materials existents i parametritzar els sistemes constructius que componen els edificis en un atlas de detalls constructius del conjunt.

Fruit d'aquest estudi històric i d'aquesta parametrització de sistemes constructius, es preveu extreure informació concreta per a un element del projecte molt significatiu,

que és la definició d'un pla de color per a tot el carrer. En aquest sentit, s'han identificat colors originals (i de les superposicions en el temps) de diversos elements de façana que permetran formular hipòtesis cromàtiques per, finalment, traçar una proposta d'intervenció integral del carrer.

Transferència de coneixement i tecnologia

Com hem comentat en altres apartats, la proposta de treball per dur a terme el contracte inclou un pla de formació i de transferència de tecnologia que permeti generar un pòsit no només documental, sinó també de coneixement a la ciutat, als tècnics i professionals locals i també a les institucions públiques.

En aquest sentit, a través de la UPC s'ha organitzat un programa formatiu entorn de la diagnosi i la rehabilitació, amb set sessions específiques dutes a terme per professors especialistes en diferents matèries, un treball transversal de posada en pràctica amb exercicis reals i, finalment, l'obtenció d'un certificat acreditatiu per als vint-i-cinc participants en el curs.

Amb aquesta aportació, finalment, es pretén que el global del projecte serveixi com a llavor i experiència de referència per a altres intervencions, que són tan necessàries arreu del país.

EL CONTEXT INTERNACIONAL (II)

Àmbit Atlàntic

Les enjeux de la conservation de l'architecture traditionnelle en France

Stéphane Vallière, architecte et directeur du Conseil d'Architecture, d'Urbanisme et de l'Environnement (C.A.U.E.) des Pyrénées-Orientales

---

RÉSUMÉ

Mon intérêt pour le bâti ancien a concrètement débuté après l'obtention de mon diplôme d'architecte D.P.L.G., en 1986, avec des confrères œuvrant, depuis les années 1970, dans le domaine du patrimoine rural.

S'intéressant aux couvertures végétales traditionnelles, ils mirent en place quelques chantiers-écoles avec les derniers ouvriers possédant ces savoirs-faire.

Ces techniques ancestrales s'avèrent assez complexes à mettre en œuvre, car il fallait improviser toute une chaîne de production avec des acteurs qui avaient une approche sectaire vis-à-vis du patrimoine monumental...

Faisant travailler mon père, ébéniste, un architecte des bâtiments de France (ABF), me mis en relation avec le milieu très fermé des monuments historiques.

Durant une dizaine d'années, je devais participer à de nombreuses études de restauration de cathédrales, de châteaux, d'églises, de parcs et jardins, dans plusieurs régions françaises.

Cette fois je fus déçu par cette approche qui consiste à reconstituer des éléments disparus, à trop restaurer et... à falsifier l'aspect original.

Je fus ensuite recruté pour mettre en place un centre de formation professionnel et eu le plaisir d'y faire se ren-

contrer et se confronter des professionnels (formateurs et stagiaires), intervenant tant sur des monuments européens que sur du patrimoine ordinaire ou rural.

Le centre fut absorbé par un institut universitaire. C'est à ce moment que j'intègre le réseau des CAUE.

Mes observations et aujourd'hui mon expérience, m'ont convaincu qu'il n'y a pas de réelles frontières entre le rural et le monumental.

L'un et l'autre n'ont cessé de s'inspirer mutuellement tant en matière de construction que de restauration.

Les différences s'établissent surtout à partir des moyens financiers du commanditaire et du niveau de raffinement des procédés et matériaux employés.

Les maçons qui ont construit Paris ou Versailles étaient, pour la plupart, des provinciaux, comme les fameux maçons de la Creuse.

Une société traditionnelle mobile

La sémantique nous amène à considérer que le patrimoine traditionnel ou vernaculaire fut produit par ou à l'intérieur d'une « *communauté* » humaine. Cela suppose un certain état de sédentarisation et d'autarcie de cette communauté. Mais nous savons aussi, pour prendre un exemple, que depuis au moins le 16e siècle, des Limousins partaient jusqu'à Séville et Cadix pour tenter l'aventure ou améliorer leur misérable existence. Certains s'y établirent, d'autres revinrent chez eux au bout de plusieurs années, parfois avec une femme espagnole ! Et ces cas de migrations sont très fréquents. Là où purent s'observer ces phénomènes, des échanges culturels se sont inévitablement développés. L'apprentissage iti-

néant des métiers par le compagnonnage a lui aussi beaucoup contribué aux échanges culturels d'une région à une autre. Il est donc très difficile de savoir ce qui est vraiment propre à un lieu tellement il y a d'exception à cette règle. Il convient donc de rester prudent à propos des théories « *communautaristes* ».

La conservation du patrimoine

En France, la notion de *patrimoine* née, à la fin du 18^E siècle, fait corps avec la pensée et l'action de l'Abbé Grégoire en vue de combattre les « massacres monumentaux », perpétrés durant la Révolution. Ses propos sont violents : « *Je créai le mot pour tuer la chose* ».

Depuis, l'Etat a élaboré un important arsenal réglementaire pour la conservation du patrimoine. En 1830, François Guizot, ministre de l'Intérieur, crée « l'Inspection générale des monuments historiques ». En 1834, Prosper Mérimée devient le second titulaire du poste d'inspecteur général des Monuments historiques. Eugène Viollet-le-Duc, qui influença l'Art Nouveau à travers des architectes comme Antoni Gaudí ou Frank Lloyd Wright en intervenant sur les grands monuments médiévaux français devint le premier « *architecte du patrimoine* ». Et il proclamait alors : « *Restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné* ». Thèse qui fut ensuite largement condamnée dans la deuxième partie du 20^E siècle. Le 31 décembre 1913, la loi sur les monuments historiques dont l'article 1 débute ainsi : « *Les immeubles dont la conservation présente, au point de vue de l'histoire ou de l'art, un intérêt public, sont classés comme monuments historiques en totalité ou en partie [...]* », prévoit deux niveaux de protection : « *Inscription* » et « *classement* » remplace la

notion d'intérêt national par celle d'intérêt public et porte atteinte, pour la première fois, au droit de propriété en étendant le classement à la propriété privée. En 1962, la loi Malraux, sur les secteurs sauvegardés, étend la protection aux ensembles urbains. En 1964, Malraux institue la commission nationale chargée de préparer l'établissement de l'Inventaire général des monuments et des richesses artistiques. En 1983, sont créées les Zones de Protection du Patrimoine Architectural et Urbain. En 1993 elles sont transformées en Zones de Protection du Patrimoine Architectural, Urbain et Paysager. En 2000, la loi sur la Solidarité et le Renouvellement Urbain prévoit que le périmètre de 500 mètres de protection autour des monuments historiques peut être adapté aux réalités topographiques et patrimoniales. Les Plans Locaux d'Urbanisme permettent dorénavant d'identifier et de favoriser la conservation de patrimoines ordinaires. Création de la Fondation du Patrimoine dont l'objectif était, à l'origine, de mobiliser des fonds financiers à partir d'un mécénat privé, pour suppléer à la baisse des dotations de l'Etat et des collectivités publiques. Conçue initialement pour intervenir sur le patrimoine non protégé, elle intervient aujourd'hui de plus en plus pour financer la restauration d'édifices protégés.

Et cette législation ne cesse d'évoluer... Et pas forcément dans l'intérêt de la conservation du patrimoine qui n'est plus considéré comme une priorité nationale par nos dirigeants à l'instar de tout ce qui touche à la Culture.

Les enjeux de la conservation du patrimoine traditionnel

Il existe, à mon avis, différents enjeux ou conditions à la conservation du patrimoine non monumental. Nous nous limiterons à ceux qui nous semble avoir le plus d'importance.

L'obsolescence puis l'abandon résultant d'un manque d'entretien, sont les premières causes de disparition d'un bâtiment. Les conditions de sa restauration s'évalueront par rapport à sa valeur patrimoniale et surtout par rapport au coût de sa restauration.

Les bâtiments agricoles construits au 19E siècle pourraient trouver un autre usage mais leur taille, parfois imposante, peut constituer un handicap à leur réhabilitation.

Dans la majorité des situations un patrimoine est lié au paysage qui l'entoure. Ce n'est pourtant pas dans la Culture française de considérer ce fait évident et d'intervenir de manière transversale. L'ouvrage est analysé avec des critères hiérarchiques, en tant qu'objet isolé, mais, plus difficilement, associé à un groupe d'immeubles et encore moins à un paysage urbain ou rural, naturel ou humanisé, plus vaste.

Il y a peu de vrais urbanistes car, en France, l'urbanisme est essentiellement réglementaire.

Le modèle économique et social est, peut-être, l'un des enjeux les plus importants pour la conservation du patrimoine. Durant la période pré-industrielle, le coût de la main-d'œuvre était proportionnellement moins déterminant, que le prix des matériaux, souvent grevés, en sus, de nombreux impôts et taxes.

L'industrie a progressivement contribué à inverser cette tendance millénaire. S'y sont adossés des brevets, des normes, toujours plus nombreuses, contraignantes, visant avant tout, à protéger les intérêts des industriels et de leurs filières.

Les artisans et leurs savoir-faire non brevetés transmis de génération en génération, essence même de l'architecture vernaculaire, n'ont eu, par rapport à leur coût de

production plus élevé que de devenir, eux-mêmes, des industriels ou des commerçants, des poseurs de composants industriels pratiquement « *prêt à l'emploi* » ne nécessitant qu'une main-d'œuvre moins ou peu qualifiée ou de disparaître...

Depuis le milieu des années 1950, avec l'avènement de la Taxe à la Valeur Ajoutée, la législation fiscale française a favorisé le secteur industriel et commercial face à l'artisanat. La TVA est une taxe très pénalisante pour les métiers nécessitant une forte main-d'œuvre. Certains artisans l'ont justement qualifiée « *d'impôt sur le travail* ». Elle a largement contribué à faire disparaître l'artisanat, qui faisait la renommée de la France, dans de nombreux domaines.

Un certain snobisme des archéologues, historiens...

En France, l'architecture vernaculaire, placée, par les archéologues et les historiens d'art, à l'ombre, des « *Grands Monuments* » a été très peu étudiée et plutôt négligée, voire méprisée. Mais c'est aussi vrai pour le monumental s'il n'est pas assez ancien. Le « *plus c'est vieux, plus c'est intéressant* » est un principe qui a encore la vie dure parmi l'élite intellectuelle française. Dans les Pyrénées-Orientales, par exemple, l'art roman est la seule référence reconnue, digne d'intérêt avec le patrimoine du 20E siècle. Et entre les deux, il y aurait huit siècles non dignes d'intérêt pour les historiens !

L'absence de publications de référence, d'outils d'identification, de sensibilisation... laissent aux démolisseurs, le champ libre pour le « *vernaculaire* ». Pourtant, l'architecture vernaculaire, moins convoitée, par les « *restaurateurs* » et donc, souvent authentique, recèle en elle, des informations techniques, des savoir-faire très utiles pour

comprendre et intervenir sur l'architecture monumentale. Car, bien évidemment, il n'y a pas, hormis quelques « *unicum* » et cas très spécifiques, une frontière aussi large entre « architecture monumentale » et architecture vernaculaire ».

L'absence de formation et l'appauvrissement de la qualification des professionnels

Architectes et ingénieurs

La scission entre les deux métiers s'est opérée au milieu du 19e siècle avec l'essor de l'industrie. Les architectes et même les ingénieurs français, ne reçoivent aucun enseignement initial dans le domaine des techniques de construction traditionnelle. Ils sont « *formés* » sur les matériaux produits et transformés par l'industrie - principalement l'acier et le béton armé - et leurs composants préfabriqués.

Artisans et entreprises

Dans les années 1970, les métiers traditionnels du bâtiment ont connu des mutations considérables dues au départ à la retraite d'une génération encore formée « à l'ancienne ». Ces phénomènes ont incité la nouvelle, recrutée parmi les jeunes, en échec scolaire, à trouver dans les métiers dits manuels, donc discrédités par l'ensemble de la population française, un avenir. Pour beaucoup, ils ne sont devenus que de simples applicateurs de composants industriels spécifiques exigeant aussi parfois une exclusivité. Pourquoi former une main-d'œuvre qualifiée puisque qu'on ne répare même plus un composant, on le change ?

Des phénomènes anciens et européens

Tous ces phénomènes étaient déjà européens. En 1980, Madame Sandstroem introduisant le « *Séminaire sur la formation spécialisée des artisans intervenant dans la conservation du patrimoine architectural* » disait « *Le patrimoine architectural, élément essentiel de la richesse de l'Europe, est l'œuvre d'artisans qui l'ont constitué au cours des siècles. Sa conservation et sa survie dépendent aussi d'artisans. [...]. En outre, notre Société a mis en péril et est en train de perdre certaines de ses ressources les plus précieuses : les connaissances et le talent de ses travailleurs manuels. La survivance de cet artisanat et de ces ressources est par conséquent un impératif culturel pour toutes les populations européennes.* »

Quelques réponses et solutions

La formation professionnelle

Lorsque je créais, en 1993, le Centre Régional de Formation au Patrimoine (CREFOP), la grande majorité des entrepreneurs du bâtiment français étaient incapables de réaliser un enduit à la chaux, un toit en lauze, une fenêtre en bois, un escalier sur mesure... Connaissances et compétences qui ne sont pas enseignées dans les organismes standards de formation. Le marché de la réhabilitation-restauration, en France représente pourtant, depuis 30 ans, plus de 60% de l'activité de ce secteur d'activité !

Les besoins en formation étaient importants et concernaient à la fois les compagnons, les maîtres artisans, les architectes et les ingénieurs. Il importait aussi de toucher les nombreuses administrations et leurs techniciens. Il existait différents dispositifs de subventions publiques

portés par le « *millefeuilles* » administratif français. Chacun, Etat, Régions, Départements proposait son dispositif d'aide soumis à des conditions d'obtention, plus ou moins contraignantes. Si dans l'absolu une subvention peut constituer un levier pour faire naître un projet et lui permettre de se concrétiser, la plupart de ces dispositifs ont été pervertis par leurs destinataires qui en profitèrent pour augmenter le prix sans faire de même pour la qualité des prestations.

L'éventail des stages, que proposait le CREFOP, fut très étendu et limité à la réparation des ouvrages : enduits à la chaux et au plâtre-chaux et leur restauration ; badigeons traditionnels et patines, techniques de peintures murales « *a fresco* » et « *a secco* » (sondage et analyse de décors peints), pathologies des maçonneries traditionnelles leur restauration, nettoyage de parements des façades extérieures, revêtement de sols extérieurs et leur réparation, remplissage du pan-de-bois (torchis et les enduits à la terre), charpente bois, son évolution, menuiserie de bâtiment, son évolution du 15e au 19e siècle, l'amélioration des performances thermiques, petits ouvrages de serrurerie et leur réparation, patrimoine végétal, la gestion et l'entretien des végétaux âgés.

Les « *formateurs* », furent choisis parmi les meilleurs spécialistes issus du Laboratoire de Recherche de Monuments Historiques, d'architectes du patrimoine, d'entreprises de restauration d'artisans hautement qualifiés. Pour animer chaque stage, il fut décidé de faire intervenir, au moins, deux « *formateurs* » différents : l'un plus théoricien, l'autre, plus praticien permettant d'envisager une formation, à la fois, sur l'histoire des techniques de construction et de restauration et à la fois, sur des exercices réalisés dans le cadre de chantiers de restauration. La plupart des stages étaient réalisés à l'initiative d'architectes des bâtiments de France (ABF) ayant en charge l'entretien des monuments anciens et de leurs abords.

Les Conseils d'Architecture d'Urbanisme et de l'Environnement (CAUE)

Les CAUE sont une particularité française. Ils ont été conçus dans le cadre de la loi sur l'architecture en 1977 en vue de promouvoir la qualité architecturale, urbaine, paysagère et environnementale pour pallier au déficit d'architectes dans le domaine de la maison individuelle.

Ce sont des organismes départementaux, de forme associative. Financés par une taxe sur les autorisations de travaux, ils ne peuvent réaliser aucune mission de maîtrise d'œuvre.

Ils basent leur action sur une approche à la fois culturelle, pédagogique et technique auprès des particuliers dans leurs projets de construction ou de réhabilitation de patrimoine, des collectivités territoriales dans tous les projets et démarches d'aménagement des territoires et des professionnels, des élus et maîtres d'ouvrage dans les domaines de l'architecture, de l'urbanisme, du paysage et de l'environnement.

Particularité du CAUE 19

En 2004, le Conseil Départemental de la Corrèze qui avait mis en place un dispositif d'aide financière aux communes pour la restauration de leur patrimoine confia au CAUE 19 une mission de conseil technique à ses services et aux collectivités.

Pour chaque édifice, la méthode d'intervention consistait à établir, un diagnostic archéologique et architectural et proposer un ensemble de recommandations pour sa mise en sécurité et sa mise en valeur.

Cette documentation servait à motiver et accompagner la commune à l'établissement d'un dossier de consultation de maîtrise d'œuvre.

Lors du versement des subventions, le CAUE était sollicité par l'administration qui lui demandait si les travaux avaient été réalisés conformément à ce qui avait été envisagé ou ceux non prévus qui s'étaient avérés nécessaires.

Conclusions

La France fit son unité administrative, à la fin du 17e siècle, son unité linguistique, à l'époque des Lumières, faisant du Français, la langue officielle des traités. La Révolution dénatura, démembra, conduisit à la réaffectation ou à la destruction du patrimoine portant les marques du pouvoir. Le patrimoine populaire fut épargné.

Les mutations diverses, apportées par la Révolution Industrielle et par la Première Guerre Mondiale marquèrent la fin d'un système social et économique et entraînent la disparition brutale de la société rurale puis, de l'artisanat.

L'architecture ordinaire, placée, par les archéologues et les historiens d'art, à l'ombre des « *Grands Monuments* » a été très peu étudiée, ce qui laissa aux démolisseurs, le champ libre.

Pourtant, moins convoitée et souvent plus authentique, elle recèle des savoir-faire, très utiles, pour comprendre et intervenir sur l'architecture monumentale. Car, il n'y a pas, hormis quelques « *unicum* » et cas très spécifiques, une frontière aussi large entre les deux « *mondes* ».

Le patrimoine, dans son ensemble, plaçant la France en première destination touristique mondiale, n'est effectivement protégé que par un dispositif législatif, à connotation muséographique. Complexe, instable et souvent contreproductive, cette législation, fondée sur des principes patriotiques, quelque peu nostalgiques, s'est heurtée puis, s'est infléchie face à un système économique et social qui a profondément modifié son « éco-système » et qui ne cesse de le modifier, à une échelle maintenant planétaire. Conserver, restaurer, réhabiliter un bâti, conçu à une époque où le prix de la main-d'œuvre ne comptait pas, où le confort intérieur n'avait qu'une importance relative et où ses occupants s'y succédaient dans un contexte où les sociétés sédentarisées évoluaient très lentement, n'est-il pas devenu une gageure ? Les dispositifs d'incitation fiscale et d'aides financières qui ont pratiquement disparu, depuis une décennie, étaient-ils les bons remèdes ? Ils ont néanmoins permis de retarder un processus de disparition mais ont-ils durablement sauvé leurs patients ?

Peut-on et veut-on également résister à l'inflation de normes qui ne cesse de croître, de façon exponentielle, au seul bénéfice de lobby commerciaux et industriels dont nous même, professionnels, n'avons plus la maîtrise, à quelque niveau que ce soit ? Et que nous subissons ! Et dont le patrimoine peine à survivre ! Quand est-il des savoir-faire artisanaux pénalisés par un système fiscal et le discrédit social porté à l'encontre des métiers dit « *manuels* » contribuant à favoriser le commerce de produits fabriqués dans des pays qui n'ont pas ces contraintes ?

Investigação em Arquitetura Vernácula no Ci-ESG, Escola Superior Gallaecia, Portugal: Projeto FCT *Seismic-V* e projeto Europeu *VerSus*

Mariana Correia, doutora arquiteta e presidenta do Conselho de Direção da Escola Superior Gallaecia

---

RESUMO

O presente artigo aborda dois projetos de investigação coordenados pelo Centro de Investigação da Escola Superior Gallaecia: o projeto nacional 'SEISMIC-V – Cultura Sismo-Resistente Vernácula em Portugal' e o projeto europeu 'VerSus – Contributo do património vernáculo para a arquitetura sustentável'. O projeto da FCT SEISMIC-V teve como principais objectivos, a identificação de elementos de reforço sismo-resistentes e o reconhecimento de uma cultura sismo-resistente na arquitetura vernácula portuguesa. O projeto europeu VerSus teve como objectivos, a valorização do conhecimento dos princípios fundamentais do património vernáculo, bem como, a exploração de novas formas de integração desses princípios na arquitetura contemporânea sustentável.

Introdução

O Ci-ESG, Centro de Investigação da Escola Superior Gallaecia (www.esg.pt/ciesg), é responsável pela investigação e produção científica desta instituição universitária localizada no norte de Portugal, em Vila Nova de Cerveira. Os domínios de investigação do Ci-ESG são: (A) o Arquitetura e Património; (B) Território, Urbanismo e Ambiente; (C) Artes, Design e Multimédia.

Desde 2005, a ESG tem coordenado, ou colaborado enquanto parceira, em projetos europeus, ibéricos e nacionais de investigação. Na qualidade de *project leader* de projetos de investigação financiada, a ESG coordenou 2 projetos POSC; 1 projeto do FEDER; 1 projeto europeu do Cultura 2000; e 1 projeto da FCT-Fundação da Ciência e Tecnologia. Enquanto parceira, a ESG colaborou em 3 projetos da União Europeia; 1 projeto Europeu TEMPUS; 1 projeto ibérico InterReg III-A; e 1 projeto ibérico POCTEP /InterReg IV.

A ESG já publicou, editou ou colaborou na edição de 12 livros internacionais, assim como em relatórios, publicações digitais, capítulos de livros, artigos indexados, entre outros. A ESG é um de cinco membros do Comité Científico da Cátedra UNESCO – Arquitetura de Terra, Culturas Construtivas e Desenvolvimento Sustentável; e é igualmente, instituição-amiga da Rede Ibero-Americana PROTERRA.

Projeto nacional SEISMIC-V

O projeto de investigação nacional 'SEISMIC-V – Cultura Sismo-Resistente Vernácula em Portugal' foi coordenado pela Escola Superior Gallaecia e financiado pela agência nacional portuguesa para a investigação FCT – Fundação do Ministério da Ciência e Tecnologia de Portugal (projeto nº PTdC/ATP-AQI/3934/2012), com parceria dos Departamentos de Engenharia Civil, das Universidades do Minho e de Aveiro.

A investigação teve como principais objectivos, a identificação de elementos de reforços sismo-resistentes, em edificações construídas pelas populações locais. A investigação pretendeu reconhecer, se em Portugal existe, ou existia, uma Cultura Sísmica Local - identificada internacionalmente como Local Seismic Culture (LSC).

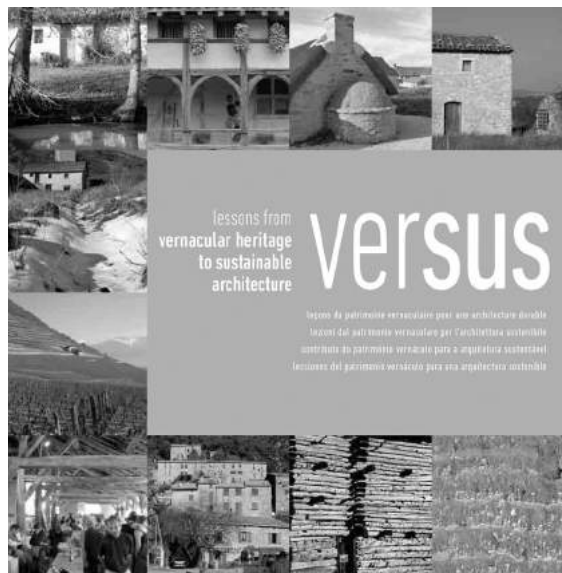
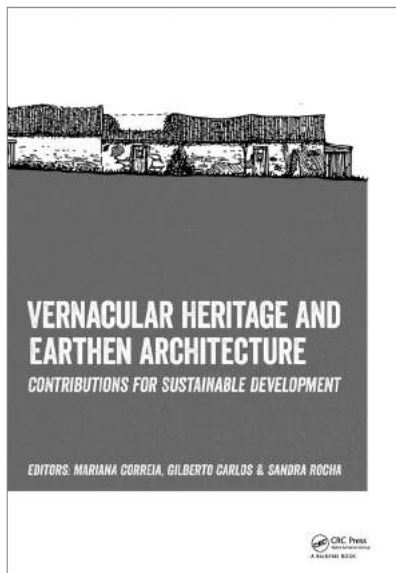
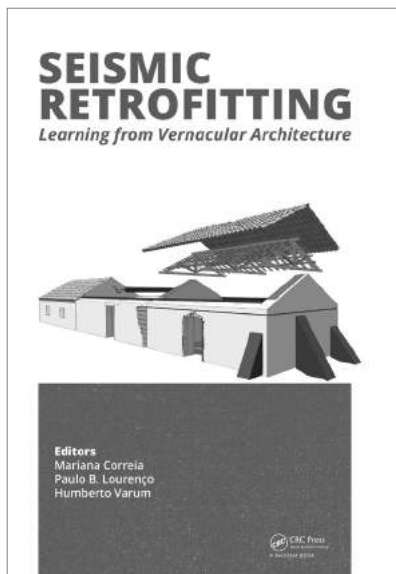

Figura 1. Publicação científica internacional do projeto Seismic-V; Correia, Lourenço & Varum (2015).

Figura 2. Booklet do projeto Seismic-V, em português e inglês; Correia & Carlos (2015).

Figura 3. Publicação da Conferência CIAV 2013 | 7º ATP | VerSus; Correia, Carlos e Rocha (2014).

Figura 4. Booklet resultante do projeto VerSus; Guillaud *et al.* (2014)

A problemática foi estabelecida a partir da revisão específica da literatura. Os mais significativos terremotos, na história recente de Portugal, ocorreram em 1755, 1909, 1969 e 1980. Apesar de Portugal estar identificado como um país de risco moderado, relativamente à sua vulnerabilidade, o facto é que apresenta significativa susceptibilidade, no referente a futuras ocorrências. A interrogação subjacente, que se aplica à área científica em questão, foi: O que fizeram as populações locais para repararem e restaurarem as suas propriedades privadas? A resposta considerou a identificação e a análise dos elementos arquitectónicos e das técnicas construtivas, utilizados pela comunidade local para a reconstrução das suas habitações. A investigação abordou a problemática relacionada com a identificação de elementos de arquitetura sismo-resistente, observada no património vernáculo em uso. Também respondeu à pergunta: se a 'Cultura Sísmica Local' poderia ser consistentemente identificada em Portugal.

Metodologia de investigação

A metodologia referente à primeira fase do projeto foi sustentada nos seguintes pontos (Correia, Lourenço & Varum, 2015): 1) Identificação das principais bases de dados sustentados em acontecimentos reais, tais como, a seleção de uma amostra dos sismos relacionados com: data do acontecimento; impacto local; avaliação de danos; 2) Recolha de dados a partir de fontes credíveis; revisão da literatura, relativa aos dados históricos e locais; 3) Definição das regiões preliminares como objecto de estudo das missões a concretizar; 4) Elaboração das missões e recolha de dados locais, através de: observação do edificado; desenho de observação; entrevistas; literatura local; método de avaliação; 5) Análise de dados qualitativos e quantitativos, considerando: o estudo das características arquitectónicas sismo-resistentes e estratégias aplicadas; dados resultantes da análise de

arquivos e da revisão da literatura; 6) Planeamento de novas missões para abordagem de novos dados recolhidos em regiões preliminarmente não contempladas; 7) Análise dos dados gerais coletados, correlacionando-os com a revisão da literatura efetuada para a composição dos primeiros resultados preliminares. 8) Sistematização dos dados produzidos através da criação de um 'Atlas da Cultura Sismo-Resistente Local', em Portugal; de um Booklet, com publicação sistematizada graficamente; e de uma Publicação Científica internacional.

Fases & resultados

Para uma maior articulação e consistência de conteúdos, o projeto SEISMIC-V foi estruturado em fases progressivas, relacionadas com as tarefas de desenvolvimento do projeto (Correia, Lourenço & Varum, 2015):

Fase 1 - Determinação das áreas de estudo e dos estudos de casos, de acordo com a intensidade e frequência dos sismos ocorridos, corroborada pelas missões de levantamento e de análise preliminar. Esta tarefa deu origem ao 'Atlas da Cultura Sismo-Resistente Local' em Portugal.

Fase 2 - Caracterização experimental *in situ*, onde se procedeu ao estudo dos materiais e da sua aplicação, através de comparação de desempenho de casos paradigmáticos; Modelação numérica e Estudos paramétricos, a desenvolvidos através de ensaios, cujas conclusões foram demonstradas em Seminários Laboratoriais.

Fase 3 - Identificação e descrição das soluções de reforço sismo-resistente, mais eficientes, assim como, dos erros mais frequentes, materializados num booklet de práticas construtivas dirigido às comunidades e aos agentes locais.

Fase 4 - Finalmente, o projeto sistematizou a informação recolhida e produzida numa publicação científica, criteriosamente verificada pelos consultores científicos nomeados.

Cultura sísmica local em Portugal

A Cultura Sísmica Local manifesta-se através da consciência das comunidades locais sobre a vulnerabilidade sísmica a que estão expostas e na abordagem tecnológica concebida para reduzir os impactos dos eventos sísmicos sobre as estruturas edificadas. A abordagem tecnológica é baseada na natureza endémica dos sismos, na sua frequência e nos seus impactos sobre o edificado; resultando na aplicação de um conhecimento pouco especializado e empírico, desenvolvido ao longo várias gerações, na criação de técnicas de construção sismo-resistentes.

A delimitação das áreas de estudo foi baseada, na coleta de dados e na análise das ocorrências sísmicas em Portugal nos últimos séculos. Através, da correlação da informação gerada depois de 1755 e das missões referentes ao trabalho de campo, foi possível identificar as regiões a analisar e os casos de estudos a estudar. Estes foram selecionadas com base nas ocorrências sísmicas e no seu impacto na estrutura do parque edificado vernáculo; nos elementos sismo-resistentes; nas características tipológicas; na morfologia vernácula; na preservação na atualidade das estratégias aplicadas; e na identificação de uma cultura sísmica local.

Nos estudos de caso investigados foram observados diversos elementos de planeamento e reforço, entre os quais a disposição em planta compacta; presença de contrafortes; embasamento saliente (reforço das paredes exteriores); esticadores/ tirantes; poial; reforço inter-

no de paredes exteriores; telhado de tesouro; 'caixa' (estrutura interna tradicional dos Açores); gaiola pombalina; contra-arcos; arcadas; e abóbadas (piso térreo).

Depois de selecionados casos representativos em todas as regiões do território com vulnerabilidade sísmica, foram realizados testes de caracterização de desempenho e de modelação numérica.

Resultados alcançados no projeto SEISMIC-V

Nas seis áreas estudadas foram observados vários elementos de reforço sismo-resistente, que variam consoante a tipologia e a região onde se localizam. A aplicação dos elementos sismo-resistentes revela a ação reativa e preventiva por parte das populações, onde se concluiu que a presença de dois elementos de reforço aplicados de forma isolada, dificilmente se encontravam associados à prevenção ou reação das populações a acontecimentos sísmicos. No entanto, a aplicação de três a quatro elementos identificados de forma consistente numa habitação, remete para uma preocupação do impacto sísmico por parte da população. A identificação da amostragem de mais de cinco edifícios baseadas numa reação pró-ativa por parte das populações, revelou a existência de cultura sísmica local. A investigação realizada, revelou também, que as populações procuravam aplicar nas habitações, sistemas de reforço, através de uma abordagem preventiva e/ou reativa, aos acontecimentos sísmicos recorrentes, ocorridos nos últimos 250 anos.

As quatro fases do projeto foram amplamente concretizadas e os resultados alcançados ultrapassaram os objetivos estabelecidos, segundo a apreciação final do painel de avaliação da FCT, afeto ao projeto SEISMIC-V.

Figura 5 - Workshop Internacional em Grenoble, França (Abril, 2014).
Créditos: M. Correia

Os resultados alcançados encontram-se disponíveis para livre acesso, no website do SEISMIC-V (www.esg.pt/seismic-v). Exemplares do booklet (Correia e Carlos, 2015) e da publicação científica internacional (Correia, Lourenço e Varum, 2015) foram enviadas para todos os 309 municípios do território português, incluindo arquipélagos dos Açores e da Madeira, assim como para universidades nacionais, centros de investigação, Bibliotecas e Associações Locais e Nacionais de Profissionais. A pedido de diversas instituições internacionais, mais de 200 cópias das publicações resultantes do projeto foram enviadas para universidades localizadas nos cinco continentes. A metodologia seguida, o trabalho realizado e os resultados alcançados têm resultado no pedido de apresentação do projeto em distintos países e instituições, como no Musée des Confluences, em Lyon, França; ou na Universidade de Cuenca, no Equador.

Projeto Europeu VerSus

O projeto de investigação Europeu 'VerSus: Contributo do Património Vernáculo para uma Arquitetura Contemporânea Sustentável' (2012–2792/001–001 CU7 CooP7)', enquadra-se no Programa Cultura 2000. O projeto financiado pela União Europeia, teve como *project-leader* a Escola Superior Gallaecia (Portugal), e como parceiros a UPV - Universitat Politècnica de València (Espanha); UNICA - Università degli Studi di Cagliari (Itália); UNIFI - Università degli Studi di Firenze (Itália); e a CRAterre - Ecole Nationale Supérieure d'Architecture de Grenoble (França).

O património vernáculo em todo o mundo foi, e é ainda vivo, e pode desempenhar um papel ativo na sociedade contemporânea e na sua arquitetura. A problemática principal estabelecida foi: quais os contributos presentes no património vernáculo, que podem contribuir para a arquitetura sustentável? O património vernáculo, objecto de estudo do projeto, representa um amplo recurso na definição de princípios, que podem contribuir para o desenvolvimento sustentável. Pretendeu-se assim definir, lições fundamentais e princípios do património vernáculo, procurando-se novas formas de exploração e integração desses princípios na arquitetura contemporânea sustentável.

Metodologia de investigação

O projeto teve como primeira etapa a identificação e revisão da literatura específica, a coleta de dados, que geraram a análise comparativa e a interpretação respetiva, o que permitiu definir o estado da arte e a abordagem operativa de pesquisa.

A segunda etapa foi assinalada pela designação dos critérios de seleção dos estudos de caso e a implementação

de procedimentos a desenvolver durante a investigação. Posteriormente, foram elaboradas missões com o objetivo de uma análise *in situ* de alguns dos estudos de caso vernáculos selecionados, bem como, de exemplos contemporâneos que integrassem princípios sustentáveis pré-identificados.

Simultaneamente, foram organizadas workshops científicas com a finalidade de avaliar e validar, a definição de princípios e a implementação de métodos operativos de trabalho. Foi igualmente desenvolvida, uma ampla disseminação científica do VerSus, através dos meios académicos e profissionais, por meio de seminários de divulgação, de conferências internacionais, e da edição de publicações e artigos sobre o projeto europeu.

Processo de abordagem operativa

A proposta de abordagem metodológica e operativa emerge da revisão de literatura, sobre a qual foi possível determinar as limitações provenientes do estado da arte, bem como, a falta de articulação entre as diferentes áreas científicas dos temas em estudo, e a evolução do conceito de sustentabilidade. O termo 'sustentabilidade' tem sido empregue consistentemente e por vezes, erroneamente, no meio arquitectónico e urbanístico, o que demonstra a falta de rigor científico que abrange o tema, contribuindo assim, para a desvalorização do conceito e seu significado, e para a falta de desenvolvimento do seu real potencial e poder de alcance.

A estrutura de abordagem metodológica e operativa deve ser compreendida como uma estrutura conceptual, que pode ser adaptada e testada de acordo com os diferentes contextos geográficos e culturais. Para além, de um resultado formal, esta deve ser considerada como uma contribuição metodológica. A proposta operativa é assim

baseada nos três âmbitos de sustentabilidade: âmbito do ambiente, âmbito sociocultural e âmbito socioeconómico; e nos principais *objetivos*, que geram os *princípios* implícitos nas soluções vernáculos e na definição de *estratégias*, que podem ser aplicadas em projeto contemporâneo sustentável.

Resultados alcançados no projeto VerSus

Decorrentes do projeto foram organizadas duas conferências internacionais, três publicações da Taylor & Francis, um concurso europeu, cinco workshops científicas em quatro países, um booklet em cinco idiomas, um livro científico, um website (www.esg.pt/versus), entre outros resultados.

Durante o desenvolvimento do projeto foram realizadas duas conferências internacionais de património vernáculo e de arquitetura de terra: CIAV 2013 | 7º ATP | VerSus 2013 realizou-se em Vila Nova de Cerveira, Portugal e foi coordenada pela Escola Superior Gallaecia e pelo ICOMOS-CIAV/ Comité Científico Internacional de Arquitetura Vernácula. VerSus 2014 | 2º MEDITERRA | 2º ResTAPIA realizou-se em Valencia (Espanha) e foi organizada pela Universitat Politècnica de València, o Instituto de Restauración del Patrimonio e a Escola Superior Gallaecia.

As conferências proporcionaram uma ampla visão sobre a importância e pertinência da problemática em estudo e do projeto de investigação VerSus. Resultantes das conferências, foram editadas pela CRC/Taylor e Francis, três publicações, uma coordenada pela ESG e duas coordenadas pela UPV.

As workshops científicas resultaram como elemento de verificação da aplicação do conceito e da forma da abor-

dagem metodológica do projeto VerSus. Foram validando progressivamente, o método operativo desenvolvido, através das workshops organizadas durante as reuniões plenárias, entre os diferentes parceiros.

O concurso internacional VerSus para estudantes de arquitetura e as exposições resultantes, contribuíram igualmente para a divulgação da conhecimento alcançado. Neste contexto, os estudantes universitários e recém-diplomados foram convidados a competir através da apresentação de um projeto de arquitetura contemporâneo sustentável, sustentado no processo de abordagem metodológico e operativo do projeto VerSus.

O booklet foi criado com o principal objetivo de disseminar objetivos e princípios de atuação, assim como de estratégias e soluções do património vernáculo para a aplicação em arquitetura contemporânea. O booklet, desenvolvido para acesso livre, encontra-se disponível no website do projeto (www.esg.pt/versus) e representa uma estratégia de comunicação visual, para ampla disseminação. O facto de se apresentar em cinco idiomas (português, espanhol, italiano, francês e inglês) possibilita uma maior amplitude de impacto geográfico.

A publicação científica 'VerSus - Heritage for Tomorrow' emerge como elemento sintetizador dos resultados obtidos durante os dois anos de investigação, salientando as principais dimensões de sustentabilidade relacionadas com a arquitetura vernácula e a sua relação com a arquitetura contemporânea.

O projeto possibilitou uma abordagem metodológica e conceptual, facultando conhecimentos operacionais sobre o património vernáculo, que podem ser integrados no processo de projeto de arquitetura contemporânea sustentável, abordando o conceito de sustentabilidade numa perspectiva holística, transversal, e multidisciplinar.

O impacto do projeto VerSus irá estender-se por um período de tempo significativo, o que é verificado pelo facto de já se terem realizado mais de 5000 downloads, originados de 145 países, das duas publicações resultantes do projeto, que se encontram disponíveis, no website do VerSus. As publicações têm sido assim, uma ferramenta pedagógica, na formação de arquitetos e engenheiros, dos distintos continentes, o que responde a um dos principais objetivos do projeto europeu.

Referências

(Projeto SEISMIC-V: www.esg.pt/seismic-v)

CORREIA, M. & CARLOS, G. (Eds.) (2015). *Cultura sísmica local em Portugal/ Local seismic culture in Portugal*. Lisboa: Editora Argumentum.

CORREIA, M., LOURENÇO, P. B. & VARUM, H. (Eds.) (2015). *Seismic Retrofitting: Learning from Vernacular Architecture*. London: CRC Press / Balkema / Taylor & Francis Group.

(Projeto VerSus: www.esg.pt/versus)

CORREIA, M.; CARLOS, G.; ROCHA, S. (eds) (2014). *Vernacular heritage and earthen architecture. Contributions for sustainable development*. London: CRC Press.

CORREIA, M., DIPASQUALE, L., MECCA, S. (Eds.) (2014). *VERSUS: Heritage for Tomorrow. Vernacular Knowledge for Sustainable Architecture*. Florence (Italy): FUP Firenze University Press.

GUILLAUD, H.; MORISSET, S.; SÁNCHEZ MUÑOZ, N.; SEVILLANO GUTIÉRREZ, E. (eds) (2014). *Booklet - VerSus: Lessons from vernacular heritage to sustainable architecture*. Grenoble: CRAterre & Escola Superior Gallaecia.

Arquitectura tradicional marinera (comunicación)

Eva Baz y Renata Monteiro,
arquitectas

RESUMEN

La arquitectura tradicional/popular marinera es un tema pendiente en Galicia y el norte de Portugal, aunque en la actualidad empieza a haber una preocupación mayor hacia este tipo de arquitectura y todo lo relacionado con el mar; ya no solo lo asociado con el patrimonio material, sino también en lo que respecta al patrimonio inmaterial.

Relacionado con este patrimonio marítimo está la cuestión de la «descaracterización» y pérdida de la identidad, tanto en los barrios marineros como en el ámbito rural de Galicia y Portugal. El grado de descaracterización es frecuentemente evaluado atendiendo a los aspectos más tangibles y relegando a un segundo término los intangibles, aunque el patrimonio inmaterial es uno de los aspectos más importantes a considerar a la hora de valorar una pérdida de identidad.

Para algunos, muchos de estos barrios han sido descaracterizados, y muchos otros incluso se podrían incluir en el mal llamado «feísmo». Por su parte, el presente artículo pretende analizar a qué respondieron estas transformaciones y modificaciones en las viviendas, las cuales no solamente afectan a la edificación en sí, sino al conjunto global que compone el barrio, tanto en lo construido como en lo social.

La metodología seguida fueron dos estudios multicaso, uno situado en Portugal (Rúa de los Pescadores de Caminha) y otro en Galicia (barrio de A Marina de A Guarda).

A través de la comparación de ambos casos, que cuentan con características similares, se analizó la influencia de las políticas de actuación y el modo en que influyeron en la evolución, con la intención de resaltar la tensión que subyace a la hora de la planificación. Así, el objetivo principal de este estudio es identificar y destacar cómo algunas obras proyectadas pueden afectar de diferente modo a la imagen del conjunto, formal y social, pudiendo llegar a desvirtuar un patrimonio más allá de lo que a primera vista se puede ver.

«El patrimonio marítimo es memoria pero también es olvido»
(Pereira, 2009, p. 17)

Patrimonio y arquitectura tradicional

El patrimonio cultural es la herencia de una comunidad en sus múltiples dimensiones, con la cual convive y que se transmite a generaciones presentes y futuras; es el conjunto de bienes materiales e inmateriales que se hereda del pasado, entendidos como merecedores de atención y protección, pues forman parte de nuestra identidad social e histórica. Los bienes que integran este patrimonio cultural existen desde que el hombre deja testigos materiales de su presencia y actividades (González Varas, 2008).

Así pues, el patrimonio marítimo puede ser entendido como el conjunto de elementos relativos, directa o indirectamente, a las actividades humanas que se desarrollaron y se desenvuelven asociadas al medio marino. Tal como señala Pereira, el patrimonio marítimo es «la totalidad de las manifestaciones vinculadas a la actividad marítima desarrollada a lo largo del tiempo por las comunidades emplazadas en el litoral, manifestaciones que están encuadradas en el paisaje costero y en el propio medio marino; este, a su vez, forma parte del patrimonio natural» (2009, p. 16).

Todo este universo constituye un conjunto de bienes y valores que dan a cada comunidad marinera una personalidad singular y una identidad propia que la diferencia de las demás (Pereira, 2009).

La arquitectura tradicional, entendida como la arquitectura sin arquitecto, construida a través del saber que pasa de generación en generación y recurriendo a los materiales propios del local, es frecuentemente confundida con la arquitectura popular, la cual responde a las necesidades y actividades de un pueblo o comunidad específica (Caamaño, 2003; Flores, 1973; Pacheco, 1985).

Por un lado, tenemos el término *tradicional*, el cual se suele utilizar en arquitectura significando «el modo como unos materiales, generalmente extraídos del entorno natural, y técnicas constructivas, adquiridas bien por procesos evolutivos endógenos o por préstamos culturales, han servido para dar respuesta a las necesidades físicas y sociales de un colectivo» (Agudo Torrico & Santiago Gala, 2006, p. 23). De un modo más restrictivo surge el término *popular*, que se refiere a «acciones culturales emanadas del conjunto de un pueblo/etnia como colectividad global» (Agudo Torrico & Santiago Gala, 2006, p. 22).

En este artículo la definición de *tradicional* adoptada es la de aquella arquitectura que se forja en una comunidad en concreto, cuyas prácticas pasan de generación en generación, y que a su vez definen la comunidad y el espacio en el que ella habita. Son los casos de las comunidades marineras del barrio de A Marina y de A Rúa de Pescadores.

La noción de barrio como comunidad

El barrio se genera a partir de los habitantes, que, con su forma de vida, las actividades que realizan, su interacción en el espacio común y el modo en que se segregan relaciones entre sí, dan vida a ese lugar con características propias e identificadoras que se diferencian del resto de la ciudad y del cual los habitantes saben que forman parte.

El barrio de A Marina y A Rúa de Pescadores no se asocian única y exclusivamente con la expresión construida, sino con el conjunto armónico entre espacios, construcciones y comunidad que los habita, vive y comparte, potenciando de ese modo actividades, relaciones y tradiciones propias. Se trata de la unión de la comunidad y lo construido, dotando a estos barrios (A Marina y A Rúa) de una identidad singular que los diferencia de otras áreas colindantes. Esto se manifiesta en las expresiones propias de los pescadores, de modo que es frecuente oír, en Caminha, «sou de Caminha, mas sou da Rúa», y en A Guardia «soy de La Guardia, pero soy del barrio de La Marina».

Cuando las poblaciones de La Guardia y de Caminha son recorridas, objetivamente se denota una distinción del barrio de A Marina y de A Rúa de Pescadores con respecto al resto de los respectivos pueblos. Rasgos, señas y elementos pintorescos traen a la memoria del observador características que lo sitúan en el espacio de una comunidad pescadora. Así pues, tal como definen Merlín & Choay (1988, p. 798):

«El barrio es una fracción del territorio de una ciudad, dotado de una fisonomía propia y caracterizado por las trazas distintivas que le confieren una cierta unidad y una individualidad. [...] Se habla todavía de barrio para designar la comunidad de los habitantes de una parte de la ciudad».

También sobre esta cuestión, Lynch (1959) apunta que los barrios son regiones urbanas, en donde el observador penetra mentalmente reconociendo algo en común e identificable en las edificaciones; según su opinión, a su vez son identificables desde el lado interior, pero también desde el exterior, dependiendo de cada individuo.

Pero esta imagen y cohesión entre espacios, construcción y comunidades puede ser dañada por actuaciones que no tengan en cuenta la interrelación de todas estas variables que participan en la definición de un barrio.

Barrio de A Marina / Rúa de Pescadores

A Guarda y Caminha son dos pueblos marineros del norte de la Península Ibérica, en dos países diferentes separados por un río, el Miño. La historia de ambas comunidades marineras es similar, habiéndose consolidado ambas en la época medieval en las faldas de las murallas. Estas comunidades tuvieron un desarrollo semejante, basadas en una íntima interrelación entre la actividad pesquera y el local de asentamiento, aunque la mayor parte de la información referente a estos procesos se ubica entre los siglos XIX y XX.

Como bien destacan los teóricos del patrimonio tradicional y popular portugués (Oliveira & Galhano, 1992; Pacheco, 1985) y gallego (Caamaño, 2003; De Llano, 1981), al tratarse la casa marinera de una «herramienta de trabajo», surgió asociada a otras semejantes, generando un patrón que facilitaba una vida comunitaria e impulsaba la tradición local. Las describen como un conjunto de edificaciones medianeras de reducidas dimensiones, con una o dos plantas, cuyos espacios responden a diferentes funciones dependiendo de las necesidades. Las viviendas son fruto de técnicas constructivas tradicionales y

materiales adaptadas al local; distribuidas a lo largo de estrechas calles y adaptadas al terreno, con fachadas pobres y coloridas.

El barrio de A Marina y A Rúa de Pescadores tuvieron desde siempre este carácter habitacional que convivía con los espacios dedicados a la actividad pesquera; razón fundamental de la íntima relación con las costas.

La casa marinera de A Guarda / La media casa de pescadores de Caminha

En ambos casos, hasta principios del siglo XX, la casa marinera tiene un mismo patrón: un parcelario de origen medieval y una distribución funcional que responde a las necesidades básicas de la pesca, con una diferenciación entre las actividades de la pesca y la vivencial.

La matriz inicial de la casa marinera respondía a una planta rectangular entre medianeras de reducidas dimensiones, encontrando incluso alguna de dos metros de ancho, aproximadamente, al igual que en el caso de Caminha, en que ninguna llega a superar los tres metros. En lo que respecta a las fachadas, en ambos casos se encuentran con formas simples y sin ornamentación, con huecos reducidos y puertas de entrada en ambas fachadas, aunque en el caso de Caminha solo poseen un hueco en la fachada trasera además de la puerta orientada al río.

En cuanto al programa funcional de la casa marinera, en ambos casos se trataba de la planta baja destinada a las actividades de la pesca, en la que se solía encontrar a las mujeres de los marineros y sus hijos e hijas, cosiendo las redes o trabajando el pescado mientras el pescador se preparaba para ir al mar o al río. En cambio, la planta primera estaba destinada al programa habitacional. Era

Arriba a la izquierda, A Guarda, barrio de A Marina, 1940 (archivo privado). Arriba a la derecha, A Guarda, barrio de A Marina en la actualidad (autoría propia). Abajo a la izquierda, Caminha, Rúa de Pescadores, 1905 (archivo privado). Abajo a la derecha, Caminha, Rúa de Pescadores en la actualidad (autoría propia)

testigo de la vida familiar y social, pues es donde se encontraban la cocina, el estar y los dormitorios, aunque en el caso del barrio de A Marina, el estar y los dormitorios eran un mismo espacio, por las reducidas dimensiones con las que contaban.

En este periodo el material comúnmente utilizado en las fachadas en ambas comunidades, al igual que en otras arquitecturas tradicionales, era piedra revestida con mortero de cal blanca. Y será precisamente a través de las fachadas como se identificarán los primeros cambios que sufrirán las casas marineras, con el surgimiento del color a partir de los años treinta y cuarenta del pasado siglo xx. Tal como recoge la tradición oral, el pescador utilizaba la pintura restante utilizada en los barcos para las estrechas fachadas, permitiéndole de este modo identificar su vivienda en la lejanía cuando se producían las salidas al mar.

Esta característica del color es una de las que ha cobrado más fuerza como poder identificativo de estas comunidades, tanto para sus habitantes como para los observadores externos de estas poblaciones, formando actualmente parte del imaginario común de la arquitectura marinera.

Los cambios que el siglo xx trajo consigo quedan claramente reflejados en la casa marinera, así como en la figura del pescador y su familia, que también se adaptaron a los cambios.

Los cambios ocurrieron en diferentes ámbitos, como es el caso de la ampliación del espacio con una clara modificación de la volumetría. En el caso de la Rúa de Pescadores de Caminha se tradujo en un prolongamiento horizontal, alimentado por la necesidad de más espacio destinado a las actividades pesqueras. Y en el barrio de A Marina de A Guarda, lo que motivó el cambio volumé-

trico más destacable fue la falta de espacio para dar cabida a los criterios de habitabilidad y estándares de confort que se fueron imponiendo en un periodo posterior a este, pues las limitaciones impuestas por el parcelario, con el camino público al norte y al sur el mar, obligaron a que la ampliación de la vivienda marinera ocurriera verticalmente, con la aparición de una nueva planta para albergar estos nuevos espacios, destinados principalmente a dormitorios individuales.

En general, en ambos casos aparecieron modificaciones de carácter funcional, como el surgimiento del cuarto de baño. Otro cambio destacable de las dos comunidades, posterior a la aparición del color en las fachadas, fue el revestimiento de estas con azulejos de colores en algunas, fruto de la aparición de la fábrica de cerámicas en A Guarda y de la diversificación de materiales al alcance con el auge tecnológico propio de este periodo.

Pero es a partir de los años sesenta cuando aparece una divergencia en la evolución de los dos barrios y dejan de ir en paralelo, pues hasta entonces, en ambos países, las revoluciones tecnológicas y sociales marcaban definitivamente los cambios que iban afectando a las dos comunidades. Sin embargo, a mediados del siglo xx aparecen diferentes políticas de actuación en ambos márgenes del río, marcando los patrones que se han mantenido hasta hoy en día.

En el caso del barrio de A Marina de A Guarda, no hubo ninguna política de actuación destacable desde las instituciones públicas y solo eran las alteraciones en el modelo social y laboral del marinero las que condicionaban la evolución de sus viviendas. Así, muchos marineros compraron sus propias embarcaciones, tecnológicamente más avanzadas, o dejaron de pescar en la costa para irse a barcos atuneros, con lo cual la casa pasó a disponer de más espacio destinado a la función habitacional.

Por el contrario, A Rúa de Pescadores de Caminha, afectada por la ola de inmigración que ocurrió en todo el país, debido al régimen político y a la salida para la pesca del bacalao en los mares del Norte, se vio condicionada por una actuación que marcó un punto de inflexión en su evolución. Se trata de la actuación urbanística que buscaba terrenos nuevos para el crecimiento de Caminha. Se construyó una vía entre el río y A Rúa, alejando definitivamente e irreparablemente a los pescadores del río e impidiéndoles continuar con su modo de vida. Fruto de esta serie de procesos, la comunidad marinera inició un lento pero irreversible proceso de abandono.

Mientras la comunidad de Caminha se fue desplazando, pues el eje principal alrededor del cual giraba la esencia de este barrio se había perdido («el mar había sido roto»), el barrio de A Marina fue adaptándose a las necesidades funcionales que los nuevos modos de vida iban requiriendo.

Descaracterización ¿social o arquitectónica?

En resumen, hasta la última década del siglo xx, la morfología y la imagen de ambos barrios habían sufrido pocas transformaciones, y no había influido la especulación inmobiliaria que empezaba a sentirse en otras áreas del litoral ibérico.

En el caso de Caminha, la desunión del río Miño y el mar con la Rúa de Pescadores, provocada por la actuación urbanística de los años sesenta, conllevó un lento abandono de las viviendas que permitió que estas se mantuvieran en el estado en que se encontraban en esa década; siendo uno de los pocos vestigios de arquitectura marinera que han quedado fosilizados, pues la desvinculación de la comunidad marinera de su barrio

tradicional y, en consecuencia, con los miembros de la comunidad entre sí, disolvió la comunidad marinera y por ende la identidad marinera caminhense. En este caso, el barrio sufrió una descaracterización a nivel social, aunque sus formas se mantuvieron intactas hasta el inicio del siglo xxi.

Al otro lado del río Miño, el barrio de A Marina continuó siendo habitado, siendo pocos los casos de viviendas abandonadas. En A Guarda, los cambios sociales, las nuevas formas de habitar y las nuevas necesidades (privacidad, confort, tecnología...) se reflejaron en la evolución formal de la vivienda marinera, con las modificaciones volumétricas y nuevos vanos, aunque en la mayoría de los casos el parcelario original no fue transformado y se mantuvo.

Si, por un lado, estas alteraciones formales son entendidas por algunos como «feísmo» o «descaracterización arquitectónica», por otro se puede afirmar que simplemente dieron respuestas, a lo largo del siglo xx, a las nuevas necesidades de la comunidad marinera que allí habitaba, contribuyendo a la NO descaracterización social y manteniéndose el sentimiento identitario asociado al barrio.

Conclusiones

Después del análisis de ambos barrios marineros, se puede concluir que la identidad de una comunidad, sus tradiciones, sus formas de vivir y su memoria, su patrimonio inmaterial, tienen un reflejo construido en su patrimonio material.

También a la inversa, se puede verificar que las actuaciones en lo construido (forma) afectan a una comunidad y consecuentemente a su sentimiento identitario.

Las políticas de actuación aliadas con la sensibilidad y la concienciación del arquitecto pueden salvaguardar este tipo de patrimonio de un modo holístico, contemplándolo en todas sus variables y luchando por mantener un equilibrio entre ellas. El papel del arquitecto, en la actualidad, es tan fuerte que puede decidir entre promover una comunidad y un sentimiento identitario o por el contrario hacerlos desaparecer, pues existe una espacialización de la cultura que no se puede perder de vista cuando se interviene. Una mirada reduccionista de lo que hay detrás de la arquitectura marinera puede traer consigo efectos devastadores. Por lo tanto, se plantea la siguiente cuestión:

¿Somos los arquitectos conscientes de las implicaciones de trabajar con un patrimonio vivo? ¿Se puede actuar en la FORMA sin tener en cuenta su ESENCIA?

Comparando A Rúa de Caminha con A Marina de A Guarda se lanza una reflexión: una arquitectura fosilizada sin comunidad asociada, que presenta un futuro incierto pero que mantiene los rastros tangibles de ese pasado pesquero de limitaciones materiales, o un barrio con un sentimiento comunitario fuerte que todavía pervive desde siglos atrás pero que se ha alejado formalmente de sus formas originarias.

Bibliografía

AGUDO TORRICO, J. & SANTIAGO GALA, N. (2006). «Arquitectura tradicional: indefiniciones y reconocimientos en las formulaciones internacionales sobre patrimonio». En J. L. MARTÍN GALINDO (coord.). *La arquitectura vernácula: Patrimonio de la humanidad* (pp. 19-53). Badajoz: Editorial Departamento.

CAAMAÑO, M. (2003). *As construcións da Arquitectura Popular: Patrimonio etnográfico de Galicia*. A Coruña: Colexios Oficiais de Aparelladores e Arquitectos Técnicos de Galicia.

CRUZ, M. (1988). *Caminha. Evolução da estrutura da vila da foz do Minho*. Braga: Caminha.

DE LLANO, P. (1981). *Arquitectura popular en Galicia*. A Coruña: Edicións Xerais.

FLORES, C. (1973). *Arquitectura popular española* (vol. 1). Madrid: Aguilar Ediciones.

GONZÁLEZ VARAS, I. (2008). *Conservación de bienes culturales: Teoría, historia, principios y normas*. Madrid: Ediciones Cátedra.

LYNCH, K. (1959). *A imagem da cidade*. Lisboa: Edições 70.

MERLÍN, P. & CHOAY, F. (1988). *Diccionario del urbanismo*. Francia: Presses Universitaires de France.

OLIVEIRA, E. & GALHANO, F. (1992). *Arquitectura tradicional portuguesa*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.

PACHECO, H. (1985). *Portugal, património cultural popular. 1: O ambiente dos homens*. Porto: Areal Editores.

PEREIRA, D. (2009). «Una visión estratégica del patrimonio marítimo: comparativa entre Catalunya, Euskadi y Galicia». En *Itsa Memoria: Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*, 6 (pp. 15-32). Consultado en: http://um.gipuzkoakultura.net/itsasmemoria6/15-32_pereira.pdf.

VÁZQUEZ VARELA, J. (1990). *El hombre y el mar en la costa Suroeste de Pontevedra*. Vigo: Diputación de Pontevedra.

A Stitch in Time Saves Nine! SPAB Inspired Repair of Farm Buildings in Cumbria

John Bucknall,
Architect and academic of the Society for the Protection
of Ancient Buildings

ABSTRACT

William Morris in the SPAB's MANIFESTO wrote: "For all these buildings...we plead and call up those who have to cope with them to Protect in the place of Restoration, to stave off decay by daily care, to prop a perilous wall and mend a leaky roof [...] only thus can we protect our ancient buildings and hand them down instructive and venerable to those who come after us..."

Raven Frankland (1920 – 1999) lived for the ancient houses and farms on the borders of Westmorland and the Yorkshire Dales. He learnt of the SPAB through his father and as a child learnt the local skills of dry stone walling and stone slab roofing

An estate of hill farms with ancient houses, barns, and the ruins of a C12th castle, was cared for by a team of three men under the "hands on" leadership of Raven. "Natural England" in a recent report commented favourably on the estate's "Stitch in Time" approach to maintenance which avoids the destructive effects of major interventions.

A new generation of Mr Frankland's relations, also imbued with the spirit of the SPAB is faced with fresh challenges. The focus is to ensure that the farming community continues to set the Rhythm of Life on the ancient farmsteads. Only as the frame for a vigorous farming life can the ancient buildings remain entire and "hand-

ed down instructive and venerable to those who come after us."

A school boy in Shrewsbury; 1930

In 1930 a ten-year-old boy was walking through the ancient town of Shrewsbury with his father. He noticed that a fine timber framed building, Rowley's Mansion, was to be demolished. He expressed dismay and his father advised him to write, explaining his views, to the secretary of the Society for the Protection of Ancient Buildings, (SPAB) Mr AR Powys. The young boy's letter was forwarded to Shrewsbury Council and to the owner of the building. The boy's intervention led to the rescue of this fine ancient building which is prized today by town's people and tourists alike.

The young boy was Raven Frankland. He was born high in the hills of Westmorland and was building dry stone walls at the age of seven and laying stone slates to barn roofs by the time he was nine. At school he found any excuse not to play games so that he could cycle home early to feed animals and repair the walls and barns. His family was an unusual blend of science and farming, a combination which proved invaluable in life. His father, Dr Edward Frankland, came from a long line of distinguished chemists. He painted excellent water colours of the Westmorland landscape and its farms and buildings. He was also an historian and the author of many historical novels many of which were based on the legends of King Arthur. Raven's mother, Maud Metcalfe Gibson, was born into an ancient family of Westmorland landowners and farmers.

Raven's background; his rational and pragmatic approach to the management of his historic estate, was

Gale Garth and Dent Dale looking South East. Henk Strik

underpinned by a passionate respect for its history and traditions.

The SPAB and its influence on Raven Frankland & his family estate

From the age of 18 until his death, sixty years later, Raven Frankland farmed and developed an estate which grew to ten hill farms, ten houses and cottages and other fine buildings including a watermill, a ruined Romanesque castle and a listed 1920's telephone kiosk! Throughout those sixty years he was a passionate member of the SPAB and was deeply influenced by its philosophy and repair methods. He would also habitually attend the Annual General Meetings and took a keen interest in the governance and financial management of the society.

Raven was deeply interested in the training of young architects and craftsmen in the methods and principles of

the SPAB. Each summer a group of young SPAB Scholars, usually architects but among them engineers and surveyors visited Raven and his wife, Juliet in the Cumbrian hills. The Scholars worked for two weeks on repairing dry stone walls, laying stone slate roofs, dashing the walls of field barns and consolidating the Romanesque remains of Pendragon castle. After the founding of the SPAB's William Morris Craft Fellowships in the late 1980's skilled craftsmen came to learn the vernacular building skills of the hills, often working alongside the young architects.

The SPAB and its manifesto

The SPAB was founded in 1877 by William Morris and a group of artists, architects and cultured laymen. The SPAB has never been an exclusive professional society but has derived its energy and renewed passion from professional architects and laymen in equal measure. At the Scholars Re-union in September 2015 the younger

Brackensgill and Gale Garth, Dent Dale. Henk Strik

members shared their enthusiasm for the SPAB's work with those who had studied with the society over the past forty years and more.

The careful study of the Society's Manifesto is fundamental to an effective understanding of its principles and objectives. In addition, the publications of the Society illustrate the diverse ways in which these principles may be applied to a wide range of problems facing those undertaking the repair of ancient buildings. The Manifesto is a challenging document. The entire conference could be spent fruitfully debating every phrase. It is inspirational to read it repeatedly. It reminds us, for example, of our obligation to hand on to new generations what we have inherited in a form that is NOT, in Morris' words, «useless to study and chilling to enthusiasm».

The following passages are particularly important to an understanding of Raven Frankland's approach to his work on his rural estate.

“Restoration [...] if the present treatment of them be continued our descendants will find them useless for study and chilling to enthusiasm.”

“We think that these last fifty years [...] have done more for their destruction than all the fore going centuries of revolution, violence and contempt.”

“[...] for all these buildings [...] we plead and call up those who have to deal with them to Protect in the place of Restoration, to stave off decay by daily care, to prop a perilous wall and mend a leaky roof [...]”

“This and then only shall we escape the reproach of our leaving behind being turned into a snare to us. Thus, and only thus can we protect our ancient buildings and hand them down instructive and venerable to those who come after us”

When Natural England came to report on Raven Frankland's life achievement in their triennial report of 2012 they repeatedly refer to the Estate's; "Stitch in Time Approach" (see; "Mackereth Hill; and nearby land, Cumbria – 3rd Report 2012 Andre' Berry Natural England" London 2012).

The whole proverb reads "A Stitch in Time saves Nine!". Anyone who has neglected a small hole in a woollen garment or sock knows the truth of this statement., as did "The Terrible Knitters of Dent" who knitted the jerseys for Nelson's navy. The late Alan Rome, a distinguished church architect wrote a poem on the identical principle; "For the sake of a tile the roof did rot!"

Raven realised these principles throughout his estate;

The maintenance of buildings

- A small building team, Raven and three-part time men worked around the 100 or so buildings of the Frankland family farms; patching roofs, repairing and painting gutters and downpipes, repairing and painting doors and windows, clearing drains and repairing and improving the interiors of the houses for modern living.
- The whole range of buildings was attended to, houses, barns, field barns, cottages, the mill, the telephone kiosk the lime kilns; etc. Also, the ruins and boundary walls of Pendragon Castle.
- Around the farms, depending on the tenancy arrangements, walls were repaired by the farmers who also laid hedges and trimmed them.
- The estate team attended to the woodlands; brashing, felling and planting.

Brig Cottage, Fell End, Ravenstonedale; awaiting improvement

- For sixty years Raven Frankland worked steadily on the improvement of houses, installing proper water supplies and drainage, introducing electricity and wiring in MICC cable. Kitchens and bathrooms were dramatically improved. (Alas, the whole process now has to start all over again to meet the drastically changed expectations of our own time.)
- When visitors came, or the Maintenance Team had time to spare, Pendragon Castle became the focus of attention. This is the ruin of a late C12th castle. It had a Great Hall and Solar at First Floor Level It was clearly built as much for pleasure as for war. However, the Scots repeatedly burnt it down. In 1660 it was entirely repaired by Lady Anne Clifford, Countess of Pembroke, Montgomery and Westmorland. She left a diary of her happy days at Pendragon. She repaired six castles and as many churches. She built many Alms houses and was Westmorland's greatest benefactor. In many ways she seems to be, at heart, a precursor of the values of the SPAB.

Brackensgill Farm, Dent Dale

Farm buildings at Brackensgill, Dent. (a former Long House). Henk Strik

- Many of the houses have remarkable interiors; Rash Mill Cottage has superb joinery and a fine Court cupboard. Hollin Hill has superb C17th panelling in most rooms and excellent door fittings. It has the finest staircase on the estate. It is the ambition of the new Trustees to undertake full measured and historical assessments of all buildings on the estate as an essential prerequisite for intelligent repair and limited intervention.

The maintenance of farms

- Many of Mr Frankland's tenants had faced economic disaster in the 1930's and early 1950's. However, Mr Frankland became a wise and respected landlord. Many of his tenants, Hunters, Baines and Woofs are families who have farmed in the district for countless generations, many tracing their origins to local farms in the C16th and C17th.
- Mr Frankland believed that hill farming families were hefted to the hills, understood them and could make them a success. Despite charging relatively modest rents he never made a financial loss. Because rents were realistic farmers were determined to look after their farms.
- Raven encouraged traditional farming practices; grazing with both sheep and cattle and encouraging hay making which is essential to the wellbeing of the meadows.
- Raven discouraged, and in many cases forbade, the use of chemical fertilisers and pesticides. (Perhaps this was a consequence of being descended from three generations of chemists.)
- The two estates, Raven and Helga's, have, after sixty years (now 75) achieved the honour of being advised by the Nature Conservancy that the farms at Ravenstonedale have the finest wild flower meadows in the

North of England. In 2000, Millennium Year, I understand that certain of the meadows were rated among the finest 100 sites in Europe.

- Farming continues on the Frankland estate despite immense difficulties. The hardy sheep breeds are sought after far, way on Low Land farms, for fattening or crossing for breeding. Wool, alas, now has very little value.

The community

- Dr Helga Frankland, who died in January 2015 aged 92 told me that nothing was more important to the success of the estate than the well-being of the farming families
- In hard times the Frankland family, with their greater financial resources invested in the local families. As a consequence, the farming families are still there, living in the old houses, working the farms, caring for the sheep and cattle and the rare hefted flocks. These are vigorous families. Many young men and women are enthusiastically starting lives based on agriculture in the district.
- The estate has also sustained many of the local building traditions. These crafts people are exemplars in their work for others living in the National Park, achieving high standards of work encouraged by the national Park Authority, Natural England and Historic England.

Raven Frankland's achievement

Raven Frankland's had a principled but pragmatic and economically minded approach to his estate. It lies rooted in his upbringing and the inspirational attitudes and outlook of the SPAB. I do not think that Raven ever sat contemplating the more utopian visions of Morris and his friends. However, it seems to me that a benevolent land owner, brought up to working alongside his fellow farmers and craftsmen on farming and building repair can achieve much in a difficult and cynical world.

Natural England in their reports on the farms, buildings, farm land and woodland note the virtue of what they call "The Stitch in Time Approach" of the Estate. Raven clung to Morris' words in the Manifesto; "[...] stave off decay by daily care, to prop a perilous wall and mend a leaky roof."

We are talking about a "Way of Life." In a similar way SPAB architects and members flourish in unexpected ways in a complex world. They are skilled with their hands and are inspired by craftsmen, ancient and modern. They also have the versatility and imagination to travel to all parts of the world solving difficult problems. They are skilled at noticing what is around them and combining local knowledge and skill with the best of new science and technology. This is the kind of versatile professional, craftsman or laymen that lives life in the William Morris and SPAB tradition.

In 1995, Raven Frankland was awarded the Esher Award of the SPAB for a life time's contribution to the world of conservation.

Land at Ravenstonedale with Wild Boar Fell in distance. Henk Strik

The future of Raven's work and estate

Raven and his late widow, Dr Juliet Frankland a distinguished mycologist have placed the future of their Cumbria Estate in the care of my family, cousins of Raven, and its Trustees. Raven died in 1998, Juliet in 2013.

The challenges for the trustees are immense. They are determined to run the estate with the following underlying principles. These are based on those of Raven's. However, the 21st century is different from the twentieth.

The Northern Dales are not as bedevilled today by the numbing poverty of the past. However, the prosperity of those in the cities wanting with aspirations for a different kind of rural world will change the countryside here as dramatically as it has elsewhere. Those things are not in themselves wrong; they reflect the way of life to which many aspire. The problem is that the houses become divorced from the land, farmers have to travel to the land from far away, and there is a collapse of the farming community,

its vitality and its way of life. The consequences for the rural environment its farms and buildings is to destroy its unique historic and visual integrity, for which it is famous.

The priority of the Trustees is to retain the integrity of the estate even if it is smaller than it was in the past.

- Supporting the principle of farmers living in the houses on the farms.
- Continuing to let houses to individuals and families dependant on the estate.
- Restoring woodland with help from national agencies and providing, in return, attractive public access.
- Improving arrangements for public access and continuing to secure the romantic ruin of Pendragon Castle.
- Seeking to repair and restore to working the Water Mill while retaining workshops.

- Linking the life of the estate with the SPAB and other partnership bodies as a significant educational resource.
- Establish sound principles of economic management.
- Establishing a multi-disciplinary approach to the management of the estate.
- It is necessary to have a vision of what one might hope to achieve for the houses of the estate, many of which have distinguished features, layout and integrity which is now rare.

The author of this paper had the privilege of working for the late Sir John Smith at the Landmark Trust for five years. Sir John had a gift for understanding the underlying dynamics of conservation and the Trustees will be influenced by many of his wise observations;

- “A building will be at risk, whatever its virtues, if it cannot be loved or admired.”
- “For those who wish to preserve the battles must be fought again and again. For those who wish to destroy the battle need only be won once.”

Ultimately the future of Raven Frankland's estate will be the responsibility of those who are now young. The SPAB has inspired the repair of the ancient buildings here in the Northern hills for more than a hundred years. The young, inspired by what they learnt from Raven and the help they will gain from the SPAB will be able to ensure that the principles of the estate endure for many years to come.

Let us conclude with further wise advice from the SPAB Manifesto;

Pendragon Castle; West side of C12th Keep with C15th garderobe.
Henk Strik

“[...] Thus, and only thus, can we protect our ancient buildings and hand them down instructive and venerable to those who come after us” (The SPAB Manifesto).

Technical notes; construction details found on the estate and their repair

Roof coverings

Pennine stone slab roofs of large size laid in diminishing courses. Slate; some green Westmorland slate widely used as alternative or in combination with Pennine slab

roofs. Ridges of stone called Riggers. There is occasional use of interlocking "Wrestler" slate ridges; a vestige of ancient Norse construction. Slates and slabs are traditionally pegged with oak pegs to lathes. The lathes are usually torched (pointed in lime mortar from the underside. The slabs and slates are highly durable and are always re-used when the lathes are renewed. The estate will now use nails and metal pegs to hang the slates.

Roof structures

Roof structures on the estate frequently date back to the C16th and C17th and are very important historic artefacts. The structures, usually of oak but sometimes of elm and ash are carefully repaired in-situ. No attempt is made to correct the distortion of ancient roofs.

Walls and masonry

Vary widely in character from dressed stone to coursed random rubble. Always superbly laid and weathered to compensate for battering inwards. Repaired in lime rich mortars. In the future full lime mortars are to be used now that lime technology and practice has so vastly improved.

Windows and doors

All the properties have traditional joinery to doors and windows. Several buildings retain late mediaeval stone mullioned windows. Traditional methods of repair are used. Lead paint was used on the estate but this practice has now ceased. Only secondary glazing is employed when double-glazing is required.

Many exterior doors are ancient and are repaired with traditional scarves. Ironmongery is often contemporary with the joinery and is therefore retained.

Interior; Structure and staircases

The interiors of houses and farm buildings are rich in traditional detail; old floors, doors, fireplaces and staircases. Attention to fine detail has been of the greatest importance and tenants are not permitted to disturb historic fabric. Notable examples are Hollin Hill and Archers Hall which have exceptional panelling. Many houses have ancient cupboards including many Court and Spice cupboards. These are rarely found in-situ in the Northern Counties but are common on the estate having been protected for several generations by the Frankland family.

Bibliography

BRUNSKILL, R. W.; "Traditional Buildings of Cumbria". Cassell, London 2002.

"Guardian of the Dales"; by Lucy Richmond. SPAB News; Vol 12; No.3 1991.

HARTLEY, Marie & INGLEBY, Joan; "Life and Tradition in the Yorkshire Dales". J. M. Dent & Sons, London. 1968.

POWYS, A. R.; "Repair of Ancient Buildings"; 3rd Edition; SPAB, London 1995.

"The Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings"; London 1887 available from the SPAB, 37 Spital Square, London. E1 6DY.

El mecenatge. El cas d'Elsa Peretti Foundation i Sant Martí Vell (comunicació)

Daniel Rebugent i Gemma Serch,
arquitectes

RESUM

Sant Martí Vell és un poble de clàssica estructura medieval sobre un turó amb l'església com a origen. L'abandonament del poble per l'emigració a les ciutats va provocar-ne la degradació i l'inici de l'ensorrament de moltes de les seves cases.

El paisatge i l'arquitectura de Sant Martí Vell va captivar als anys setanta Elsa Peretti, una mecenes que va anar comprant casa rere casa, cosa que va permetre que el poble mantingués la seva integritat i caràcter i no passés a ser una ruïna. A més, el tarannà no especulatiu d'aquesta nova propietària va permetre que les intervencions que s'hi van fer fossin molt respectuoses amb l'entorn, sense massa pretensions i amb la capacitat d'incorporar patis i obrir els porus a l'estructura urbana més densa d'origen.

La seva fundació va promoure activitats culturals i formatives al voltant del poble. Entre elles l'any 1999 va promoure un primer taller d'estiu que va reunir tres professors i setze estudiants d'arquitectura de l'ETSAB, per tal que representessin aquest patrimoni mai dibuixat. Una estada que permetia, vivint en el patrimoni mateix, experimentar-lo i aprofundir-hi per tal d'estudiar-lo, entendre'l i representar-lo, generant un registre útil per a la mecenes de cara a encarar futures intervencions en les seves propietats i un llegat gràfic del mateix poble.

La comunicació, a través d'un cas concret d'exemple, pretén posar de manifest l'oportunitat de les accions de

mecenatge en la posada en valor del patrimoni vernacle. El mecenatge entès com un acte altruista *versus* les accions de patrocini o esponsorització, lligades a actes de comunicació o publicitat empresarial, en relació amb una visió del marc legal vigent (Llei de Mecenatge 49/2002), de les noves aportacions previstes en la proposta de modificació de la llei presentada el maig de 2014 (que no va prosperar) i de noves aportacions a considerar.

Al nord de les Gavarres

El descens del massís de les Gavarres a la seva banda nord enceta una gran plana agrícola, escenari dominat per pobles disseminats que es van anar situant, a l'edat mitjana, al cim de turons a manera de talaia. Tots tenen una estructura similar, amb l'església al capdamunt com a punt generador del poble, amb el campanar com a fita i referent formal del perfil del poble. El creixement seqüencial i radial al voltant d'aquest epicentre s'acaba desdibuixant i disseminant en masies disperses per la plana agrícola-forestal.

Dins d'aquest entorn de poblets veïns, cadascun s'ha desenvolupat amb el seu caràcter i personalitat. Però el darrer centenari de la seva història quasi mil·lenària és el que ha marcat més l'aspecte dels pobles segons el trobem avui dia. Fins als anys quaranta i cinquanta del segle xx el treball del camp seguia essent un dels motors econòmics de la zona, i per tant un dels eixos laborals dels habitants del lloc. Per tant, la població dels pobles es mantenia o fins i tot creixia. Gairebé tots els pobles tenien escola pròpia, capellà, etc. Però a partir de llavors, els moviments migratoris cap a la ciutat o la concentració de la població en alguns dels pobles que van créixer exponencialment, lligat tot a l'aparició del sector industrial, va provocar l'abandonament o una reducció substancial dels habitants de molts d'aquests pobles.

Figura 1

... Hi havia una vegada un d'aquests poblets...

Un gran campanar (fins i tot podríem dir desproporcionat per a la mida del poble) presideix el característic perfil de Sant Martí Vell. De fet, és com un germà petit del campanar de Sant Feliu de Girona (no per casualitat el va dirigir el mateix mestre d'obres). El poble s'origina amb un castell o casa forta i un temple parroquial que apareix documentat per primer cop al segle xi, orígens de l'estirp dels Sant Martí. El creixement i l'evolució els van anar transformant, i al segle xvi van aparèixer l'actual església i campanar (al mateix lloc que l'anterior), on es configura el poble actual. Presenta una evolució demogràfica convulsa, senyalada per fets conjunturals que en van marcar el desenvolupament: crisis provocades per les pestes, sequeres, aiguats, guerres; i després grans anyades en èpoques de bonances de collites de cereals, vinyes i olis. Així, el 1380 es comptaven 36 focs (un centenar i mig d'habitants), i en canvi, si mirem el 1497, s'havia reduït a 19 (poc després de grans pestes i

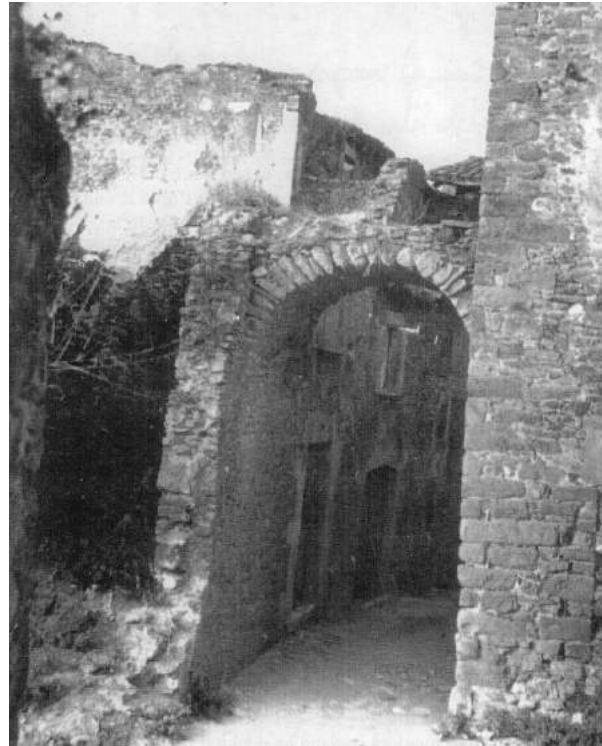

Figura 2

males collites); el 1787 hi havia 262 habitants, i si avancem fins al 1860 en comptem 500. Però tot i aquest pic, el desenvolupament demogràfic del poble era poc important. A la primera dècada del segle xx al nucli del poble hi havia 130 habitants (al barri de Vilosa, un barri allunyat del nucli, n'eren 63). El 1930 en tenia 340, però a partir d'aquest moment va anar baixant la població, amb descensos molt pronunciats en certes èpoques: 260 habitants el 1960 i 185 el 1996.

L'evident despoblació del municipi es feia encara més pronunciada al centre; les famílies que quedaven acabaven abandonant-lo i rodejant-lo per guanyar en comoditats i espais necessaris per als treballs agrícoles que

la majoria desenvolupaven. El pas dels anys i l'abandó del nucli van provocar un enrrunament que va fer que l'Ajuntament confeccionés un expedient general d'obres ruïnoses l'any 1951 i avisés els propietaris per tal que enderroquessin o restauressin les cases. Es va aprofitar l'expedient per, a través del rector, buscar una solució per enderrocar l'antic cementiri adossat a l'església, al centre del poble. L'any 1962, trenta anys després de construir el nou cementiri, s'aconsegueix un acord entre Ajuntament i Església per enderrocar el vell cementiri. Així arribem als anys setanta, amb un nucli del poble pràcticament deshabitat i mig enderrocat.

... hi havia una vegada una jove dissenyadora italiana...

Una jove florentina de bona família es va instal·lar a Barcelona als anys seixanta i es va endinsar en *La Gauche Divine*, un grup d'intel·lectuals i artistes selecte i actiu que dinamitzava el món cultural català. Tot i que centralitzant la seva activitat a Barcelona, apareix la zona de l'Empordà com un satèl·lit d'activitat cultural. L'evolució d'aquesta jove, més enllà dels beneficis de l'estirp familiar, la va convertir en una famosa model i dissenyadora clau en la joieria contemporània. A més d'una referent i silenciosa empenedora cultural.

... i la jove va descobrir el poble i se'n va enamorar...

Aquella jove italiana, Elsa Peretti, visita a mitjan anys setanta Sant Martí Vell, aquell poble mig derruït. Una ruïna arqueològica que mantenia l'encant del que havia estat, però amb molta feina al davant per tornar a ser quelcom més enllà d'un record. Elsa es va enamorar del lloc i de la primera casa que va comprar, el 1976, una de les que delimiten la plaça major del poble. Una casa petita que

Figura 3

abans havia estat un hostel –un dels nou hostals que va arribar a haver-hi al poble a l'època més pròspera–. I amb el pas del temps, i de forma seqüencial, reposada i meditada, va anar comprant moltes cases del centre urbà, que anava reconstruint i recuperant. El seu pla, i el de la fundació que va crear per gestionar-lo, era fer-hi un museu i un centre artístic on acollir joves artistes.

Sense cap dubte, la forma de restaurar sense necessitat de rendiments econòmics vinculats a l'obra, ni necessitats d'explotació posteriors concretes, a part d'aquesta visió general del poble, portava a una forma de rehabilitar generosa amb els exteriors i els espais públics, mantenint elements enderrocats com a patis, no només oberts a les cases sinó també oxigenant els carrers. Amb una actitud silenciosa, sense necessitat de destacar.

Així s'arriba a l'aspecte d'avui en dia, amb un poble amb un estat de conservació envejable, gairebé de postal. Des del punt de vista patrimonial una intervenció exemplar, però moltes vegades criticada des del punt de vista social per deixar un poble amb poca vida diària. Però tam-

bé és indubtable que la recuperació d'aquest nucli ha propiciat la recuperació de les ganes de la gent per viure-hi.

... i va promoure'n la rehabilitació i la cultura d'una manera diferent

I a la vegada que anava transformant i recuperant les cases del poble que anava comprant, amb aquesta voluntat de convertir-ho en un centre d'art i d'artistes, també anava intervenint en la millora del poble, en elements d'interès públic. Rehabilitant les golfes de l'església, o l'interior de l'església amb una gran campanya d'investigació arqueològica, o plantant unes vinyes en camps del municipi que recuperen part de la tradició agrícola del lloc, a part de crear feina.

Una mostra d'aquest tarannà tan particular de promoure la cultura, que de segur ens pot recordar els Mèdici, són uns programes de mecenatge cultural i foment de la creació artística, a través d'experiències col·lectives de recerca estètica en règim d'estades (*artist-in-residence programs*), com ara tallers d'escultura o d'arquitectura.

L'amor que públicament ha repetit la mecenes envers el poble fa que s'hi aboqui amb una actitud excepcionalment generosa, així com la sensibilitat artística ajuda que compregui que l'arquitectura és també un art.

... i va promoure uns tallers d'arquitectura exemplars...

Una de les experiències artístiques de la fundació va ser transformar les necessitats reals de tenir un aixecament planimètric i d'obtenir reflexions tècniques sobre aquest patrimoni en quelcom més enllà d'un encàrrec professional. Aprofitant aquesta voluntat d'origen de transfor-

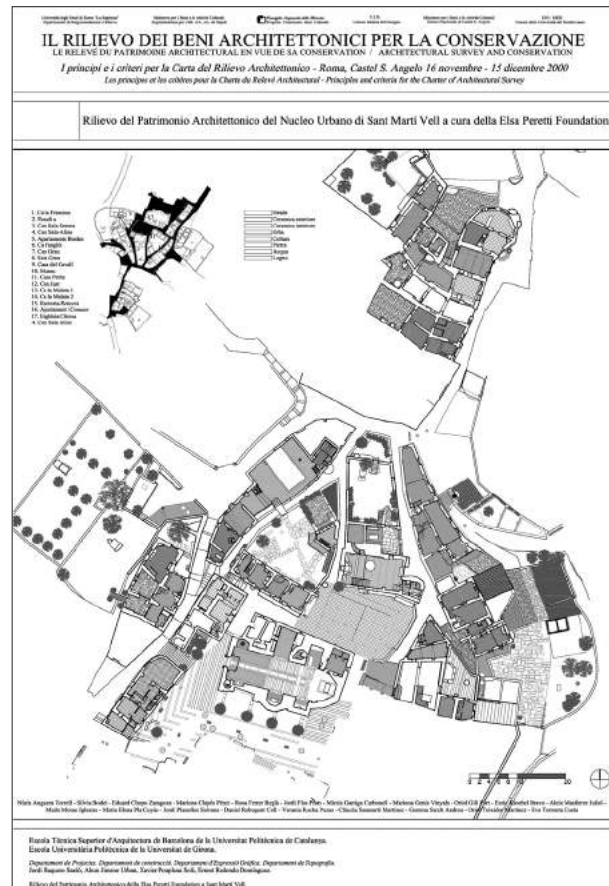

Figura 4

mar el poble en un centre d'art i cultura, i mitjançant un conveni entre la fundació i la universitat (ETSAB), es van transformar aquestes necessitats en un mecenatge cultural.

Així, el 1999, un grup de tres professors i setze estudiants d'arquitectura van conviure durant dues setmanes en el mateix objecte d'estudi patrimonial sobre el qual havien de treballar. Es van posar al servei d'aquest col·lectiu tots els mitjans necessaris per tal de poder analitzar, re-

flexionar i representar aquest patrimoni. La simple representació d'una realitat mai dibuixada és un projecte en si mateix, que permet conèixer, aprofundir i reconèixer les potencialitats d'un patrimoni arquitectònic, nascut, com la major part del patrimoni vernacle, sense arquitectes. Entenent la realitat constructiva i d'implantació en el lloc.

Així es va generar un registre útil per a la mecenes de cara a futures intervencions en les seves propietats i un llegat gràfic del poble mateix, a part d'aprofundir en sistemes de representació del vernacle que posteriorment es van difondre en congressos, com el de Sant Angelo a Roma.

Una experiència vital, formativa i professional enriquidora per a totes les bandes, i un luxe pels mitjans destinats i la forma de fer, difícils de veure repetits.

L'any següent se'n va fer una nova edició amb els mateixos components, ampliant-lo amb un grup d'estudiants i professors de topografia, fet que va permetre ampliar els mitjans i millorar l'exactitud dels treballs. Una experiència que, passats quinze anys, segueix essent vigent, i extrapolable quant a la forma de fer.

Un cop vist aquest cas, la visió general: què és el mecenatge?

Més enllà de les particularitats d'aquest cas, que posem com a exemple o punt de reflexió, ens hauríem de fer algunes preguntes generals sobre la gestió d'un mecenes amb inquietuds d'intervenció en el patrimoni vernacular. Potser es podrien promoure mecenes disposats a contribuir al manteniment del patrimoni vernacle si se'ls dota de mitjans interessants que promoguin aquestes intervencions.

Entenem el mecenatge com les donacions fetes per al sosteniment de la cultura o les arts amb caràcter filantròpic, sense cap finalitat comercial ni compartida. No se l'ha de confondre amb el patrocini publicitari, un contracte que comporta contrapartides i beneficis d'imatge.

El mecenatge es regula per la Llei 49/2002 i té limitacions en les entitats benefactores, les quantitats aportades i els tipus d'actuacions, està exempt d'IVA i cal fer una justificació argumentada de l'acció per tal d'obtenir-ne deduccions fiscals. El patrocini publicitari es regula per la Llei 34/1988, general de la publicitat, no té limitacions pel que fa a l'entitat, la quantitat aportada, ni el tipus d'activitat, estableix contrapartides, està subjecte a IVA i la deducció fiscal es justifica via factura.

La proposta de modificació de la Llei de Mecenatge

Una comissió interministerial va redactar una proposta de llei responent a consideracions socials, culturals, educatives, científiques, d'innovació, d'investigació, esportives i mediambientals. Per aquest motiu la proposta va adoptar el nom de *Ley de Participación Social y Mecenazgo*. El principal objectiu consistia a aconseguir un marc normatiu de caràcter «incentivador» per fomentar la participació del sector privat en projectes culturals. Es tractaria d'un pagament d'impostos «a compte». La proposta no va prosperar per mantenir la capacitat recaptatòria d'Hisenda i per mantenir la centralitat de la redistribució del capital.

El maig del 2014 es presenta una proposta de modificació de la llei (provinent del Parlament català) davant el Congrés dels Diputats. Malgrat que tampoc va prosperar, va evidenciar la necessitat i la urgència de canvi de paradigma i de dotar de noves eines i recursos. La modificació analitza el moment actual i deixa clara l'eficàcia

limitada de la llei vigent i el poc impacte aconseguit, encara més palès en època d'austeritat. També evidencia la necessitat d'un finançament estable per part dels àmbits beneficiaris (cultura, societat, educació, investigació...) per poder dur a terme activitats a mitjà o a llarg termini, fet que amb les reduccions de subvencions públiques fa urgent readequar la normativa sobre el mecenatge.

Així, es presenten objectius com ara incrementar els incentius fiscals al mecenatge, atorgar particular importància al micromecenatge (*crowdfunding*) i flexibilitzar l'aplicació de l'IVA a les entitats sense finalitat de lucre que se'n troben exemptes. Però potser el punt més interessant és ampliar el concepte de donatius i donacions, on s'incorporen les donacions destinades a la rehabilitació arquitectònica de béns d'interès cultural (tant per ser objecte de donacions com en el supòsit de rebre incentius fiscals). Això pot ser un mecanisme de captació i canalització de fons destinats a la conservació i la supervivència dels conjunts i edificacions amb valor cultural. Caldria aclarir si la consideració de *bé cultural* va lligada a un nivell de protecció determinat (nacional, local...).

A manera de conclusions

Citant Carles Duarte (CONCA), «hi ha un problema de model, de forma d'entendre la cultura. L'aportació de recursos a la cultura és vista gairebé com a evasió fiscal, quan la realitat és que regular el mecenatge acabaria essent fins i tot rendible».

Suposant que el model vagi canviant de forma gradual, cal plantejar propostes ben definides de valoració del patrimoni vernacle, considerant de forma àmplia la proposta arquitectònica/cultural i també el retorn social de les actuacions (millora de l'entorn per efecte mirall, formació

de professionals en tècniques de construcció tradicionals, creació de llocs de treball, posicionament...).

Cal establir plataformes o xarxes que afavoreixin i dinamitzin el contacte entre mecenes (societat civil o àmbit empresarial), com és el cas de la Fundació Catalunya Cultura. Aquesta fundació es crea com a instrument de pressió per modificar la Llei de Mecenatge i altres mesures legislatives i fiscals que beneficiïn la cultura. Disposa d'una «llotja de projectes» per crear noves oportunitats de trobada, col·laboració i finançament entre el sector cultural, l'àmbit empresarial i la societat civil. Es podria pensar en una plataforma semblant per a propostes relacionades amb el patrimoni arquitectònic.

Cal ser capaços de captar i canalitzar els fons per fer viables les actuacions amb condicions que reverteixin en la qualitat de la seva execució.

I, finalment, cal fer seguiment i difusió de les propostes, per tal d'afavorir noves iniciatives, establint vincles de col·laboració entre projectes.

Bibliografia

«Aspectes legals i fiscals. Convenis». Agència de Patrocinis i Mecenatge. Generalitat de Catalunya, 2010.

BORREL I SABATER, Miquel. «Els pobles del Gironès - Sant Martí Vell». Ajuntament de Sant Martí Vell + Elsa Peretti Foundation, 2004.

«Conferència de l'Hble. Sr. Andreu Mas-Colell, conseller d'Economia i Coneixement, el dia 7 de maig del 2013 a la sala d'actes del Cercle d'Economia».

CONSELL NACIONAL DE LA CULTURA I LES ARTS. «Estat de la qüestió, propostes i recomanacions per al foment del mecenatge i el patrocini cultural a Catalunya». *Informes CONCA. IC8*. Generalitat de Catalunya, 2015.

CONSELL NACIONAL DE LA CULTURA I LES ARTS. «Decàleg per al foment del mecenatge i el patrocini cultural». CONCA, 2015.

CUNDARI, Cesare; CARNEVALI, Laura (eds.). «Il rilievo dei beni architettonici per la conservazione». *Atti del Convegno Roma*. Museo Nazionale di Castel S. Angelo, Roma 16 novembre - 15 desembre 2000.

GONZÁLEZ, Toni (Escena internacional BCN). «El context polític i legal del suport privat a la cultura a Canadà i Quebec». *Fulls de cultura i comunicació de la Generalitat de Catalunya*, núm. 8, setembre 2009.

GONZÁLEZ, Toni (Escena internacional BCN). «El National Trust en el context polític i legal del suport al patrimoni al Regne Unit». *Fulls de cultura i comunicació de la Generalitat de Catalunya*, núm. 1, abril 2008.

GRAU, Dolors. «Sant Martí Vell - Imatges i testimonis». Ajuntament de Sant Martí Vell, 1997.

«Ley foral 8/2014, de 16 de mayo, reguladora del mecenazgo cultural y de sus incentivos fiscales en la comunidad foral de Navarra».

«Llei 9/2014, de 29 de desembre, de la Generalitat, d'Impuls de l'activitat i del mecenatge cultural a la Comunitat Valenciana».

SAIS GRUART, Carme. «Formes de col·laboració publicoprivada. Reacció i planificació davant la crisi». *Mnemosine: revista catalana de museologia*, número 7, 2012-2013, pp. 85-100.

VINYALS I CORNEY, Manel. «El patrocini i el mecenatge cultural com a elements estratègics de les relacions públiques». *Anàlisi* 34, 2006, pp. 271-286.

Centro histórico de Guimarães: varias obras, un mismo proyecto

Ricardo Rodrigues,
arquitecto de la Oficina Técnica del Ayuntamiento de Guimarães

---

RESUMEN

En el año 2001 el centro histórico de Guimarães fue clasificado como Patrimonio Cultural de la Humanidad. Es un marco importante en el trabajo de coordinación de las intervenciones públicas y privadas, iniciado en 1983 y que se mantiene hoy. ICOMOS señaló que «la autenticidad y el poderoso impacto visual del centro histórico de Guimarães son el resultado de las consistentes estrategias de protección llevadas a cabo por la Oficina Técnica Local (GTL) del municipio de Guimarães».

Otros marcos destacan este proceso: el Premio Europa Nostra (1985), el Premio Nacional de Arquitectura al mejor trabajo de conservación (1993) o el Premio de la Real Fundación de Toledo (1996), entre muchos otros menos mediáticos.

Propongo en este breve artículo una mirada hacia la intersección entre arquitectura y urbanismo. Hacia contribuciones disciplinarias para la valoración del bien común «ciudad».

Introducción

Presentaré algunas reflexiones sobre tres décadas de transformación sistemática del centro histórico de Guimarães. En este período se atestigua el paso de un área fuertemente marcada por la degradación física y social (Fig. 1) a un espacio de elección y representación de la

Figura 1. Vista aérea sobre la Praça de Santiago.
Foto: Archivo CMG, 1980

ciudad (Fig. 2). Es cierto que hace mucho tiempo que Guimarães es un local de visita obligatoria en Portugal, o no se créese que «aquí nació Portugal». Sin embargo, se limitaba el interés a la colina sagrada, el castillo y el palacio de los Duques. Hoy en día, es el conjunto del centro histórico lo que merece las atenciones, y no solo la alta monumental. Mucho ha cambiado, incluso los problemas de gestión urbanística.

En la fase inicial de la operación los desafíos asumidos eran los del mantenimiento de la vitalidad del centro histórico, dotándolo de las condiciones de salubridad y habitabilidad adecuadas, el mantenimiento de la población residente y la atracción de nuevos residentes. En la actualidad una de las mayores dificultades es la gestión de la presión del turismo, con virtudes potenciales en la rehabilitación y revitalización de edificios y áreas abandonadas, pero también con implicaciones en el aumento del valor del suelo, de las rentas y, de esta manera, cambios en la población residente, y con la conversión de los usos residenciales en actividades hoteleras. Urge considerar qué impacto tendrán estas dinámicas sobre la población, poco a poco «expulsada» a las zonas periféricas, y sobre

Figura 2. Vista aérea sobre el Largo da Oliveira y la Praça de Santiago.
Foto: Paulo Pacheco, CMG, 2001

un centro histórico que es (todavía) valorado por la vitalidad y autenticidad de su población.

Son problemáticas comunes a otras ciudades. Estamos lejos de los problemas de hace veinte o treinta años, que quien dirigió la transformación del centro histórico de Guimarães supo resolver con métodos y criterios de diseño que lo distinguieran de casos similares contemporáneos. Por eso considero que es oportuno visitar y replantear estos métodos de un «pasado» muy reciente, señalando algunos ejemplos y lecciones metodológicas.

El equipo

Establecido en el municipio en 1983, en ese año contaba con un solo técnico. Desde entonces se ha ido ajustando su tamaño de acuerdo con las posibilidades y necesidades. Hoy está compuesto por catorce miembros, entre ellos cuatro arquitectos, tres ingenieros y un arqueólogo, que trabajan en una superficie de 122

hectáreas (2.000 edificios, aproximadamente). Por este equipo municipal pasa la mayor parte de las decisiones relativas a los criterios de intervención para la recuperación del centro histórico. Le compete la gestión urbanística, incluyendo el análisis de los pedidos de licencias de obras privadas (mantenimiento, ampliación, demolición, construcción, transformación), el parecer sobre la ocupación de espacio (terrazas, publicidad, cambio de usos), el diseño de los espacios públicos y edificios municipales, el proyecto de edificios privados (cuando sea necesario) y el seguimiento de sus obras. Es un conjunto muy amplio de tareas que permite un conocimiento y «control» de la zona sobre la que se opera de manera muy detallada.

Es un equipo municipal que, en general y hasta 2007, reportaba directamente al alcalde y se encontraba instalado fuera de la sede del municipio, en la Casa da Rua Nova, en una *calle de prostitutas*, como a menudo era referenciada en los años ochenta y noventa. Es decir, se instaló en una de las calles más problemáticas de su área de intervención, un hecho que *per se* constituye la primera «gran» intervención urbana en este proceso, interfiriendo en la dinámica de la calle de modo indeleble, aun así sin un impacto inmediato y cuantificable. Factual es que la frecuencia casi exclusiva a los residentes y a la actividad de prostitución pasó a tener un servicio municipal, de puerta abierta, para apoyar a la población, atrayendo necesariamente a técnicos, propietarios y arrendatarios —o sea, un nuevo público—. Por otro lado, esta descentralización de la administración local determinó una mayor relación de proximidad y (relativa) informalidad con la población, con evidentes ventajas en el reconocimiento de los problemas más acuciantes, o en la monitorización de las muchas obras ilegales.

Años ochenta

Hay que recordar que nos referimos a un período reciente, pero a una realidad económica, social, cultural y política muy distinta de la actual. En 1982 se realizaron las terceras elecciones municipales portuguesas tras la revolución de 1974. Estaba en marcha la consolidación democrática en un país pobre y bastante retrasado en comparación con otros países europeos. Empieza un período de grandes cambios, de crecimiento y mejora gradual de las condiciones de vida de la población, de la salud y la educación a la vivienda.

En el centro de la ciudad de Guimarães –en el centro histórico, como es identificado naturalmente– es reconocible un marco común a muchas ciudades europeas: un gran número de edificaciones envejecidas, muy degradadas y, por lo general, sobre- (o sub-) habitadas; una población pobre con elevadas tasas de paro; prácticas marginales enraizadas, como la prostitución y el tráfico de drogas; un espacio público degradado, casi exclusivamente adscrito a vehículos mecánicos. En definitiva, un entorno muy poco saludable a pesar de la vecindad con las sedes administrativas, políticas, religiosas y comerciales. Será seguro decir que había una fuerte vitalidad urbana a pesar de las condiciones degradadas de los lugares donde se desarrollaban.

El problema de la vivienda y el crecimiento urbano

El centro histórico es un conjunto edificado muy subdividido en parcelas estrechas y profundas. La mayoría de los edificios tienen de tres a cuatro plantas: una planta baja comercial o de almacenamiento, y el resto generalmente de uso residencial. Casi todas las casas están en régimen de arrendamiento, con contratos antiguos y al-

Figura 3. Casa en Rua Egas Moniz, 1996. Luís Ferreira Alves, CMG

quileres congelados (o semicongelados) desde 1974, lo que significa valores de renta muy bajos, de uno o dos dígitos, y aun así potencialmente elevados para una población que subsiste bajo el umbral de la pobreza. Este fenómeno es concomitante con la falta de inversión de los propietarios, que, dado el magro ingreso de rentas, retienen las urgentes intervenciones de conservación. Un ciclo de degradación que se extiende por todo el centro de la ciudad sin solución aparente (Fig. 3).

En virtud de la inversión pública del Estado en creación de vivienda nueva –comúnmente designada como «social»– algunas familias se mueven hacia los nuevos bloques de

viviendas situados en el borde de la ciudad, liberando edificios (o partes de ellos) en el centro histórico. Estos procesos de reubicación aparecen asociados a situaciones de emergencia y, en cuanto es posible saber, nunca por la voluntad de salir de la zona del casco antiguo.

Por lo expuesto se deduce que el proceso de rápido crecimiento de la ciudad en los años setenta y ochenta no ofreció una solución inmediata a las necesidades, en particular de vivienda, del centro histórico. No crea lugares cívicos de atracción. Los nuevos espacios públicos se restringen a la creación de viario, y esto siempre con una lógica predominantemente automovilística. Durante los años ochenta, entre las masivas inversiones públicas y privadas en construcción nueva, no se crea en la ciudad un único espacio público para disfrute cívico, como por ejemplo una plaza, a pesar de la progresiva densificación del centro de la ciudad y de las oportunidades que los procesos de transformación social implicaron, generando nuevas dinámicas urbanas.

El viejo centro de la ciudad

El proceso de recuperación del centro histórico de Guimarães es concomitante con una fuerte expansión urbana continua, altamente especulativa y de cuestionable calidad. Será seguro decir que a la insalubridad del centro histórico no se opuso una ciudad nueva saludable y plena de urbanidad. Más bien es en el centro histórico donde se generan espacios de referencia, de encuentro y disfrute público. El «proyecto» para el centro histórico se apoya en las reflexiones sobre la evolución urbana y me parece clara la búsqueda del papel del viejo centro en el territorio en general, y en el sistema «ciudad» en el que opera. De hecho, la intención del equipo del centro histórico era trabajar/gestionar todo el centro-ciudad, pero su acción

se vio limitada a un área pequeña del burgo. Poco a poco amplió su radio de actuación, dadas las respuestas eficaces a las emergencias del día a día. Y, más tarde, un área mayor, por sugerencia de la Unesco.

Es precisamente por la capacidad de adaptación por lo que el trabajo dirigido por Alexandra Gesta gana autonomía. Apoyada en los primeros años por el maestro Fernando Távora, desde luego testa criterios de construcción y diseño en concreto, con la rehabilitación de la Casa da Rua Nova. Hay múltiples casualidades que caracterizan esta intervención. Su autor no fue inicialmente Távora, sino otro arquitecto, también de Oporto, António Menéres. Y la selección de rehabilitación de este edificio en concreto no viene sin influencias externas al municipio, de la directora del Museo Alberto Sampaio, Maria João Vasconcelos. Távora visita esta obra aún no como consultor para el centro histórico, sino como un visitante frecuente de Guimarães, ya que desarrollaba en aquel momento (1981) el «Plano Geral de Urbanização».

Estos datos sirven al propósito de vislumbrar una secuencia fragmentada de los hechos que revelan coincidencias, convergencias y divergencias; naturales y decisivos en el curso de la historia. Es precisamente por la calidad de sus actores, intereses y motivaciones por lo que se amplía el campo de actuación. No es una ambición de conquista, sino la necesidad de responder a los problemas urgentes. Respuestas técnicamente cualificadas a problemas que no serían, como no son, disciplinariamente proclamados como relevantes: la sustitución/rediseño de un marco, la creación de una instalación sanitaria, la reubicación de una familia después de un incendio, la sustitución de un edificio, la elaboración de una guía de suelo. O sea, un campo sin fin de oportunidades para contribuir, a través del pensamiento y la acción arquitectónica, hacia la mejora de los (pequeños) aspectos de la vida diaria.

Paralelamente a las obras menores surgen obras más grandes, sobre todo en los espacios públicos, en los que, además de los cambios más evidentes en el nivel de uso, diseño y caracterización espacial, se introducen infraestructuras básicas indispensables para mejorar las condiciones de salud (públicas y privadas) de la zona intervenida.

Fernando Távora

La contribución de Fernando Távora en los primeros años fue decisiva, hasta el punto de que es, a menudo, considerado como «el» responsable de la rehabilitación del centro histórico de Guimarães. Pero, de hecho, la gran mayoría de las intervenciones no son de su autoría o influencia directa, ni datan del período en el que fue asesor para el centro histórico (1984-1989). Por otro lado, sabemos de su desacuerdo con mucho de lo que se ha hecho en el centro histórico.

Hay tres factores que considero prevalecientes en su contribución: la filosofía de diseño, el conocimiento histórico y multidisciplinar y la influencia (también política) de su personalidad. Los dos primeros puntos justifican algunos detalles adicionales, dadas las evidentes repercusiones sobre el trabajo realizado por el equipo que, en permanencia, ha desarrollado cientos de proyectos y obras, y gestionado lo cotidiano del centro histórico.

Las opciones de diseño de Távora son de una gran discreción. El visitante menos observador podría no notar el moderno diseño de los marcos de la fachada posterior de la Casa da Rua Nova, y que su fachada posterior fue construida «de raíz» (Fig. 4). Y desde luego no encontrará ninguna evidencia que destaque el paso del arquitecto por esta transformación. Sin embargo, fue el arquitecto

Figura 4. Fachada posterior de la Casa da Rua Nova.

Foto: Ricardo Rodrigues, 2014

que determinó el mantenimiento de la organización interna del edificio, que conservó las áreas donde podemos ver los estratos de color que el edificio tuvo durante toda su vida. O los tramos de pinturas figurativas restantes en los techos y carpinterías (Fig. 5). También por su influencia no se perdieron los elementos de las ventanas o puertas de la casa, los clavos antiguos, las marcas de distintos órdenes. La precisión, la atención y la cultura

Figura 5. Detalle de las carpinterías en la Casa da Rua Nova.
Foto: Ricardo Rodríguez, 2014

permitieron que en esta transformación no se perdiera nada de lo que la casa tenía/tiene de singular, que incluye lo que tiene de «normal»: los colores, las texturas, los sistemas constructivos. Una opción de proyecto que implica una exigente disciplina de seguimiento de obra, siempre implicando a los constructores «tradicionales» en el proceso.

Discurso y pensamiento presentes también en los espacios públicos. Un caso evidente es el segundo espacio público intervenido, la Praça de Santiago. Aquí Távora implicó, por primera vez en este proceso, a un historiador/arqueólogo para obtener más información acerca de un lugar donde se sabe que estuvo la capilla de Santiago. Y hoy es posible observar la ubicación y el tamaño de la implantación de la antigua construcción religiosa. Pero pocos creen que este trabajo se llevó a cabo casi dos décadas después de la del Largo da Oliveira, allí mismo, al lado, que no es de su autoría. Fernando Távora tomó la decisión relativamente inusual de dar continuidad al dibujo de otro autor y, al hacerlo, «unificó», como escribió en el proyecto, los dos espacios. Una vez más prevalece la discreción. Se da prioridad al colectivo y no a la obra

singular. Decisiones y actos que hacen escuela, influyendo decisivamente en la dirección del proyecto municipal.

Obras-proyecto

Podemos agrupar los trabajos realizados (Fig. 6) en cuatro categorías: espacio público, edificios municipales, edificios privados y gestión urbanística. No hay una secuencia rígidamente programada. El avance de los trabajos depende de oportunidades casuísticas –sea por la voluntad política, de recursos movilizables, de mano de obra o por el ritmo de las obras privadas–. No es, sin embargo, un proceso sin una dirección premeditada. Parece claro el reto por el «derecho a la ciudad», en busca de una ciudad acogedora para diferentes clases sociales y capaz de progresar sin destruir su historia. Y con la participación del mayor número posible de quienes quieran participar. Esto significa que cada intervención debe ser subsidiaria de esta ideología.

Desde luego en el enfoque atípico al problema. Entre las decenas de procesos de rehabilitación que se iniciaron en Portugal en 1985, con la creación del apoyo estatal para el establecimiento de grupos técnicos, apenas el equipo de Guimarães propone un enfoque alternativo a las directrices de protección de la tutela. Con el fin de no gastar los escasos recursos técnicos y financieros, considerado el corto plazo inicialmente previsto para la operación (2-5 años) y teniendo en cuenta el trabajo que se había iniciado en años anteriores, se propuso posponer la realización de un *plan de salvaguarda*. Alternativamente se pretendió seguir «haciendo obra». Con la metodología aplicada era posible dar una respuesta oportuna a los problemas que surgían en el día a día a través de «proyectos-obra», es decir, del seguimiento de las obras de construcción, dirigiendo técnicamente a los constructores y hablando con los propietarios y residentes.

Figura 6. Plano con la delimitación de la zona clasificada por la Unesco y registro de las obras llevadas a cabo en los edificios y espacios públicos entre 1984 y 2003. Carta: Ricardo Rodrigues, 2004

Es también el período de aprendizaje de los técnicos, cuya formación académica recientemente completada poco o nada los preparó para hacer frente a la conservación de un edificio antiguo. Y mucho menos para hacer frente a los residentes que se niegan a abandonar el edificio por el miedo de no poder volver. ¿Podemos entender el proyecto ajenos a estos «detalles»? ¿O de la noción de que cada euro adicional de obra tiene un impacto en la renta? El «derecho a la ciudad» es ubicuo e inseparable de las opciones de proyecto. Conservar es, tanto o más que un criterio de salvaguarda, un criterio de parsimonia. El de la eficacia y la eficiencia, sin lo cual sería imposible la creciente participación de los propietarios, inquilinos y responsables políticos.

Figura 7. Antigua fábrica de curtidos Âncora, convertida en centro educativo (2007-2011). Foto: Luís Ferreira Alves, CMG, 2011

Con excepciones, las intervenciones en edificios privados no eran dirigidas técnicamente. Eran escasos los técnicos superiores fuera de las grandes ciudades y rara vez los propietarios tenían la capacidad financiera para llevar a cabo las obras (y menos aún para la contratación de técnicos). Y es en este escenario particular donde el equipo municipal proporciona soporte técnico, un servicio público de arquitectura, sin coste directo para los titulares de las obras y con beneficios para la transformación calificada de la ciudad. Caso a caso. Obra a obra. Dialogando, discutiendo y buscando un compromiso entre lo deseable y lo posible. Con la noción del Tiempo. Para bien de la Ciudad.

FÒRUM DE DEBAT 2: Escoles d'intervenció i treballs de cooperació sobre el patrimoni

Moderadora: Lígia Nunes, doctora arquitecta

La secció dedicada al Context Internacional (II). Àmbit Atlàntic sobre les Escoles d'intervenció i de cooperació sobre el patrimoni va permetre en el conjunt de les comunicacions presentades creuar diferents realitats associades als diferents aspectes d'intervenció en el patrimoni, transversals a diversos països i a diferents cultures i maneres de pensar. Des d'una reflexió que, inevitablement, havia de partir de la semàntica, passant per l'evolució històrica dels conceptes i de les formulacions legals vinculades als diferents tipus de patrimoni, a continuació es va procedir a l'enquadrament de la seva conservació, des de l'escala del paisatge fins al detall constructiu, passant pels seus usos, per derivar, des d'aquí, en algunes respostes i solucions trobades per revertir els comuns processos de pèrdua d'informació, concretament per mitjà de programes de sensibilització –amb especial èmfasi en la capacitat de recuperació per mitjà d'activitats culturals i educatives amb la participació de la comunitat– i les eines, que van des de l'assessorament i el coneixement a la realització, des de l'experimentació del patrimoni, per aprofundir en coneixements que puguin generar registres que funcionin com a llegats comunitaris, entenent l'herència de les comunitats no només en la seva formulació material, sinó també immaterial, mirant la preservació de la seva identitat sempre integrant aquestes dues realitats indissociables.

Tot i la diversitat d'aproximacions sobre el tema exposat, totes van contribuir a la necessitat fonamental d'establir una manera de pensar consensuada, així com una anàlisi crítica que no pot ignorar la teoria i la claredat del

coneixement dels conceptes associats a la teoria i a la pràctica de la intervenció i la investigació del patrimoni arquitectònic, així com la seva integració en la formació dels arquitectes en aquest camp, posant l'accent en la importància de la investigació i la transmissió del coneixement, sigui des d'una perspectiva formativa o bé des del punt de vista de qui es beneficia de la informació produïda pels documents resultants de la investigació. Tot i que els arquitectes són només una baula en la cadena de processos de coneixement i d'intervenció en el patrimoni, dependents de la cooperació de molts altres actors, també són, necessàriament, sensibles i formats en les seves específiques àrees de competències, sense deixar enrere la participació fonamental de les comunitats.

La responsabilitat de la protecció del patrimoni, però, va molt més enllà de l'arquitectura; es tracta d'una tasca que no es resol de manera aïllada, sense una forta consciència de la importància de les disciplines que la nodreixen, especialment de totes aquelles que sintetitzen la seva dimensió humana. S'entén, així, que només a partir d'aquest punt la preservació cultural pot ser viable, quan s'estableix una cultura adequada per a una correcta protecció, que deriva d'una conscienciació generalitzada de tots els que conflueixen en el procés, integrant tots els sabers de totes les comunitats, tant si són estrictament del domini de les tasques més artesanals com si són purament continguts científics.

Es reconeix, però, el paper fonamental de l'arquitectura, ja que aquesta disciplina, en tots els seus aspectes, no es pot dissociar de la responsabilitat de «dibuixar» no només el tangible, sinó també allò que no es veu (però s'ha de saber), o allò que està més enllà del que es veu (però s'ha de conèixer), de cristal·litzar un llegat sense la rigidesa de momificar-lo, estabilitzant-lo i preservant-lo, però deixant-lo obert, permeable al pas del temps que encara ha d'arribar, anant més enllà de la seva carcassa i la seva

imatge, fugint de la temptació de transformar-lo en un objecte o un producte, mantenint l'adequat equilibri entre la seva essència i la seva forma, respectant i posant en perspectiva totes les «dimensions» de l'arquitectura i de la seva responsabilitat física i social en la qualificació de la concepció dels espais.

Per tant, la mateixa singularitat que proclama la importància de preservar un objecte arquitectònic, o un conjunt, o un lloc, determina la naturalesa única de cada procés de conservació. Cada cas és un cas, inductor d'un mètode propi, encara que dins d'una forma de fer consensuada, imposada pel coneixement.

I si només el reconeixement d'un valor inicia la seva protecció, de la mateixa manera només una cultura pot validar la importància d'aquest coneixement, operada per tots aquells que siguin aptes per intervenir, siguin operaris o tècnics especialitzats, siguin professors o investigadors de les comunitats de les diverses àrees científiques.

La importància de preservar un valor transcendeix la necessitat d'entendre'l i mantenir-lo, sigui en la seva essèn-

cia o en la seva forma, i només compleix la seva funció quan, més enllà de ser un document inanimat, participa activament en el dia a dia d'una comunitat, com un testimoni viu d'una cultura viva, i s'integra en un sistema productiu, en una realitat econòmica i en un sistema viu, en el qual la seva importància passa per la seva eficiència social.

De la intersecció dels diferents punts de vista presentats va destacar la consciència d'un punt d'inflexió, d'un nou enfocament davant el patrimoni que porta a una nova identitat. La necessitat d'entendre el patrimoni d'una forma no estàtica, sinó com una cosa que ha d'acompanyar el canvi, preservant la memòria, el coneixement i els significats, però tot i així promovent noves oportunitats i necessitats inherents a noves dinàmiques i a diversos processos de transformació, concretament socials.

És competència d'aquells que tenen la responsabilitat de preservar un llegat, establir un equilibri entre les diverses realitats integrades per a tal propòsit i garantir que el pas del temps vingui més que res a subratllar les forces que romandran, que sobreviuran i que li donen consistència.

ACTITUDS D'INTERVENCIÓ (I)

Normativa y arquitectura tradicional

Juan Agudo Torrico,
doctor antropólogo

RESUMEN

Los conceptos de *popular*, *tradicional*, *vernáculo* aplicados a la arquitectura no conforman en realidad una categoría específica, sino que son imprecisas valoraciones que, a la hora de la verdad, son difíciles de formalizar en los planes de protección y actuación urbanística. Por otra parte, esta arquitectura está sometida en nuestros días a unas circunstancias que inciden gravemente sobre ella: una jerarquía de rangos como reconocimiento patrimonial respecto a la arquitectura monumentalista que condiciona en la práctica su preservación al papel que desempeña como contextualizadora de aquella; su condición de patrimonio en uso que supone un constante conflicto para su preservación con los intereses de sus moradores; o bien, en sentido contrario, la pérdida de funcionalidad (tecnoeconómica, pero también habitacional) de buena parte de esta arquitectura, que hace muy difícil su preservación.

Los términos *arquitectura popular*, *tradicional*, *vernáculo* no definen unas categorías arquitectónicas precisas como en las arquitecturas «históricas», a las que aplicamos determinados criterios cronológicos o encuadramos en estilos (gótico, modernista, etc.). Y una vez establecidos, ya no importa si los edificios formaban parte de la «arquitectura tradicional» de aquellos tiempos o de la palaciega o religiosa. Sencillamente es un «edificio medieval» y ha de preservarse, sea un puente por el que ya nadie transita, una masía o un palacio.

Tal vez esta sería una de las soluciones a aplicar a la arquitectura tradicional: fragmentarla en categorías específicas, justificar las razones de estas clasificaciones y, en función de ello, plantear todas las demás cuestiones referentes a su reconocimiento, protección y puesta en valor. Las variables tiempo (antigüedad), estilo o peculiaridades se adaptarían a estos parámetros, sin que importaran en demasía otros factores. Y así, en lugar de hablar de arquitectura tradicional lo haríamos, sin más, de *arquitectura montañesa* o *pasiega*, de *haciendas*, *masías*, etc.

Sin embargo, al hablar de arquitectura popular/tradicional/vernáculo, el modo como la calificamos no constituye una categoría sino una valoración. Y como tal valoración, ambigua y no exenta de contradicciones.

La llamada de atención sobre esta arquitectura se hizo en la medida en que «lo popular» cambiaba su connotación negativa ('villano', 'vulgar'), para reinterpretarse como parte del verdadero espíritu, del alma, de los nuevos pueblos-naciones que se irán conformando a partir del siglo xix. Aunque desde el primer momento lo popular no llega a tener una definición sustantiva, sino que se recrea con contenidos contrapuestos a «lo culto» e institucionalizado; de ahí que se interprete como una arquitectura sin arquitectos (se da por sentada la necesidad imperiosa de que existan tales para que sea una verdadera arquitectura), utilitarista, carente de planificación y pretensiones estéticas, etc.

Los cambios sucesivos en el modo como se ha ido denominando suponen, en muchos aspectos, una revisión de las miradas interpretativas y de significados sobre la misma.

El primero de estos conceptos/valores fue y es el de *arquitectura popular*. Predomina una concepción ideológica, en relación con un orden y jerarquía sociales, don-

de esta arquitectura es la expresión tanto de los valores como de los modos de vida de los sectores sociales subalternos. Refleja la mirada paternalista que desde la cultura dominante se hace de la otra cultura, la popular. Los primeros trabajos son estudios de reconocidos arquitectos que ponderan la valía («habilidades») de la no-arquitectura creada por «anónimos» alarifes locales (rurales).

El problema es que, con el paso del tiempo, ya no se sabe muy bien a qué sectores de cada sociedad se pueden aplicar según qué modos de vida, o si el pueblo/popular representa en realidad el espíritu del conjunto de la comunidad que conforman las identidades étnicas.

A partir de los años setenta del siglo xx, su calificación mutará en la de *arquitectura tradicional*, en la medida en que «la tradición» se convierte en un valor emergente, justificante e incluso razón de ser de las identidades colectivas.

Es el tiempo y el modo de transmisión de los conocimientos lo que se prioriza como valor dominante. Un concepto más neutral, aséptico, donde lo que importa es la permanencia de un pasado en el presente, el modo de transmisión intergeneracional (no formalizado) de los conocimientos (saberes) y su adaptación a los recursos del entorno y a los diferentes usos y condiciones sociales de sus habitantes.

Por otra parte, dado que la tradición refiere a un pasado que sigue presente, la arquitectura tradicional ya no es solo la imagen de un mundo en vías de extinción, sino una arquitectura que ha de seguir adaptándose permanentemente.

Sin embargo, crecientemente está cobrando fuerza el término de *arquitectura vernácula*. El valor dominante es ahora el entorno territorial. Se identifica con un modo de

hacer o transmitir manifiesto en un territorio concreto. Se refuerza su vinculación con el concepto de *paisaje cultural* e integra por igual el imaginario de la tradición: saberes transmitidos de una a otra generación, capacidad creativa colectiva.

Pero sea cual fuere la denominación adoptada, el reconocimiento de su valor como testimonio de este pasado presente se irá afianzando a lo largo del siglo xx.

Curiosamente, la emblemática (por pionera) *Carta de Venecia* de 1931, solo se refiere a ella por su significado contextualizador, para resaltar los monumentos que envuelve; y solo excepcionalmente se podrán preservar «incluso conjuntos y perspectivas particularmente pintorescas».

Habrà que esperar varias décadas para que adquiera carta de naturaleza propia. Y ello ocurrirá en la medida en que vaya perdiendo su funcionalidad práctica y se refuerce su valor simbólico. Aunque ya desde algunos planteamientos de erudición académica se hubiera comenzado a tener en cuenta en las décadas precedentes, no es hasta finales de los años sesenta cuando este reconocimiento cobra sentido de emergencia. Hasta entonces no solo era una arquitectura en uso, sino que en muchos lugares se seguía construyendo al igual que en el pasado. Pero a partir de entonces, de golpe, entra en obsolescencia. Nuevas tecnologías y materiales, transformaciones de las actividades productivas, éxodo rural, etc., dejan obsoletos edificios enteros y buena parte de los espacios habitacionales: despensas, cuadras y pajares, almacenes, corrales, etc. Y en no pocas ocasiones su destrucción es sinónimo de modernidad, por lo que no es de extrañar que la llamada de atención para su preservación se produzca no desde planteamientos neofuncionalistas, sino patrimonialistas (simbólicos), para tratar de conservar la memoria (y uso) de unos bienes gravemente amenazados.

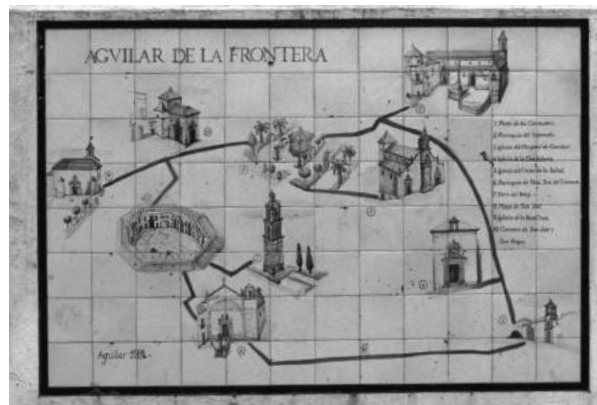
En la «Recomendación relativa a la protección de la belleza y del carácter de los lugares y paisajes» (UNESCO, 1962) se la referencia de forma ambigua (evitar la imitación de las «formas tradicionales y pintorescas»), y asociada a lo «rural». Aún no se plantea el reconocimiento por sí misma, sino por su valía estética. Una lectura no muy diferente encontramos en la «Recomendación relativa a la defensa y valoración de los sitios (urbanos y rurales) y de los conjuntos histórico-artísticos» (Comité de Ministros del Consejo de Europa, 1963).

Tal vez el documento a destacar en este periodo, frecuentemente olvidado pero de enorme valor simbólico por su fecha de redacción y sus contenidos, fue la recomendación «Sobre la conservación de los bienes culturales que la ejecución de obras públicas o privadas pueden poner en peligro» (Unesco, 1968). Entre ellos están «los conjuntos de edificios tradicionales». Los riesgos sobre nuestro patrimonio ya no son coyunturales (guerras, cataclismos), sino que proceden del propio modelo de desarrollo de las sociedades contemporáneas.

A partir de esta década, los documentos que, de una forma u otra, abordan las definiciones, contenidos y llamadas de atención sobre su preservación van a ser abundantes.

1975 es declarado Año Europeo del Patrimonio Arquitectónico, y se publica la «Carta Europea del Patrimonio Arquitectónico», un patrimonio integrado «no solo por nuestros monumentos más importantes, sino también por los conjuntos que constituyen nuestras ciudades antiguas y nuestros pueblos tradicionales en su entorno natural o construido».

En el mismo año, en el Congreso sobre el Patrimonio Arquitectónico Europeo y la «Declaración de Ámsterdam», se reflexiona acerca de la consideración de este

Aguilár de la Frontera (Córdoba). Pueblo vacío con monumentos

patrimonio no solo por su valor arquitectónico, sino también por los modos de vida que propicia y que deben ser preservados.

Por la misma fecha, 1976, la Unesco, en la «Recomendación relativa a la salvaguarda de los conjuntos históricos o tradicionales y su función en la vida contemporánea», llama la atención sobre su diversidad y riqueza frente a «los peligros de uniformización y de despersonalización que se manifiestan con frecuencia en nuestra época».

Años después, la Segunda Conferencia Europea de Ministros Responsables del Patrimonio Arquitectónico (Granada, 1985) incluye en este patrimonio «la arquitectura vernácula, rural, técnica e industrial, y la arquitectura de los siglos XIX y XX». La arquitectura vernácula es finalmente reconocida como categoría específica; si bien resulta contradictorio diferenciar entre arquitectura vernácula y rural, cuando el primer concepto es en realidad una categoría interpretativa que con toda seguridad se aplicará a la inmensa mayoría de la arquitectura rural. Sin embargo, en el «Convenio de Granada para la Salvaguarda del Patrimonio Arquitectónico Europeo» (1985), resultante de dicha reunión, desaparece toda alusión directa a la arqui-

claración de Boceguillas: Principios para el estudio, la protección y la conservación de la Arquitectura Tradicional» (2012)... Y así podríamos seguir citando otros muchos documentos de diferentes ámbitos, regionales o internacionales.

Sin embargo, este reconocimiento no significa garantizar la preservación. De hecho, son varios los factores que juegan en su contra. El primero es la pérdida de funcionalidad de buena parte de la arquitectura vernácula, de difícil, por no decir imposible, readaptación a nuevos usos sin que este proceso afecte radicalmente aquello que la caracteriza. Es el ejemplo de antiguas cortijadas, lagares y almazaras, zahúrdas, molinos, etc.; o bien de múltiples espacios de antiguas viviendas. Un proceso de abandono que incluye en muchos casos a las propias viviendas, bien como resultado del éxodo de sus moradores, bien por su imposible adaptación a unas mínimas condiciones de habitabilidad.

Sobre el segundo factor venimos incidiendo a lo largo del texto. Al ser un patrimonio en uso estará sometido a un permanente proceso de readaptación, impuesto tanto por unas normativas urbanísticas que restringen o condicionan las posibilidades de intervención en razón de los criterios de calidad constructiva, ornato y habitabilidad establecidos en cada localidad, como por las modas colectivas, gustos e intereses particulares de sus moradores.

Como resultante de ello, paradójicamente, no pocas de las políticas y planes de rehabilitación y conservación son contrarias a la propia razón de ser de esta arquitectura. Es demasiado frecuente que, además de carecer de inventarios y conocimientos precisos del estado de la cuestión de cada localidad, los criterios de intervención se rijan por unas normativas generalistas, extrapolables de una población a otra, y en las que se imponen, sin cuestionar o adaptar, unos criterios contrarios a esta misma archi-

tectura tradicional a proteger y valorizar: prohibición del empleo de antiguas técnicas constructivas en labores de conservación o reconstrucción, prohibición de empleo de antiguos materiales, modificación de sus estructuras, etc.

Y en cuanto a la voluntad de los propietarios, todavía hoy no es infrecuente que sus moradores no le tengan especial aprecio, por lo que representa de imagen contrapuesta a la idea de modernidad proveniente de otros ámbitos urbanos. De hecho, se siguen destruyendo viviendas y otras edificaciones que reúnen perfectamente los requisitos que les hubieran permitido ser rehabilitadas.

El *Plan Nacional de Arquitectura Tradicional* (2014) enfatiza reiteradamente la necesidad de priorizar la toma de conciencia y sensibilización de la población que la habita sobre los valores culturales (identitarios) que la caracterizan, sus potencialidades de uso y su compatibilidad con las arquitecturas del presente. Pero también reseña la destacada labor que ha de desempeñar en este proceso la arquitectura institucionalizada (académica, profesionales) para cambiar estos mismos valores y actitudes colectivas. Se trata de incentivar el conocimiento que profesionales de la arquitectura han de tener sobre esta arquitectura tradicional; pero, sobre todo, de revisar los modelos que se siguen en las políticas de intervención con los rigurosos parámetros impuestos por los organismos oficiales, y las limitaciones en las disponibilidades de uso que se imponen a sus moradores: se precisa una mayor negociación cuando los edificios afectados son *sus casas*, unas viviendas vinculadas a la normalidad de la vida cotidiana y que fueron levantadas por unos antepasados en muchos casos todavía recordados.

Pero también es necesario revisar la imagen que se sigue dando de esta arquitectura en contraposición a la otra, la «monumental», tal y como se percibe en los conjuntos históricos.

Si tomamos como referencia Andalucía, en 1966, en la declaración del Conjunto Histórico de Écija, y pese a la notable riqueza de su entramado urbano, se decía que únicamente había que preservar una «zona de respeto» en torno a los monumentos, y se recomendaba para el resto de la población tener en cuenta solamente la limitación en altura para no interferir en la perspectiva de sus campanarios. Habrá que esperar a finales de la década del pasado siglo para que la arquitectura tradicional llegue a convertirse por sí misma en la base de declaración de algunos de estos conjuntos históricos. Y, aun hoy, para que ello ocurra deber darse el caso de que la arquitectura tradicional sea la alternativa a la carencia de la otra arquitectura, la monumental. Cuando predominen los elementos palaciegos, religiosos o de grandes casonas, la arquitectura tradicional, invariablemente, tendrá una consideración secundaria y contextualizadora. Ello queda de manifiesto en los folletos o azulejos que representan estos conjuntos, siempre con el trazado de calles vacías que solo sirven para llevar de un monumento a otro.

Pero, sobre todo, lo más preocupante es el sistema de clasificación (identificación, reconocimiento, grado de protección) que encontramos en los planes especiales de protección que gestionan los conjuntos históricos. Nunca faltará la categoría y máximo rango de protección de los «edificios singulares» («valor monumental»). El resto de clasificaciones se caracteriza por un galimatías terminológico de imprecisas definiciones y contenidos.¹ Son los edificios «de interés arquitectónico» (¿los otros no lo tienen?), «ambiental», «tipológico», e incluso «popular». En tales casos, entre los valores justificativos están los «pintorescos», los «típicos» y, por supuesto, los que designan los vocablos *popular* o *tradicional*. Y lo más preocupante es que en la cuantificación de los

inventarios pertinentes, los edificios más numerosos son los que tienen un «interés ambiental», cuyo valor reside en su fachada, como plano que conforma los espacios públicos, por componerla repitiendo las invariantes características de la ciudad o «por su singularidad como ejemplo de arquitectura popular» (*Plan Especial. Aguilar de la Frontera*, 2000). Nada más elocuente: solo interesa su fachada. En función de ello, los grados de protección serán «tipológica», «parcial», «ambiental», «composición».

Si se establecen estos criterios de rango y clasificaciones, y qué se conserva o no, ¿qué incidencia tienen en la autopercepción colectiva de la arquitectura tradicional con la que se convive y en la que se vive? ¿Qué valores e interpretaciones se transmiten y son asumidos por la población en su conjunto?

Dicho todo lo cual, a modo de conclusión, no deja de ser irónico el extraordinario valor que se le asigna en las leyes de patrimonio autonómicas vigentes en España. Contraviniendo la norma no escrita de no enfatizar (emblematicar) dentro de esta legislación determinados testimonios o expresiones patrimoniales sobre otros, sí es costumbre reseñar la importancia y significación de sus arquitecturas tradicionales: así, en las de Cataluña (1993), Islas Baleares (1998), Extremadura (1999) o Cantabria (1998). Y, sobre todo, por la cita expresa que se hace de la relevancia de determinadas tipologías arquitectónicas tradicionales, en las de Castilla-La Mancha (1990-2003), Aragón (1999), Canarias (1999), Asturias (2004), La Rioja (2004) y Valencia (2007).

¹ Ejemplos analizados: Montefrío (1982), Aguilar de la Frontera (2000) y Écija (2002).

L'arquitectura tradicional en el planejament urbanístic

Carme Bosch,
arquitecta

La preservació de l'arquitectura tradicional depèn, en bona mesura, de les determinacions del planejament urbanístic. Sovint, però, aquest ignora l'arquitectura històrica anònima que és a l'origen dels nostres pobles i ciutats i, amb sort, considera únicament els edificis i conjunts més singulars.

Així com el planejament ha anat incorporant progressivament les consideracions de caràcter mediambiental, és necessari que faci el mateix amb els béns que integren el patrimoni arquitectònic i urbanístic.

La legislació vigent a Catalunya en matèria de preservació de patrimoni tradicional ens dóna eines, però també té mancances importants i, cosa que és més preocupant, sovint aquestes eines no s'utilitzen:

■ La Llei d'Urbanisme de Catalunya (DL 1/2010 + LL 3/2012: TRLU)

– Article 9.3: «El planejament urbanístic ha de preservar [...] el patrimoni cultural i la identitat dels municipis, ha d'incorporar les prescripcions adequades perquè les construccions [...] no comportin un demèrit per als edificis o les restes de caràcter històric, artístic, tradicional o arqueològic [...]».

– Article 50.2: «El planejament urbanístic general (POUM) o Pla Especial ha d'identificar en un Catàleg específic les construccions (en SNU) susceptibles de reconstrucció o de rehabilitació».

– Article 50.3: «La reconstrucció i la rehabilitació del patrimoni arquitectònic rural han de respectar el volum edificat preexistent i la composició volumètrica original [...]».

– Article 71: «[...] el Catàleg de béns ha de formar part del POUM (art. 59), juntament amb les normes específiques. Es pot desenvolupar amb Plans Especials (art. 67), i es poden aprovar ordenances d'urbanització i d'edificació».

■ El Reglament de la Llei d'Urbanisme (D 305/2006: RLU)

– Article 75.2 del RLU: «Si el POUM preveu la formulació d'un pla especial de protecció, el Catàleg es pot limitar a enumerar i identificar els béns immobles objecte de protecció [...]».

■ La Llei 9/1993 del Patrimoni Cultural Català

– La Llei de Patrimoni 9/1993 no atorga cap tipus de protecció als béns de la «tercera categoria», a la qual pertany l'arquitectura tradicional que ens ocupa.

Segons aquesta llei, són BCIL els béns que quan va entrar en vigor estaven inclosos en catàlegs incorporats en plans d'urbanisme. Molts d'aquests plans parlaven de precatàleg i no de catàleg, de manera que el planejament general no els incorpora.

Els plans d'urbanisme compresos entre l'any 1993 i el 2002, any d'entrada en vigor de la nova llei d'urbanisme, sovint no contenen cap mena de catàleg de béns.

Disposar de l'inventari dels béns que integren el patrimoni històric i arquitectònic, com a treball previ a la redacció del POUM, ens permetria incorporar no únicament

els béns singulars sinó també el patrimoni anònim en la presa de decisions i en els documents del pla. Aquest inventari hauria d'incloure:

■ Les estructures territorials

- Agrícoles: hortes | closes | parets seques i cabanes ... i vegetació associada.
- Hidràuliques: canals de drenatge, de regadiu | rescloses, basses, ponts, pous ...
- Camins històrics | antics traçats ferroviaris ...
- Cases de pagès | ermites | forns de calç ...
- Nuclis rurals, etc.

■ Les estructures urbanes

- Teixits medievals o anteriors
- Ravals
- Trama del segle XVIII
- Eixamples del segle XIX i del segle XX

■ Els conjunts i elements individuals d'interès

En la majoria de petits i mitjans municipis sense un conjunt històric rellevant el pla especial de protecció no és necessari, sempre que el POUM protegeixi els béns inventariats, a través de:

- Els plànols d'ordenació, que prendran els béns, les tipologies i els teixits a conservar com a base per a

una correcta zonificació i condicions d'ordenació detallada, integrant-los en l'estructura general.

- La normativa urbanística associada a la zona, tot regulant-ne adequadament les intervencions.
- El catàleg de béns, tant si el POUM preveu la formulació d'un pla especial urbanístic de protecció com si no.

El POUM ha de garantir la preservació de l'arquitectura tradicional, tant si el municipi disposa de pla especial de protecció com si no.

La normativa urbanística

Per fer efectiva aquesta protecció, la Normativa urbanística ha de donar prioritat al manteniment, la restauració i la recuperació, enfront de la modificació, l'abandó i l'enderroc.

Sovint cau en l'error de redactar les condicions d'ordenació dels nuclis històrics com si es tractés d'àmbits de nova construcció, amb el resultat d'una normativa confusa i poc concreta, establint paràmetres propis d'obra nova quan del que es tracta és de preservar les tipologies originals.

Per deixar clar que la prioritat és conservar, cal afegir sempre aquesta paraula en la definició de *zona*:

- Zona de conservació de nucli antic, clau 1
- Zona de conservació d'urbà tradicional, clau 2
- Zona de conservació de creixement rural, clau X, etc.

En les zones de conservació les condicions d'ordenació pel que fa a l'edificació existent es poden resumir en:

- El respecte pel parcel·lari, la volumetria i la tipologia originals, per la composició i els acabats de façana, tipus de cobertes i elements originals.
- Evitar els enderrocs íntegres.

Per a les ampliacions i l'obra nova les condicions d'edificació s'establiran en base a les pautes volumètriques, tipològiques, cromàtiques, etc., de les edificacions històriques del teixit on s'intervé.

Les ordenances d'edificació poden ser un instrument molt eficaç i idoni per a la preservació de l'arquitectura tradicional, complementari de la norma urbanística.

Paràmetres mínims que hauria d'incloure la normativa urbanística:

- 1 Parcel·lari
- 2 Alineacions a l'espai públic
- 3 Fondària
- 4 Alçada reguladora
- 5 Densitat
- 6 Tipologia i composició de façanes
- 7 Tipologia estructural
- 8 Remuntes
- 9 Cossos i elements sortints
- 10 Cobertes
- 11 Materials i acabats
- 12 Espai lliure de parcel·la

Del 6 al 12 poden regular-se per ordenances de l'edificació i paisatge urbà.

Tot seguit s'analitzen els paranys en què solen incórrer les normatives i les observacions i recomanacions:

1. Parcel·lari

El planejament preservarà la configuració i dimensions del parcel·lari històric.

Paranys

- Se sol fixar una amplada mínima de parcel·la, però no una de màxima.
- El fet d'unir parcel·les dóna lloc a tipologies alienes al teixit històric, modificant l'escala que li és pròpia.

Observacions i recomanacions

- En general no s'ha d'admetre la segregació i/o agregació de parcel·les, si no és que formen part d'un àmbit d'actuació urbanística o responen a una estructura preexistent o a qüestions d'interès públic.
- En cas de ser necessària la unió de parcel·les cal mantenir la composició individual de les façanes originals.
- Pot ser interessant admetre un accés comú cada dues parcel·les estretes.

2. Alineacions a l'espai públic

Cal mantenir les alineacions històriques, respectant les singularitats i evitant afectacions.

Paranys

- Afectació de les alineacions històriques per donar major amplada o regularitat, pensant únicament en termes de mobilitat per a vehicles, sovint sense que n'hi hagi necessitat.
- Encara trobem planejaments que preveuen xamfrans i admeten façanes enretirades.

Observacions i recomanacions

- Les alineacions històriques, ajustant-se a l'orografia i a les preexistències del territori, han configurat formes sovint irregulars de placetes i racons en funció dels llocs i edificis simbòlics, incorporant un ampli repertori constructiu: murs, escales, fonts, etc.
- És important preservar les perspectives singulars, riques en matisos, del creixement orgànic i espontani propi dels teixits tradicionals.

3. Fondària

La fondària permesa ha de respectar la fondària històrica i fomentar la creació de patis i espais lliures privats quan calgui.

Paranys

- Fondària homogènia que afecti les alineacions històriques de les façanes interiors, amb la pèrdua d'aquestes façanes, però també dels patis i espais lliures privats, amb el resultat d'una ocupació superior.
- Quan es tracta de teixits medievals i petits nuclis rurals, sovint l'ocupació permesa és del 100%. Això suposa la desaparició de l'alternança d'edificació i espai lliure privat propi dels teixits tradicionals.

Observacions i recomanacions

- Les alineacions a les façanes interiors d'illa es caracteritzen per una lleugera discontinuïtat i per incorporar un repertori d'elements d'interès: galeries, façanes vidrades, pous, safareigs, etc.
- Els espais lliures són els que procuren llum, sol i una certa vegetació en entorns cada cop més congestionats.
- Pot ser convenient procurar-ne de nous per afavorir ventilacions creuades i efectes lumínics.

4. Alçada reguladora

Cal respectar les alçades històriques.

Paranys

- Sovint es dóna per bona la mateixa alçada que per a un teixit actual: 6,5-7,2 m (PB+1), 9,5-10,5 m (PB+2)...
- Molta de l'arquitectura tradicional més humil solia tenir uns sostres no massa alts.
- L'escreix en els aprofitaments (alçada, fondària, unió de parcel·les, etc.) provoca la pèrdua de la qualitat ambiental i, en conseqüència, la degradació i abandó dels teixits tradicionals.

Observacions i recomanacions

- Els fronts històrics han presentat tradicionalment lleugeres diferències d'alçada.
- Cal evitar sempre la diferència de més d'una planta.
- Una política efectiva de valorització dels nuclis històrics passa en bona part per respectar la volumetria original.

5. Densitat

Compte a modificar la densitat històrica.

Paranys

- Sovint per a les zones de teixits històrics el planejament no preveu aquest paràmetre.
- Aquest fet pot suposar, sobretot en els nuclis turístics, una fragmentació de la propietat, amb el consegüent augment de la densitat i la substitució del tipus.

Observacions i recomanacions

- És important no modificar en excés la densitat històrica per tal de mantenir la tipologia.
- Tot i que l'augment de la densitat en alguns casos pot ser desitjable, cal anar amb compte de no excedir, segons la tipologia històrica, d'1 habitatge cada 90-120 m².
- Compte a admetre habitatge plurifamiliar. D'acord amb la tipologia i amplada de parcel·la cal concretar si només s'admet l'unifamiliar (certes cases estretes d'origen medieval de PB+1), el bifamiliar (cases de PB+2), el trifamiliar (casals burgesos de ciutats mitjanes)...

6. Tipologia i composició

Cal preservar la tipologia i la composició originals.

Paranys

- Poques normatives fan referència a aquests paràmetres, de manera que les decisions es prendran en base a altres prioritats, ignorant sovint la importància del valor patrimonial de la tipologia i la composició de façanes.
- Sovint es procedeix com si s'estigués projectant de nou: s'engrandeixen les obertures existents; en façanes de composició irregular es compon igualant obertures i segons eixos, etc.
- Falta de regulació de noves obertures en planta baixa: locals comercials, portals de garatge, etc.

Observacions i recomanacions

- Cal preveure la restitució de la tipologia i la composició originals en edificis que hagin sofert intervencions que avui resulten agressives.
- En obra nova, per coherència amb l'entorn:
  - Cal mantenir el pla de façana generat per l'alineació a carrer, sense cossos avançats ni plans reculats.
  - Obertures de les plantes pis: predomini de la dimensió vertical sobre l'horitzontal; domini del ple sobre el buit...
  - Llindes de nova construcció de directriu recta.
- Cal buscar solucions imaginatives per a la reserva d'aparcament.

7. Tipologia estructural

En cas de ser imprescindible la reparació o substitució d'algun element estructural, cal fer-ho amb el mateix sistema constructiu original.

Paranys

- Aquest paràmetre difícilment el trobarem previst en cap normativa urbanística, de manera que en la majoria d'intervencions s'acaben substituint els sostres de fusta per sostres de formigó o ferro; també sovint desapareixen arcs, voltes, encavallades, etc.

Observacions i recomanacions

- Cal procurar la preservació de la tipologia estructural i dels seus elements més destacats: parets de càrrega, voltes, embigats i revoltos, arcs, etc.
- En cas que sigui necessària la substitució cal fer-la seguint el sistema constructiu original de l'element substituït.
- És essencial que la normativa prevegi l'ús dels materials tradicionals: calç, fusta, etc., enfront del pòrtland, les pintures plàstiques, l'alumini, etc. Aquests materials poden comportar patologies en l'edificació tradicional, mentre que els primers transpiren i són beneficiosos per a la salut i per al medi ambient.

8. Remuntes

Cal regular les característiques de les remuntes en funció de la tipologia arquitectònica.

Paranys

- Quan la normativa admet l'aparició de remuntes poques vegades les regula de manera concreta.
- L'aparició de remuntes en fronts de cases més o menys seriades, on l'interès està en la repetició del tipus, qüestiona seriosament la unitat del conjunt.

Observacions i recomanacions

- Es procurarà preservar les altures originals.
- En cas que s'admetin remuntes, no han de sobrepassar l'alçada de les edificacions veïnes del mateix nombre de plantes.
- Les remuntes han de tenir en compte l'estil arquitectònic de l'edifici on s'intervé:
  - Obertures en l'eix de les inferiors, de menor dimensió i amb domini de la dimensió vertical.
  - O un seguit d'obertures iguals entre elles.
  - O una obertura correguda de mitgera a mitgera, amb vidres de proporció vertical, etc., mantenint sempre l'harmonia en la composició i les proporcions.

9. Cossos i elements sortints

Cal preservar els balcons originals. En obra nova les lloses seran de motllura simple i mides reduïdes: cantell de 12-14 cm i volada màxima de 40-50 cm.

Paranys

- Els balcons en els edificis de nova planta sovint desmereixen i entren en conflicte amb els històrics, a causa de volades i gruixos superiors de les lloses, i de motllures impròpies.
- Encara trobem algun planejament que admet tribunes. No són admissibles cossos sortints tancats o semitancats en cas de no tractar-se d'un element de caràcter identitari.

Observacions i recomanacions

- No podem preveure balcons en un teixit medieval que no en té.
- Seria desitjable que no apareguessin elements d'aquest tipus fora dels originals.

10. Cobertes i coronaments

Cal preservar la tipologia original de cobertes i coronaments.

Paranys

- Una vegada més confonem la regulació de les intervencions en els edificis històrics amb la regulació dels edificis de nova planta.
- Algunes normatives encara permeten pendents molts superiors als històrics, bé buscant aprofitaments sota coberta o bé perquè es tracta de pobles de muntanya on es creu que l'«estil suís» és l'adequat.
- El mateix passa amb les volades de coberta; sovint es tendeix a fer-les més grans que les originals, tant si es tracta de cornises ceràmiques com de barbacanes de fusta.

Observacions i recomanacions

- En els edificis històrics cal preservar, reparar o restituir el que tenim. En els de nova planta no poden desmerèixer ni entrar en conflicte amb els existents, ni amb pendents, volades o gruixos superiors.

- Les façanes laterals no solen presentar cornises; en tot cas la volada és menor que a les façanes principals.
- La coberta sol ser de teula aràbiga amb carener centrat, de pendent fins al 30%, també en la major part de municipis de muntanya.
- En edificis de nova planta les cornises han de ser discretes, per no entrar en conflicte amb les tradicionals.
- Les canaleres han de ser del mateix tipus que les històriques. Les xemeneies noves, molt senzilles.

11. Materials i acabats

És essencial que la normativa no admeti els repicats i prevegi l'ús de les tècniques i materials tradicionals.

Paranys

- El principal parany és el repicat total o parcial per deixar els emmarcaments de maó o les llindes de fusta vistes. Altres pràctiques inapropiades són els falsos emmarcaments, les llindes de pedra o fusta noves, l'admissió d'aplacats, de noves façanes de pedra, etc.

Observacions i recomanacions

- Cal prohibir el repicat dels revestiments originals. Cal procurar-ne la protecció, restauració i recuperació.
- Cal preveure l'ús de la calç enfront del ciment pòrtland; aquest pot comportar patologies, perquè no és transpirable, i afavorir l'aparició de sals.
- Caldria qüestionar la prohibició sistemàtica del color blanc; aquest és el color de la calç i per tant el color que, contràriament al que es creu, tenien en major o menor intensitat molts dels edificis de l'arquitectura tradicional.

Cap a la destrucció. Foto: Montse Muntadas

12. Espai lliure de parcel·la

Cal preservar els elements històrics propis dels espais lliures privats.

Paranys

- Sovint no es preveu la regulació de l'espai lliure de parcel·la.
- Desapareixen els elements històrics que li són propis: safareigs, pous, paviments, cabanes, vegetació, escales, murs, etc. I n'apareixen de nous: piscines, barbacoes, etc., que no se solen regular convenientment.

Observacions i recomanacions

- Els espais lliures privats (patis, jardins, horts, eixides...) donen qualitat de vida i permeten l'assolellament i la presència d'una certa vegetació.

Masies

Les intervencions seran de restauració o recuperació, amb els materials i tècniques constructives originals: calç, fusta, etc.

Paranys

- Moltes normatives no preveuen els paràmetres d'intervenció en masies.
- En cas de fer-ho no tenen en compte la recuperació de les tècniques i materials tradicionals.
- Sovint es cau en el pintoresquisme i el fals històric.
- El catàleg de masies esdevé més una eina per establir les condicions d'aprofitament urbanístic que un instrument de preservació.

Observacions i recomanacions

- La restauració de les masies ha de respectar l'entorn i els accessos; el volum edificat preexistent i la composició volumètrica original, tant de l'edifici principal com de les construccions auxiliars tradicionals; els tipus de coberta, de xemeneies i ràfecs; les façanes, els seus revestiments i els elements constructius i ornamentals.
- El catàleg de masies ha de concretar els tipus d'intervencions admeses i les parts i elements a preservar, a adequar, a restituir i a eliminar.

Els plànols d'ordenació

Cal disposar des de l'inici de l'inventari de béns com a base per a una correcta zonificació, permetent la seva integració en l'estructura general del municipi.

El POUM, en absència de pla especial de protecció, ha de garantir la protecció del patrimoni històric i arquitectònic.

En la mesura en què integrem les preexistències del territori, estructures i elements amb valor patrimonial, com a espais definidors de la ciutat, garantim no solament la seva preservació sinó també la qualitat del paisatge urbà.

Donant protagonisme a l'ordenació dels espais públics, serveis viaris i zones verdes, a les traces històriques i elements amb valor patrimonial, protegem i mantenim aquestes singularitats i la seva escala humana, preservem la memòria col·lectiva i augmentem el sentiment de pertinença, el benestar i l'interès de la població.

Es tracta en definitiva de recuperar el relat històric que fa únics cada ciutat, cada poble, cada barri, enfront de la uniformització imperant. Ho podem aconseguir amb:

- La protecció legal dels béns per mitjà dels plans d'urbanisme i les seves modificacions.
- Les ordenances d'edificació i/o del paisatge urbà.

És necessària una voluntat clara, política i ciutadana en la preservació del patrimoni històric i arquitectònic.

The Vernacular Architecture of Portuguese Alentejo Villages

José Baganha,
PhD Architect

ABSTRACT

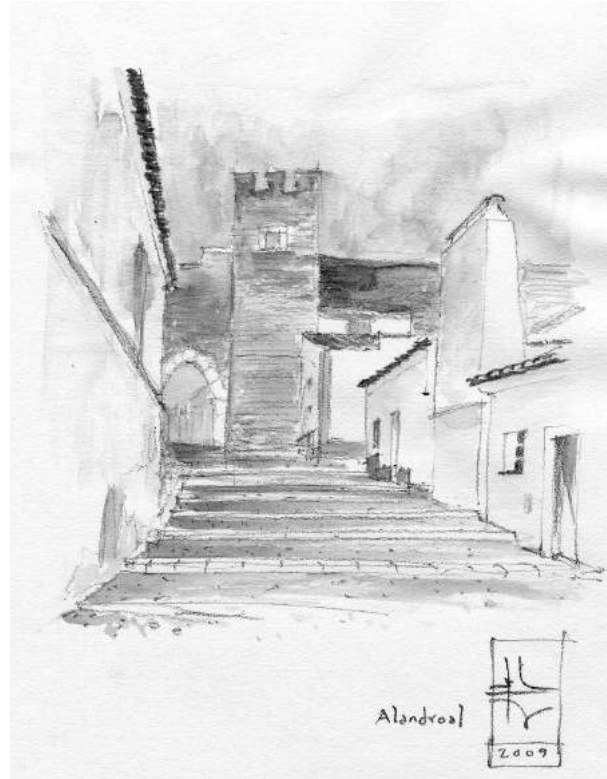
The subject of this communication is the study developed in the southern region of Alentejo, Portugal. In this work I have attempted to respect as completely as possible the vernacular architecture of this region as a distinct entity, including their nuances from region to region.

Methodological approach to the place.
The Portuguese province of the Alentejo
as an example

In this study I took account of my own experiences as an architect in this region, with the vicissitudes peculiar to the profession, I tried to draw from these experiences the lessons that many of those who shared them have offered me. There are also many professionals, such as masons, metalworkers, stone-cutters, master builders, carpenters and joiners and many others, who keep alive the precious knowledge of the art of building. All over the Alentejo, too, traditional crafts live on, despite the destructive spread of olonelalizacion taken to the extremes of stupidity and self-destruction.

Regarding building materials and the industry's various traditional crafts, we must learn from past experience what can be beneficial now and in the future. This must be done without preconceptions, combining a spirit of discovery, creativity and innovation with ancestral wis-

Alandroal watercolor

dom, in order to find a new synthesis that is truly appropriate for the place in which we intervene – in environmental as well as cultural and socioeconomic terms.

Another point which has become fairly clear from this research is not exactly new and is mainly due to economic interests that are less aware of the urgent environmental issue (or find it easier to ignore it). The promotion of local industries, craftsmanship and the production of local / traditional materials will, if seen from a perspective of being “open to innovation”, bring benefits to the regional economy. This not only leads to steady jobs and settled

populations but also preserves memories and traditions, and thus makes a significant contribution towards safeguarding aspects of identity and the uniqueness of the various villages and regions.

Regarding the architecture of the buildings in this region, my study of the types that the regional diversity offers us has also led me to conclude that a new synthesis that also includes the composite lexicon(s) with the needs or imperatives of contemporary ways of life will likewise contribute towards this goal of safeguarding and preserving local identities and particularities.

Indeed, these various aspects – town planning, architectural and socioeconomic – are indissociable and must, as far as possible, be considered together whenever we make an intervention. It is no use preserving appropriate architectural models of building and composition if we make far-reaching changes to town planning models or the underlying logic.

From the point of view of culture (in the broadest sense of the term), we must be able to adopt and promote not only, the renovated traditional industries and crafts, but also the balance of traditional commerce with residential districts and with the appropriate distribution of public services. It is also absolutely essential to adopt policies and take effective steps to promote functional diversity. Monofunctional dispersal around the outskirts has proved to be one of the most pernicious evils afflicting our towns (whether large, medium-sized or small). It is absolutely essential to combat this practice of urban expansion by replacing it with what has always produced appropriate results, namely the creation of new multifunctional districts that contain the DNA, the basic structure, the fractal quality or the “genius loci” that the various pre-existing urban centres encapsulated.

Three works in the Alentejo

Assisted residence for retired doctors, for the Portuguese “Ordem dos Médicos”, in Sines

The “Casa do Médico de S. Rafael” facility is located in the town of Sines, Alentejo province, on the southern coast of Portugal.

This estate has existed since ancient times. Its main building that has survived to our time – the home of the land owners, in the form of a manor house – was erected in the eighteenth century, in a style that is characteristic of Portuguese architecture in the years following the great earthquake of 1755, popularly termed the “Pombaline” period, in reference to the Minister of State at the time of this catastrophe – Sebastião José de Carvalho e Mello – better known as the Marquis of Pombal.

The former manor house of the Quinta and some outbuildings – workers' housing and agricultural warehouses – remained, surrounded by uncharacteristic housing. That is how they remained for more than a decade, becoming more dilapidated to the point of almost crumbling, until 2005 when it was acquired by the “Ordem dos Médicos Portugueses”.

This institution made this purchase to develop a social project which would consist of creating a facility for doctors of retirement age in need of support, on a premises also used for other purposes, such as organising events (in the medicine and general health fields), restaurant, library and others. A further aim is to provide assisted residence services to members residing in the vicinity.

Assisted Residence, Sines

This project was governed by some key ideas or assumptions, such as:

The reconstruction of the eighteenth century manor house in its original form, its articulation with the new buildings to be created in place of the old outbuildings, which are complete ruins, in order to preserve a pedestrian path from the surrounding urban area. The harmonious integration with the site. A clear reference to the region's traditional urban typologies and the rehabilitation

of the pedestrian path along the cliff top, enhancing the viewpoints to the west, over the Atlantic Ocean.

The decision to rebuild the manor house proved to be controversial and it was initially opposed by Sines Council, who wanted a modern-style building. But the significance of the building in the collective memory of the people of Sines due to its history and its noble presence on the cliff top, led to the Council accepting our proposal.

And so “Casa de S. Rafael” was born, or rather reborn.

Sines Council and the Portuguese “Ordem dos Médicos” agreed to undertake the work based on the design we proposed, aware of the very advanced state of ruin of the structures (load bearing walls), severe structural subsidence, and the fact that all other elements of the house had either collapsed or deteriorated to a point where restoration or rehabilitation was not possible, and the roof, floors and interior walls, masonry, joinery, etc. no longer existed. The old Casa de S. Rafael farmhouse's external architecture (external walls and roof) was rebuilt and the interior completely renovated, tailoring it to its new role but using materials and an architectural language appropriate to the typology of the former building.

This reconstructed building has two floors above ground, basement and attic and also includes outdoor areas: a sea-facing terrace, a lateral, more private and protected garden, and a service area connected to the paved roads.

The other building is entirely new, located roughly in the place where the outbuildings of Quinta de S. Rafael used to be, connected on the first floor by a covered overpass, leaving a pedestrian footpath between the two buildings, thus maintaining the existing path. This overpass forms

an arch over the footpath (Picture II), thereby also maintaining the memory of the old building.

Six of the twenty planned rooms are equipped to receive disabled guests. Four of these six are double rooms, and two are single rooms. The remaining fourteen rooms are for people without mobility disabilities, ten of which are double room and four singles, giving a total of thirty-four guests.

This building has two floors above ground and a basement for car parking (15 spaces).

The architecture of this new building is differentiated from the other building, with a contemporary language inspired by the traditional models of the region. Two long-linear bodies were conceived (the "Agricultural Warehouse") covered by a glass structure forming an indoor "street" with clear references to the typical Alentejo village street. It also includes a small garden enclosed by walls, which is a cooler and more reserved space for resting.

In the façades of this building we used references to the Manueline era (reign of King Manuel I (1469-1521), a very unique style that had a heavy influence on Portuguese architecture, by reinventing its elements – double windows *with colonados*, exterior shutters with wooden trellis for natural ventilation (a Mediterranean heritage), etc.

Sines Council and the Portuguese Ordem dos Médicos also agreed to include in the tender our proposals as regards reshaping, flooring, lighting and rainwater runoff from this development's road network along the seafront, which had yet to be built. That road would be a "public footpath" permitting vehicle traffic for residents of this housing development, users of Casa do Médico de S. Rafael.

Agriculture and residencial complex in Terena, Alandroal

The "Monte da Quinta"¹ project involves a set of buildings and surrounding outdoor spaces with different uses – residential and other buildings related to the agriculture carried out there –, on land belonging to Niza Mariano S.A. agricultural society in Alandroal, Alentejo, in the south of Portugal on the border with the Spanish province of Extremadura.

The Monte da Quinta's estate, includes large projects in the agricultural and tourism sectors. When it's owners arrived here from the north, they found a run-down estate: the main house was still standing, but the outhouses were little more than a collection of broken-down walls.

In the project I designed, in keeping with the owner's wishes, I decided to restore the main house using traditional construction materials and techniques, while we chose to mix it up for the outhouses (with the exception of a unusual building used to house animals a little further out from the other farm buildings) – creating reinforced concrete structures and breeze block walls with traditional wooden frame roofing with red ceramic tiles. In fact, the extremely poor condition of these outhouses was perfect justification for this decision.

For the architectural design and type of spaces I followed the vernacular architectural model of the region, making changes only when necessary to adapt the buildings to the more contemporary standards of comfort, just as with the construction – insulation, infrastructure networks, etc.

¹ English Eritage – "Conservation Principles Polices and Guidance for the Sustainable Management of the Historic Environment", April, 2008.

House detail, Terena

The rustic shale walls were left bare almost throughout the existing buildings as a way to enhance their uniqueness following the restoration. They were topped off with a locking lintel.

The extension vestments were coated with a plaster compatible with their supports, and, in order to ensure a texture similar to that of whitewash, were smoothed

with a spoon rather than with a trowel. The vestments were then covered with a smooth white emulsion paint.

The roofs were constructed using treated wood and then thermally insulated with extruded polystyrene. Cement sheets were then attached, on top of which red ceramic tiles treated with water-repellent were fitted. The ceilings were created using water-repellent plasterboard sheets that were then painted with white emulsion. The wooden floors in the main house were covered with tiles to improve the thermal insulation in the normal manner of this region.

The interior walls were constructed to an appropriate thickness with bricks and all internal vestments plastered, stuccoed and painted with emulsion.

Glazed tiles were used in the fully-equipped bathrooms and kitchens.

Most of the floors were covered with traditional rustic and water-proofed floor tiles.

The window frames were fully renovated, with new timber bays and smooth, clear and transparent double-glazed units installed and internal painted wooden shutters fitted.

The interior and exterior doors are also made of wood which was then painted with synthetic enamel.

The buildings enclose a space that opens out towards a valley in the south and the west. We decided to make this space attractive, with a pond, orange trees and a place to relax in next to the fire or in which to simply enjoy the fresh air, the view and the fantastically clear star-filled skies on warm summer nights.

We built a porch onto the guest extension to provide shade from the sun on hot days.

Next to this porch we renovated an old oven that is now fully functioning.

The farm includes three other buildings – an olive mill, complete with a press and storage areas, space for people working in the olive mill, and a barn for storing agricultural equipment. These buildings are situated next to those mentioned above, and complete the structures that are necessary to make this (agricultural and tourism) investment viable.

The proposed buildings will retain the form of a patio or terrace situated between the main farmhouse and another building that forms part of this project, and which can be restored to form a retail space that can be used to promote and sell the farm's produce.

Its architecture is also traditional, inspired by the vernacular models of the region, both in its design and in the materials proposed for its renovation.

Private single family house in Vila Boim, Elvas

In order to describe this work I quote Prof. Javier Cenicelaya in "Casas com Tradição"²

"Having reached the village of Vila Boim, we are very close to the house we are about to visit. We just need to travel up a few stony tracks only suitable for off-road vehicles to reach the property on which the house stands.

"Along the way there are groups of people beating olives from the trees, whose serene greenness contrasts with the vivid redness of the soil. At a given moment one is surrounded by a landscape of hills completely covered with olives planted in perfect lines. Nothing can be seen other than this landscape and the sky above. The feeling of being in a remote place is very strong and intense: really intense.

"Suddenly the road gets better. We have arrived at the property, and the owners have improved the access. We delve into the property, and pass around bends where beautiful horses are grazing. Suddenly, beyond a bend, an esplanade appears, with a white house at the far end. That is the house, behind which a wide horizon opens out. All of a sudden the journey between the hills, with its short vistas and very enclosed countryside (which gave no hint of this "apparition"), opens out onto a landscape of endless views. A landscape in which a vast flat green plain blurs into a horizon lost in a mist enveloping the lands of Spain. The view from the house is really spectacular. In the foreground, the vineyards that the owners have planted with different varieties of vine create rectangles of different shades of green: some more violet, others more yellow.

"It is the kind of exquisite place that reminds me of those the Benedictine order used to choose for its monasteries: isolated, hidden, fertile and, above all, outstandingly beautiful – sublime.

"The house dominates the landscape. "Baganha has consolidated an existing building, restoring it and adding a new building as an extension. He has followed the traditional techniques used for the existing house, and has made every effort to ensure that the new building provides the utmost comfort.

² Baganha, José: "Casas com Tradição". Ed. Caleidoscópio, Lisboa, Maio de 2005, pp. 43 a 47.

House, Vila Boim

“The house has just one storey, apart from a central two-storey mass which already existed. Baganha added a wine vault, built in a style similar to others in the region: magnificent brick vaulting gives one a sense of being in a timeless wine cellar, as if it had always been there. Only the newness of the walls and vaults reveal that it cannot have been built all that long ago.

“The house is very large, and is generously and comfortably laid-out throughout, as requested by the owners. Access is via a very discreet door opening onto a passage that forms a spine right through the house, subtly broken up along almost its entire length.

“The kitchen is close to the entrance. This is a kitchen in traditional taste. It is very large, and immediately gives one the feeling of being in an important country house: a genuine manor house of Portugal's rural nobility or aristocracy. The dining room is equally large, as are the two lounges, which are situated one behind the other.

“By including this passage as a spine throughout the length of the house, Baganha has achieved two very important things, in my opinion. Firstly, almost all of the rooms have windows and a view of the beautiful countryside, with its extensive views, as already mentioned. The kitchen, lounges, master bedroom and the daughter's bedroom overlook that landscape. The other three bedrooms (two for the sons) open towards the main façade.

Secondly, the passage, whose height and width vary subtly, and which widens slightly into bays, offers a long view into the house's interior. That view is sequentially lit by shafts of light entering via the windows in those bays: a sequence of light and shade creating a feeling that one “dominates” the entire house, by being able to see down the entire length of the passage.

“The upper floor of the central body houses the owner's study, and has an adjoining terrace. Wide stairways link this storey to the wine vault.

Construction follows the pattern of techniques and materials used in the vernacular architecture of the Alentejo region. Here, great care was taken over construction. The casual appearance, and the simplicity of certain elements, do not mean careless execution. Construction has been rigorous and solid.

This visit to Monte da Herdade do Rego was unforgettable. The house, with its white forms outlined against views of one of the Alentejo's most beautiful landscapes, stretching as far as the land and skies of Spain, is thoroughly memorable. Unforgettable. It will always stay with me."

Bibliography

Arquitectura popular em Portugal, II Vol.s, Ed. Centro Editor Livreiro da Ordem dos Arquitectos, Lisboa, 2004.

CORREIA, Mariana. *Taipa no Alentejo*. Ed. Argumentum, Lisboa, 2007.

MOUTINHO, Mário C. *A Arquitectura Popular Portuguesa*. Editorial Estampa. 2ª. Edição. Lisboa, 1979.

OLIVER, Paul. *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Vol. 1, 2 e 3, Ed. Cambridge University Press, 1997.

A Praça em Portugal, Inventário de Espaço Público. Ed. Direcção Geral do Ordenamento do Território e Desenvolvimento Urbano (DGOTDU) y Facultad de Arquitectura de la Universidade Técnica de Lisboa (FAUTL), Lisboa, 2001 a 2007.

ACTITUDS D'INTERVENCIÓ (II)

Ordenación del territorio rural

Lluís Auquer,
arquitecto

Exposición, diagnóstico, reflexión general

Sobre el entorno del Baix Ter

Que el paisaje es obra de la naturaleza y del hombre se evidencia en el ámbito del Baix Ter, en que sucesivos procesos geológicos, cambios climáticos y subidas o bajadas del nivel del mar han construido a lo largo de su historia diversos ecosistemas o escenarios naturales que, a su vez, desde el Neolítico sus habitantes han utilizado y modificado.

La llanura del Empordà era hace 3.000 años un antiguo estuario, hoy rellenado por aluviones arrastrados por el Ter, el Fluvià y el Daró. Estaba protegida del mar por barreras litorales de arena que, a su vez, era empujada por la tramontana, formando un sistema de dunas litorales. En su centro, el macizo del Montgrí divide este sistema fluvial entre el Alt y el Baix Empordà. Sobre este reciente ecosistema deltaico se generaron nuevos biotopos: bosques de ribera, pantanos, marismas, barreras marinas, dunas, etc. Que no se cultivaron intensamente hasta el siglo XVIII.

Aunque sería de interés narrar la historia del paisaje del Baix Ter, me situaré en el escenario de este paisaje en los años cincuenta. Por entonces gozaba el Empordà de una geografía virgen muy bien descrita por el escritor Josep Pla como un paisaje armonioso, comprensible y sin contaminar. Este paisaje respondía a un escenario que se había consolidado cien años atrás. Sus habitantes eran pequeños agricultores, la mayoría arrendatarios, con contratos de aparcería más impuestos que pactados,

así como pescadores y artesanos que subsistían de la agricultura y malvivían del mar. Su sistema productivo era artesanal y autosuficiente y su población vivía en masías dispersas y barrios urbanos consolidados durante el siglo XVIII alrededor de poblados medievales fortificados.

En resumen

La armonía del paisaje ampurdanés que tanto deleitaba en los años cincuenta a viajeros y veraneantes –y tan finamente descrita en la prosa de Josep Pla– albergaba una diversidad tipológica, estructural y estilística, asentada a lo largo de ochocientos años de historia social y antropológica.

Las causas de dicha armonía hay que buscarlas en la propia génesis de esta arquitectura y su correspondiente paisaje, basada en la aplicación por sus autores (campesinos, artesanos y pescadores) de un ancestral conocimiento holístico y empírico que a lo largo de todos estos siglos ha permitido sistemáticamente construir y sobreponer estructuras integradas sin disonancias.

En concreto, mi ponencia quería descubrir y explicitar este hecho, a partir del análisis de los modelos tipológicos de las masías del Baix Ter y de su evolución a lo largo de todo este tiempo y desde el siglo XIV.

Veamos a continuación cómo se ha transformado

A partir de los años sesenta, nuevas intervenciones han roto este equilibrio, debido a que una población autónoma, con una economía de autosuficiencia, que en los cincuenta aún vivía en un paisaje integrado y en construcciones bioclimáticas autosuficientes, hoy se ha convertido

en una población sometida a un mercado controlado por una aristocrática economía liberal. Esta población vive en bloques hipotecados y dependientes enérgicamente de oligopolios globalizados, en un paisaje desgastado, deteriorado, que se dirige al colapso.

El profesor Emili Ladorrera nos muestra en qué grado las sucesivas leyes del suelo han sido las responsables de la modificación del paisaje descrito. Leyes del suelo que se crearon como instrumentos para poner orden en el territorio, al sistematizar herramientas racionales de ordenación territorial y de diseño urbano (planes territoriales, planes generales y normas subsidiarias) que regularon los crecimientos urbanos de nuestras poblaciones durante las dos últimas décadas del siglo pasado.

A mi parecer, en el ámbito del Baix Empordà los resultados de su aplicación fueron desastrosos, pues no consiguieron integrarse en el paisaje rural. En el mejor de los casos, reconocidos arquitectos y urbanistas diseñaron ampliaciones anexas a los cascos históricos aplicando tipologías parcelarias urbanas impropias de la estructura territorial rural, que se rellenaron más tarde de construcciones de estilos variopintos. Hoy es evidente que los crecimientos urbanos no se integraron con armonía en los delicados tejidos urbanos y periurbanos preexistentes (cascos históricos, huertos, viñedos, etc.).

Cómo solucionarlo

¿Podemos hoy diseñar una normativa eficiente que facilite a nuestros proyectistas redibujar estos edificios y paisajes rurales...? Definitivamente NO.

Pero Sí que podemos encontrar una respuesta en la arquitectura vernácula, pues en ella se fundamenta la ar-

quitectura hoy denominada *bioclimática*, que a su vez supone una adaptación y puesta al día de la arquitectura tradicional: Arquitectura sin arquitectos que desde tiempos inmemoriales usa criterios de diseño basados en estrategias pasivas de control de radiación, ventilación o humectación, para construir confortables e integrados edificios, aprovechando los recursos naturales disponibles: sol, lluvia, viento y vegetación.

Dicha respuesta se hallará en un estudio holístico y transversal del paisaje, que a su vez exprese su estructura fractal, la diversidad y evolución de sus biotopos climáticos y las huellas dejadas por los humanos a lo largo de su historia. En resumen, «hay que volver a la naturaleza».

Enumeramos a continuación algunos principios básicos y claros con enfoque holístico y transversal, ineludibles en el marco conceptual de una hipotética futura legislación territorial, urbanística y de la edificación en el territorio rural.

A. Información

Tener conciencia de la realidad objetiva pasa:

1. Por adecuar la planificación territorial a las nuevas necesidades de hábitat, donde se consoliden estilos de vida simple, justa, sana y respetuosa con la naturaleza.
2. Por contemplar el paisaje y visualizar en él todos los estadios de la civilización, que a lo largo de su historia se han materializado en una compleja trama de estructuras integradas en una espesa red de ecosistemas climáticos *interconectados*.
3. Y por reconocer y procesar las huellas de ese paisaje humanizado.

B. Formación

Formulación y divulgación de planes de estudios, normativas y códigos técnicos inspirados en la *bioarquitectura*. Ello supondrá implementar políticas destinadas a crear ocupación cualificada (el nivel actual es de bajísima cualificación) propias de la rehabilitación y de la bioconstrucción:

4. Incentivar la formación en FP y artes y oficios de la construcción.

5. Recuperar y regular el uso de materiales, sistemas y técnicas tradicionales de la construcción, adaptados a las nuevas tecnologías, que han demostrado proporcionar unas prestaciones de confort muy superiores a las de los materiales industriales. La UE está avanzando decididamente en este camino.

6. Formar técnicos cualificados: arquitectos, aparejadores, técnicos, ingenieros, etc. Así como formar y concienciar al personal de las diferentes administraciones.

7. Orientar a las empresas sobre la conveniencia de cambios en la orientación de sus negocios con la finalidad de mantener su competitividad sin perjudicar ni al medio ambiente ni a la salud de las personas.

8. Crear estudios universitarios específicos del mundo rural y regular el sector.

9. Informar, divulgar y concienciar a la ciudadanía de las ventajas del nuevo modelo.

Què val la pena recuperar de l'arquitectura anònima i de les tècniques tradicionals?

Oriol Roselló,
arquitecte

Els materials i tècniques tradicionals com a referència

El patrimoni arquitectònic a casa nostra ja fa anys que gaudeix d'un marc legislador que obliga els tècnics que hi intervenen a un cert protocol d'actuació. Tot i que cal actualitzar les maneres com ens relacionem amb aquests edificis monumentals, sembla que els criteris es van consolidant. Tot allò que hem après de la disciplina de restauració de béns de valor cultural difícilment es pot aplicar al gros de l'arquitectura anònima sense una reflexió prèvia sobre les particularitats d'aquesta arquitectura, el factor més determinant de la qual és el de la seva escala. La gran quantitat d'immobles, infraestructures i elements propis de les construccions tradicionals fa inviable un control exhaustiu per part de l'administració per a la seva conservació.

Amb un esforç per simplificar els tipus d'intervencions que els arquitectes projecten sobre aquestes preexistències, les podríem agrupar en dues famílies. D'una banda, hi ha els arquitectes que intervenen amb dues actituds quasi oposades. M'explicaré. Si pel que fa al volum que es conserva original fan l'esforç de restaurar-lo sense que s'hi percebi la intervenció, en els punts d'ampliació o remunta aboquen tota la seva creativitat amb el llenguatge propi dels materials industrials. Segurament al darrere hi ha la voluntat de diferenciar allò que és original del que és contemporani i al mateix temps evidenciar un cert llenguatge arquitectònic que s'ha assumit com a referència estilística. Aquest joc de con-

trastos és molt atractiu però sempre m'ha provocat uns certs dubtes: quan es restauren les preexistències que romandran perquè el contrast tingui efecte, ¿tenim una actitud contrària fins a quin punt? Si un dels valors més importants d'aquesta arquitectura és la de conformar paisatges rurals, ¿com es poden integrar intervencions d'aquest tipus?

Segurament la particularitat més positiva la trobarem en el cert grau de reversibilitat de què algunes (no totes) de les tècniques industrials gaudeixen.

L'altra aproximació que acostumem a trobar en aquest tipus d'obres és la del camuflatge arquitectònic. Com si es pretengués modificar, ampliar o simplement reformar edificacions tradicionals sense que un cop acabades es distingeixi l'original d'allò actual. Sovint sota aquesta òptica s'acaben fent reinterpretacions bucòliques del passat i, en alguns casos, s'obtenen resultats que podríem anomenar *pastitx* (tècnica que consisteix a utilitzar diferents recursos formals existents i combinar-los amb la pretensió de ser una creació espontània).

En general es podria dir que la primera aproximació és més pròpia d'arquitectes, i per tant es perceben en projectes on el promotor ha delegat en el tècnic responsable l'aportació del llenguatge arquitectònic. En canvi, en el cas de les obres anomenades *pastitx* acostuma a ser la pretensió bucòlica del promotor la que domina sobre el criteri de l'arquitecte signant.

Nosaltres, des de la nostra experiència professional, sempre hem reclamat que hi ha una tercera via (i segurament n'hi ha d'altres de possibles), que combina la integració de certs llenguatges contemporanis amb la pretensió de garantir una correcta integració de les obres en el paisatge rural.

Quan es valoren més les tècniques tradicionals que han generat el nostre paisatge rural, podem partir de la premissa de maximitzar l'ús dels materials preindustrials en les obres de reforma, ampliació o substitució. Cal recordar que l'autolimitació en l'ús de tècniques tradicionals no representa en cap cas una limitació funcional a l'hora de donar respostes a requeriments actuals.

El fet d'utilitzar tan sols la fusta, la pedra i la ceràmica no implica cap limitació estilística, però sí que evita les distorsions compositives pròpies del formigó armat i l'acer. Els sistemes constructius propis d'aquests materials estan en desús no per obsolets, sinó per tal de no permetre'n l'estandardització. Quan s'és estricte en l'ús exclusiu de materials tradicionals el resultat final no pot esdevenir esguerrat. «Fins i tot un idiota no pot construir un error arquitectònic quan utilitza materials naturals; els materials sintètics, en canvi, permeten posar dempeus estructures abstruses i il·lògiques.»

L'aprenentatge, com a arquitecte, de les tècniques tradicionals

Com és prou sabut, en el pla d'estudis de les nostres escoles tècniques les tècniques tradicionals no han tingut cap tipus de tracte. Com a molt algunes referències quant a tipologies, evolucions històriques o regles compositives que fan referència al fet formal d'aquesta arquitectura anònima, però mai s'ha aprofundit en la complexitat dels detalls constructius, dels sistemes productius o de la peculiar posada en obra.

Així doncs, la majoria de tècnics que de manera autodidacta ens hem especialitzat en aquest camp ho hem fet un cop acabada l'etapa de formació oficial i durant el desenvolupament de les primeres obres. Amb el necessari

reconeixement de la manca de coneixement, he après moltes de les pràctiques tradicionals escoltant i observant constructors rurals que encara coneixien l'ofici per transmissió generacional.

Un dels casos més il·lustratius a casa nostra és el de la volta catalana, ja que essent un element estructural, l'arquitecte assumeix la responsabilitat del sostre, tot i sabent que la veritable garantia rau en la mà experta de l'executor. Quan s'ha proposat l'ús d'una volta catalana ha estat necessari comptar amb la confiança de l'operari expert i, si més no, amb la il·lusió d'aprendre, però sense el sosteniment del conjunt de garanties oficials que emparen l'actual sistema productiu. Una variable que comparteixen els exemples exposats és la de ser el resultat d'una coordinació entre arquitecte i paleta, poc usual en la logística jeràrquica de les grans obres contemporànies.

D'altra banda, en temes estrictament formals també l'aprenentatge ha estat fruit de l'experiència directa, ja que en cap arquitectura tradicional existeix una sintaxi compositiva estricta que es pugui recollir en un manual. Hi ha més particularitats que generalitats, i precisament en els petits detalls d'un cert tipus de barret en xemeineia, d'obertures sota coberta o de formació de ràfec és on rau l'arrelament de l'objecte construït final en un paisatge rural determinat. Són aquests tipus de petites reinterpretacions de particularitats locals que fan d'una nova construcció la seva correcta contextualització en un àmbit geogràfic determinat. Evidentment, de les lliçons copsades en aquestes expedicions cal fer-ne una traducció al nostre model, propi de les societats complexes, on determinades garanties de les administracions, certificacions dels executors i responsabilitats de tècnics signants constitueixen el marc legal.

Així doncs, l'aprenentatge de les tècniques tradicionals, tant des del punt de vista constructiu com des del for-

mal, es pot assolir de manera autodidacta mitjançant el bon ofici d'alguns constructors locals i l'atenta observació de la realitat construïda en el context d'intervenció. De tota manera, aquesta proposta de reutilitzar tècniques preindustrials per resoldre projectes contemporanis no seria completa si ens limitéssim al nostre marc cultural.

La nostra arquitectura anònima és avui en dia una arquitectura morta, són tan sols restes materials sense rastres de la comunitat que la va aixecar i que a més està subjecta a una visió bucòlica dels habitants de la ciutat, que la converteixen en un valor afegit en el mercat immobiliari. A causa d'aquesta realitat sociocultural de casa nostra una de les eines que més útils s'han demostrat a l'hora de repropolar certes solucions originals ha estat la de l'observació directa d'altres comunitats rurals on la globalització encara no ha manllevat certes cultures edificatòries. És per això que els viatges fets en els darrers vint anys han estat una eina cabdal a l'hora de comprovar la viabilitat de determinats sistemes constructius desconeguts a casa nostra.

Una de les característiques pròpies de les tècniques tradicionals que es poden comprovar en els llocs on aquests coneixements encara són vigents és la seva estreta vinculació amb la gestió del territori i els mecanismes socials que sustenten la comunitat.

Una de les obres que hem desenvolupat recentment on les tècniques tradicionals han estat aplicades en major part ha estat l'espai Àgora del Mas Marroch, una instal·lació on el Cellar de Can Roca organitza banquets. La proposta pretén donar resposta a la subtil transició entre el jardí existent i la gran sala de banquets. Es tracta, doncs, d'oferir un grau de confort mínim sense perdre la sensació d'exterioritat de la qual gaudeix el jardí; un aixopluc quan plou, l'ombra en dies de sol o el recer quan

bufa vent. De fet, el programa romandrà prou flexible per poder organitzar-hi el màxim de modalitats d'activitats.

L'autoria de tota l'obra traspasa la figura de l'arquitecte i es comparteix amb els artesans responsables d'una praxi creativa, com si d'una obra preindustrial es tractés. I això ha estat possible gràcies a l'òptima coordinació entre petites empreses locals responsables directes dels diferents capítols, sense intermediaris o subcontractacions.

D'alguna manera és com si provéssim de recuperar el coneixement constructiu dins l'obra que la indústria centralitzadora ha anat apropiant-se al llarg de les darreres dècades.

La proposta ha emprat pocs materials, però explotats en el seu màxim potencial, i ha estat una obra sense embalatges, plàstics o excessives maquinàries sofisticades:

1.800 Tn	Graves locals per a fonaments, rebliment i drenatges
600 Tn	Pedra de Calaf (300 m ³) per a pilars, paviment i mobiliari
50 Tn	Fusta Douglas (80 m ³) per a cúpula, tarimes, mobiliari i pèrgoles
5 Tn	Acer per a tirants, òcul, pèrgoles i platines estructurals
2 Tn	Metacrilat per a teules transparents de la cúpula
0,6 Tn	Planxa de zenc (139 m ²) per al folrat de costelles i canalons

Del total de 2.457,6 Tn de materials emprat el 99% respon als criteris de ser d'origen local, reversibles, de baixa energia incorporada i poc manipulats.

Segurament, és la primera edificació contemporània amb pedra seca estructural per a ús d'ocupació pública. Més enllà dels pilars estructurals, amb la pedra de Calaf hem materialitzat el mobiliari, la pavimentació i la senyalització.

Tota la fusta és de pi Douglas, la meitat de Tolosa per a les costelles laminades i la resta, Douglas massís del Montseny per a corretges, tarimes i mobiliari. Amb 80 m³ de fusta, aquesta cúpula representa una de les obres de fusta més grans dels darrers anys a les comarques de Girona.

S'ha recuperat l'ús de les fibres naturals per a tot un repertori il·lustratiu de la tecnodiversitat dels coneixements tradicionals: espart per a cortinatges, vímet per a lluminàries, fibres de coco per a absorbent acústic, canya entera per a ombreig i encanyissat partit per a marquesines.

La vegetació no s'entén com un capítol d'acabats sinó com una eina primordial per aconseguir el confort. Tal com en l'arquitectura anònima, la vegetació del voltant té una funcionalitat envers el comportament bioclimàtic de la llar. Enfiladisses per ombrejar la cúpula, d'altres per reforçar la pèrgola metàl·lica o plantes grasses per acabar els pilars de pedra seca.

Aquesta obra recentment acabada creiem que il·lustra una possible manera de permetre el retorn de les tècniques que varen conformar l'essència de l'arquitectura anònima. I és amb la recuperació de les tècniques que es poden conservar, reformar i ampliar les edificacions tradicionals existents sense estridències formals dels materials moderns, però també sense la museïtzació de les òptiques excessivament conservacionistes.

Agraïments

Com es fa evident en l'article, el meu agraïment està dirigit, d'una banda, als constructors locals que em van mostrar sistemes constructius per a mi desconeguts i als clients que varen dipositar en mi la confiança, i amb qui sovint s'ha establert una relació d'amistat.

Del gremi d'arquitectes vull donar les gràcies en primer lloc a Mònica Alcindor, que amb la seva visió crítica m'ha despulpat molts falsos mites del món de la rehabilitació a casa nostra. Igualment, al meu exsoci Lluís Auquer per compartir una experiència enriquidora, i a Jeroni Moner per la seva generosa saviesa de què en els darrers temps estic gaudint.

Bibliografia

ALCINDOR, M. & ROSELLÓ, O. «Harmonic diachrony: current use of traditional techniques in rehabilitation projects». *International Conference on Vernacular Architecture CIAV 2013* | 7° ATP | VerSus - 16-20 of October 2013. Vila Nova Cerveira. Portugal.

ALCINDOR, M. (2011). *La rehabilitación limitada*. Tesis doctoral no publicada i dirigida per l'arquitecte doctor José Luis Moreno Navarro. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

KRIER, L. (2013). *La arquitectura de la comunidad, la modernidad tradicional y la ecología del urbanismo*. Barcelona: Editorial Reverté.

SINOPOLI, N. (1997). *La tecnologia invisible*. Milà: Tipomomza 23.

Re-Habitar Cal Xico

Ton Salvadó i Núria Salvadó,
arquitectes

Feia molts anys que a Cal Xico no hi vivia ningú, fins que la Fundació el Solà, de la Fatarella, va plantejar-ne la re-habitació. La intenció era tornar a donar-li vida. I la nostra feina va consistir a tornar a donar-li aquella vida, però sobretot fent-ne reviure la memòria –això sí, amb els mínims mitjans.

Primer vam imaginar aquesta vida passada, pensant en cadascun dels espais. Al soterrani, on vessava el trull, proposàrem un banc de vins de la Terra Alta i per tant l'espai adequat per al seu tast. A l'antiga quadra dels animals hi hauria el taller d'història, on s'explicaria el pas del temps de Cal Xico. Just a sobre, a la pallissa, en un espai de molt poca altura, s'ubicaria el taller dels jocs, on es recuperarien els jocs tradicionals de la Fatarella i la Terra Alta. A la planta intermèdia se situaria el taller d'informació, aprofitant les dependències menys particulars. A la planta segona, segurament la de distribució més complexa, vam proposar el taller de lletres, i el taller del gust, per a la recuperació de tota la cultura culinària de la comarca. I a les golfes hi aniria el taller del cos, destinat a la música i a les arts corporals, com les danses tradicionals, el teatre...

Totes les actuacions consistien –amb les mínimes decisions– a mantenir tot el que es pogués del passat i possibilitar els usos reinventats. Calia mantenir la porcellana trobada als carcanyols, els esgrafiats-gravats domèstics aplicats a sostres i parets... Fins i tot el fumejat del sostre derivat de les successives llars de foc, per tal de mantenir la textura, la memòria i l'atmosfera del lloc.

Per poder mantenir la lectura de la distribució i la vida de la casa, vam actuar en el cas més singular, a la planta

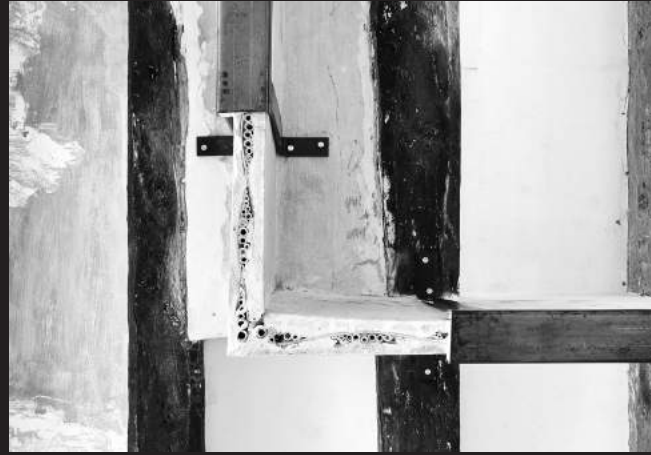
segona, mantenint els envans de distribució suspesos a l'aire per, d'aquesta manera, recordar com havia estat de fragmentada la planta.

I va caldre procedir al reforç estructural dels sostres i al reforç estructural de bigues principals, amb una xapa de compressió. Repavimentar i anivellar amb un paviment continu, de textures i acabat similars als de les parets, mitjançant una barreja de ciment, sorra i *griffi*. I a les parets, en comptes de pintar-les, vam aplicar un fixador per tal que poguéssim mantenir les textures originals. El ferro, tan sols protegit amb una capa d'Owatrol. La fusta preexistent, amb esmalt del mateix color anterior, i la nova amb Xylazel, per no amagar el contrast entre la nova i la vella. Les instal·lacions vistes, amb tub Fergon, fluorescents i bombetes de baix consum, amb unes lluminàries fetes artesanalment, com s'havien fet l'enguixat dels sostres i els antics envans, gràcies a un entramat de canyes del lloc...

I així, de mica en mica i de manera totalment artesanal i dilatada en el temps, estem aconseguint recuperar la vida a Cal Xico.

Dades del projecte

Avantprojecte: 2008-2009. STEM arquitectes:
Esteve Aymerich, Inés de Rivera i Ton Salvadó
Col·laboradors: Kerstin Strüwind i Maria Campos
Projecte executiu: 2010. Núria Salvadó i Aïda Espanyol
Direcció d'obra: 2012-2013. Núria Salvadó
Promotor: Fundació el Solà
Fotografies: José Hevia
Superfície reformada: 360 m²

El colomar de l'Arboçar: el patrimoni fràgil tradicional

José Luis Sanz,
arquitecte. SPAL, Diputació de Barcelona

RESUM

L'objecte de la intervenció era una petita construcció rural de la qual només restava dempeus una paret de tàpia, després de l'esllavissada d'una part important, arran d'un episodi de fortes pluges.

Les restes es trobaven en imminent perill de desaparició i envoltades d'un cert desconeixement i ambigüitat. El monument es va donar a conèixer l'any 1959 com a columbari funerari d'època romana, fins que l'any 1981 es va qüestionar aquest origen.

Es tractava de fer una consolidació d'urgència per mantenir el que en quedava i, alhora, documentar-ne i millorar-ne el coneixement històric. Els treballs es van fer sense projecte ni estudis previs, però seguint el Mètode SCCM de restauració monumental, que ens va guiar durant tot el procés de la restauració.

Introducció

L'objecte d'aquesta presentació són les obres de consolidació que vàrem fer per conservar les restes d'un antic colomar rural. Es tracta d'una obra molt petita però que il·lustra molt bé la manera de treballar i entendre la restauració de monuments des de l'SPAL.

El primer que vull dir és que es tracta del treball d'un equip format, entre d'altres, per Xavier Fierro, arqueòleg i

historiador, encarregat de les feines d'investigació i documentació; per Marilena Gracia, arquitecta tècnica, a càrrec de la direcció d'execució d'obra, i per Jordi Grabau, infògraf, que ha col·laborat en l'elaboració del material gràfic.

La petició municipal demanava el suport de la Diputació de Barcelona per a l'estudi, la millora del coneixement i la posterior restauració d'una antiga construcció rural coneguda com *el Columbari*, situada al mig d'una vinya, en un paratge anomenat els Plans de la Torre, a tocar de la població de l'Arboçar de Baix, al terme municipal d'Avinyonet del Penedès.

Encara no havia arribat la sol·licitud al Servei quan un episodi de fortes pluges va provocar l'esfondrament d'una part de les restes i va precipitar el procés (Figura 1). De sobte es va tornar una actuació d'urgència, amb l'objectiu de conservar els últims vestigis d'un element arquitectònic molt fràgil des del punt de vista material, però amb un fort caràcter significatiu i emocional per als habitants de la zona.

Antecedents

El coneixement històric del monument

En mirar els primers documents i les referències bibliogràfiques existents, ens vàrem adonar que aquesta construcció estava envoltada d'una certa confusió històrica i filològica. Quan aquest monument es va donar a conèixer, a mitjan segle xx, es va dir que es tractava d'un columbari d'època romana.

En un breu article publicat a la revista *Ampurias* l'any 1961, Pere Giró Romeu en feia una breu descripció acompanyada de fotografies i en refermava el caràcter

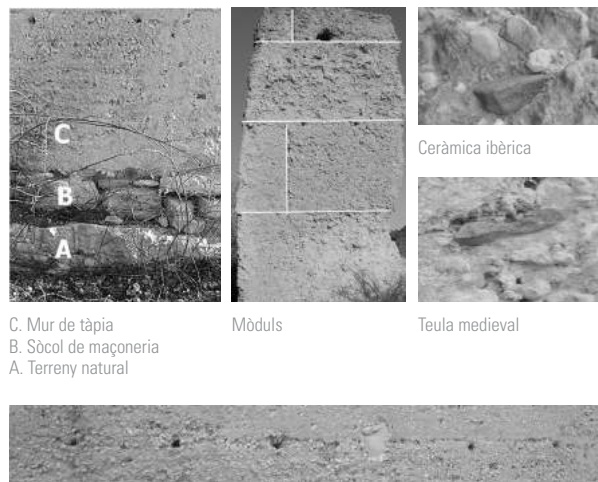
Figura 1. Diversos aspectes de l'estat inicial. Fotografies: Rosa Escala i José Luis Sanz Botey, novembre 2011. Arxiu SPAL

de monument funerari romà destinat a dipositar les cendres dels difunts, lligat a la densa ocupació de la zona en aquell període. L'any 1981, Núria Rafel descarta totalment la procedència romana i diu clarament que es tracta d'un colomar d'origen medieval.

Malgrat això, aquesta empremta perviu en la memòria popular i fins i tot deixa un rastre en la bibliografia i en les referències escrites durant molts anys. També, l'arrel que dóna nom a la construcció –*columbari* i *colomar* vénen del llatí *columbarium*– ajuda a mantenir aquesta confusió. De fet, el *Catàleg del Patrimoni Cultural Català* defineix encara aquest lloc com un EPA (espai de protecció arqueològica) que està registrat com a columbari el 31 de gener del 2000.

Descripció material

Les restes materials consisteixen en una única paret de tàpia de 5,80 m de llargada per 4,60 m d'alçada i 55 cm

Encaix de les agulles de l'encofrat

Figura 2. Materials i tècnica constructiva. Documentació: Xavier Fierro Macià, arqueòleg de l'SPAL

de gruix, en condicions d'estabilitat molt precàries i amb zones molt erosionades. A la façana nord es poden llegir clarament les empremtes de l'encofrat i els encaixos de les agulles dels calaixos, col·locades cada 80 cm. D'això es dedueix que està feta amb tapieres de 2,60 m d'amplària, 1,22 m d'alçada i 0,55 cm de gruix.

La tàpia està formada per argila de color ataronjat amb abundància de nòduls calcaris arrodonits d'entre 1 i 5 cm de diàmetre. També es poden identificar fragments ceràmics de restes de teules i de ceràmica ibèrica de pasta de sandvitx. A l'exterior es veuen els junts d'argamassa, d'uns 3 cm de gruix, amb alguna lloseta per regularitzar el coronament del calaix inferior. També a la cara exterior s'aprecien les restes d'un esquerdejat gruixut fet amb un morter de calç i sorra.

A ponent quedava al descobert una part del sòcol, fet amb maçoneria de pedra calcària de mida irregular i recolzat sobre una gran roca. L'alçada del sòcol varia per tal

Figura 3. Procés constructiu. Consolidació del mur de tàpia amb obra de maó massís i morter de calç.
Fotografies: Marilena Gracia Suñé, José Luis Sanz Botey, arxiu SPAL

d'obtenir una base regular on recolzar la construcció. Les pedres eren lligades amb una argamassa d'argila, desapareguda per efecte de l'erosió (Figura 2).

A la cara interior d'aquesta paret es poden veure els forats dels nials, col·locats en filades horitzontals i verticals; a la part baixa, pràcticament a tocar l'un de l'altre, i en la resta, separats aproximadament 50 cm. Malgrat estar totalment desdibuixats i en alguns casos desapareguts, podem intuir que alguns havien estat de forma semicircular, amb la base plana, i altres una mica apuntats. La fondària oscil·la entre 19 i 23 cm.

La intervenció

Plantejament inicial

D'acord amb la urgència i l'escàs pressupost (9.000 €, IVA inclòs) i en funció del procés d'obra que prevèiem, vàrem prendre algunes decisions que van ser determinants per al resultat final. D'una banda, calia tenir en compte la investigació arqueològica, lligada a les feines de desenrunament i excavació, i d'altra les feines de consolidació i reforç, que es farien pràcticament alhora. Per aquest motiu, calia simplificar i agilitzar al màxim el procés constructiu.

En aquestes condicions, es va descartar utilitzar la tècnica de la tàpia pròpia de la construcció original per dos motius: no es podien garantir ni l'eficàcia estructural ni la rapidesa d'execució que calia. Per tot això, vàrem decidir fer la consolidació amb totxo manual massís. És un material compatible amb la tàpia, és fàcil de manipular i treballar i qualsevol paleta de la zona ho podria fer sense buscar operaris especialitzats ni fer experiments o proves prèvies.

La segona decisió va ser que per bastir la fàbrica faríem servir només morter de calç per garantir la compatibilitat amb el material original. Com es pot observar, la calç forma part de la construcció original i ha demostrat un bon comportament en relació amb la tàpia al llarg de molts anys.

També vàrem decidir no fer uns junts refosos i ben acabats, sinó que els junts serien més gruixuts de l'habitual i molt plens de morter per donar un acabat més rústic. Amb això preteníem que la fàbrica fos més flexible i que tingués més capacitat d'adaptació al material original. També li trèiem el rigor formal de la fàbrica d'obra vista.

Procés constructiu i d'obra

De primer es va apuntalar per poder desbrossar i, a continuació, retirar i guardar les restes de l'esfondrament

Figura 4. Contrafort de ponent. Recuperació d'un fragment de tàpia.
Fotografies: Marilena Gracia Suñé, José Luis Sanz Botey, arxiu SPAL

repartides per terra. Ens proposàvem consolidar i establir el mur de tàpia amb uns contraforts d'obra, però encara no sabíem com haurien de ser. Necessitàvem més dades per decidir com i on posar-los. Si hi havia una base de pedra, era molt probable que la poguéssim trobar sota les capes de terra acumulades. Això ens permetria conèixer amb exactitud la planta i les dimensions de l'edificació original i posar-les a la vista.

Es va començar per trams situats entre dos puntals. De primer es va obrir un sondeig per documentar la seqüència estratigràfica i alliberar la paret i el sòcol dels rebliaments que s'hi adossaven. Al mateix temps que anàvem traient la terra, consolidàvem la paret de tàpia amb fàbrica de totxo, perquè en alguns llocs havia perdut fins a 30 dels 55 cm del gruix total de la secció per l'acció de l'aigua, de la vegetació i de les arrels. Tot seguit es va continuar amb l'obertura d'un sondeig en el tram següent (Figura 3).

A mesura que apareixia la base, començàvem a pujar les parets d'obra que ens havien de servir de contraforts. Així, al mateix temps que consolidàvem les restes, avançàvem amb més seguretat en l'excavació. Finalment, vàrem tenir a la vista tota la base i el paviment interior, format per la roca on s'assentava la construcció i una petita capa d'argila (pràcticament desapareguda) per regularitzar. En la part dels murs que restaven sota les terres van aparèixer algunes restes dels revestiments originals, formats per un enlluït de calç.

Es va tornar a col·locar alguna pedra del sòcol que havia estat remoguda per acabar de formalitzar-lo. Aquesta base dóna una imatge clara de la forma i les dimensions de la planta de la construcció original, i a través de les restes que hi havia al damunt i del que nosaltres afegírem es podia imaginar el que havia estat la construcció original.

Al contrafort de llevant li vàrem donar una dimensió que fos suficient per contrarestar les possibles empentes del mur, però sense ocupar tota la dimensió que correspondria a la paret lateral. Respecte a l'alçada, es va deixar una mica per sobre de l'últim junt del calaix superior, però per sota de l'alçada real del mur de tàpia per no alterar la imatge del conjunt.

En el contrafort de ponent vàrem col·locar un important fragment de tàpia que havíem guardat de l'esfondrament perquè s'hi conservaven clarament les empremtes de la situació original (Figura 4). Amb les dimensions de la base es va comprovar que podíem fer un mur una mica més gran per contenir el fragment de tàpia sense superar la dimensió de la paret original.

Finalment, sobre el sòcol de pedra de migdia quedaven uns trossos de tàpia molt disgregada. Els vàrem conservar i protegir amb un morter de calç barrejat amb restes de la mateixa tàpia en una proporció aproximada del

50%. Vàrem preparar un senzill encofrat i ho vàrem emplenar amb aquest morter. Un cop desencofrat vàrem raspar la superfície per fer sortir una mica l'àrid i donar-hi un acabat rugós.

Un parèntesi: un esdeveniment inesperat

Un dia, en arribar a la visita d'obra, ens vàrem trobar amb una desagradable sorpresa. Algú havia causat importants danys en l'obra que estàvem executant amb tanta cura i afecte colpejant-la amb un mall o un pic. Potser es tractava d'algun restaurador o d'algun amic dels monuments a qui no agradava el que estàvem fent?

Passat un temps, vàrem saber que entre les troballes fetes durant l'excavació hi havia una mena de disc ceràmic de gres de 3 o 4 cm de diàmetre amb la inscripció CBSA per una cara i per l'altra un codi de sis xifres. Xavier Fierro va esbrinar que l'esmentada sigla pertanyia a Cementiris de Barcelona SA i que el codi serveix per identificar les cendres d'un difunt.

La hipòtesi que algú havia dipositat les cendres d'un ésser estimat en la creença que es tractava d'un monument funerari era prou evident. Als seus ulls havíem profanat un lloc sagrat o, pitjor, havíem desvelat un error difícil d'acceptar. De fet, no podem negar que el lloc i la sobrietat de les restes ajuden a mantenir aquesta creença.

El febrer passat vàrem tornar al colomar de l'Arboçar després de dos anys d'acabades les obres. Volíem veure el comportament dels materials i de les solucions constructives. Llavors ens vàrem trobar amb una nova sorpresa: una petita i rudimentària creu gravada amb un clau o un punxó sobre l'arrebossat de la part central de la paret. Aquest senyal confirmava aquesta història però també

era el signe de l'acceptació de la nova realitat del monument per part del responsable dels fets. Nosaltres hem volgut conservar i incorporar amb respecte aquestes empremtes perquè ja són part de les històries al voltant d'aquest monument.

Els acabats

Alguns dels acabats d'aquesta intervenció eren decisions de partida: l'obra vista, el tipus de totxo, els junts de morter. Són part de la voluntat inicial de donar un acabat senzill i fàcil de llegir a la intervenció. Malgrat això, havíem de deixar el monument en condicions similars a com l'havíem trobat. Per aquesta raó es va decidir fer els acabats següents:

Les parts de tàpia reintegrades amb obra es van tractar com una llacuna arqueològica, amb un arrebossat de morter de calç i una veladura de pintura al silicat. Això va posar de manifest que els junts de morter de l'obra vista dels contraforts quedaven cromàticament poc integrats en el conjunt, motiu pel qual es va decidir aplicar-los la mateixa veladura. D'aquesta manera es va aconseguir que la intervenció fos clarament visible però que quedés integrada en una visió llunyana.

Per tal d'afavorir l'evacuació de les aigües de pluja, vàrem emplenar les parts més fondes de la roca que formava la superfície interior amb una estesa de morter de calç i terra, igual al paviment original documentat, i es van fer unes perforacions a la base.

Després de fer algunes proves, vàrem aplicar un nou producte hidròfug, format per micropartícules ceràmiques que s'adhereixen electrostàticament i no formen pel·lícula sobre la superfície. Qualsevol modificació de

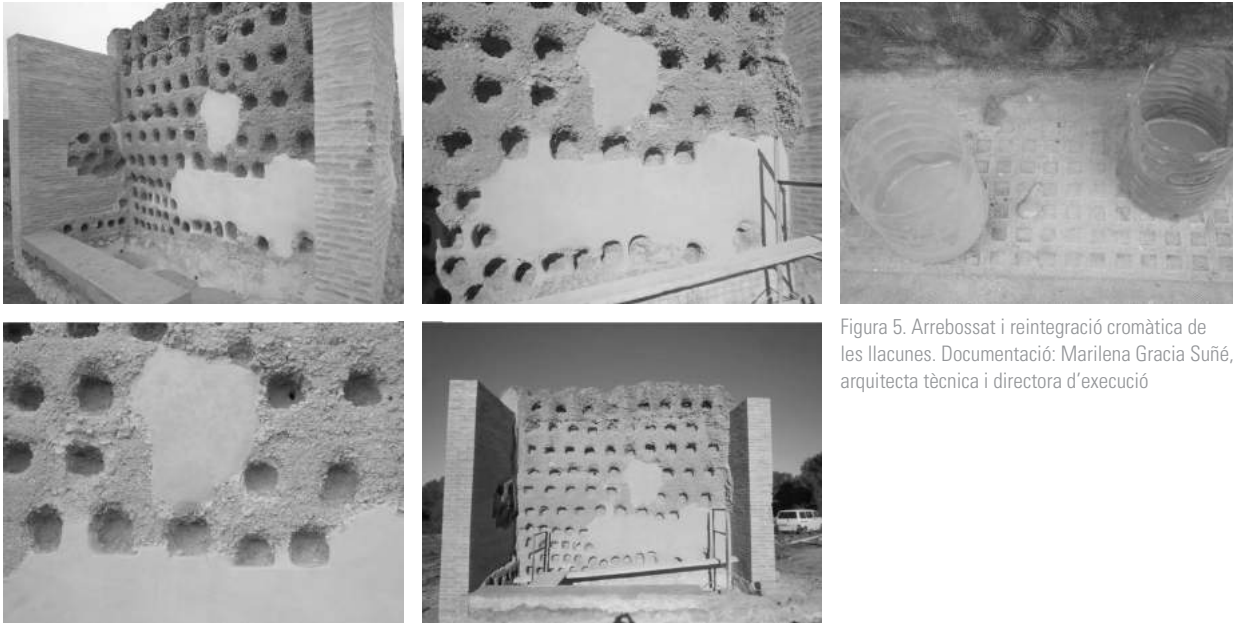

Figura 5. Arrebossat i reintegració cromàtica de les llacunes. Documentació: Marilena Gracia Suñé, arquitecta tècnica i directora d'execució

l'intercanvi d'humitat entre interior i exterior podria ser dolent per a la durabilitat d'un material feble com la tàpia. El resultat va ser positiu i l'absorció d'aigua es va reduir de manera molt considerable després de l'aplicació.

Per acabar es va procedir a l'arranjament de les terres de l'entorn i a l'eliminació d'un parell de ceps de la vinya per posar en valor i protegir la construcció.

Conclusions i reconstrucció virtual

Amb les dades que es van poder recollir de l'edifici durant les obres i l'excavació, l'estudi de les fonts documentals i la comparació amb d'altres de paral·lels, es va poder fer una hipòtesi molt acurada del que havia estat aquesta construcció i del context històric i socioeconòmic en què es va desenvolupar.

Les mides definitives de l'edifici són 5,65 m de llargària, 2,60 d'amplària i, per deducció, uns 5,70 m d'alçària. L'amplada dels murs de tàpia era de 55 cm. La coberta havia estat de teula, com quedava palès pels bocins trobats a l'excavació. La porta devia estar una mica més amunt per protegir els coloms dels predadors, motiu pel qual no en va aparèixer cap resta ni empremta.

Aquestes dimensions donen una superfície interior de 55 m² que permet unes 350 fornícules. L'elecció dels materials i la tipologia de l'edifici formen un ecosistema amb capacitat per a 232 parelles reproductores i un rendiment de 65 coloms a la setmana entre els mesos de juny a setembre i d'1,2 tones de colomassa, molt important en una època d'escassetat d'adobs.

La cria de coloms a l'època medieval es regí pel dret feudal i la tinença i l'explotació estaven reservades al se-

Figura 6. Resultat de la intervenció. Foto: Marilena Gracia Suñé, José Luis Sanz Botey, arxiu SPAL

nyors, que podien fer-la de manera directa o a través de parcers a canvi d'un tribut, generalment el 50% dels rendiments. La seva importància econòmica queda reflectida des de l'any 1279 i al llarg dels segles *xiv* i *xv* en una sèrie de disposicions i normes que els protegien.

El colomar de mas Pigot, a les Masuques (Castellet i la Gornal), presenta moltes similituds amb el de l'Arboçar, la qual cosa ha permès conèixer alguns elements perduts del nostre edifici. Amb totes aquestes dades es van

fer les imatges que reflecteixen el que, al nostre entendre, va ser aquesta humil edificació en el seu origen (Figura 7).

L'excavació no ha permès datar la fundació de manera absoluta, però, en funció de les dades documentals, es va proposar el segle *xii* per a la construcció, mentre que l'amortització es va datar a mitjan segle *xvii*, en funció dels materials trobats.

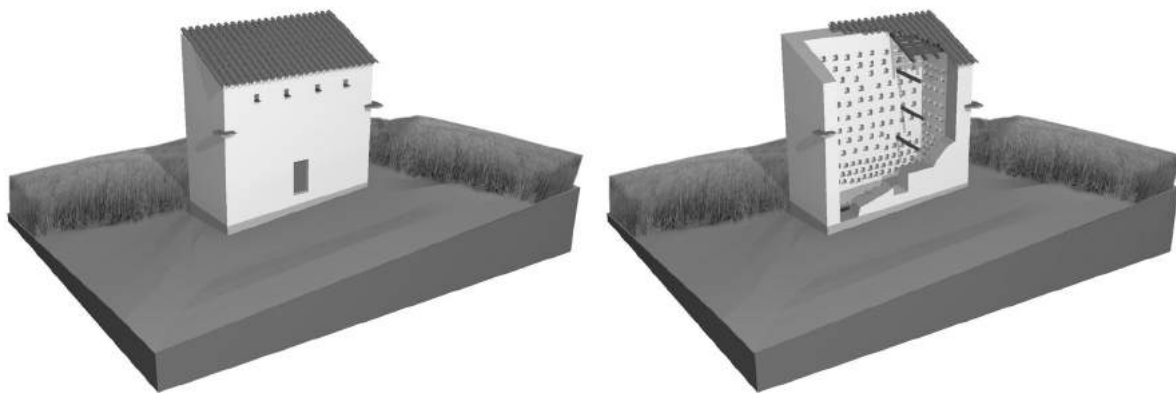

Figura 7. Reconstrucció virtual de la construcció original. Jordi Grabau, infògraf de l'SPAL

Reflexions finals i comiat

Voldria acabar amb algunes reflexions personals sobre el que ha estat l'experiència de treballar en aquesta construcció, perquè crec que també és i ha de ser una part imprescindible del procés de restauració.

La nostra acció sobre el monument ha de formar part de l'experiència i com a tal ha de ser transformadora de la realitat. Mantenir aquesta relació amb l'obra és cada vegada més difícil, perquè està mediatitzada pels interessos del voltant.

Cap edifici pot ser el mateix després d'una restauració. Quan afegim el nostre treball sobre alguna cosa, necessàriament la modifiquem i en acabar la nostra feina ja no és la mateixa. I si ha estat una experiència, també nosaltres ens haurem transformat. El fet de tractar-se

d'una petita consolidació ens ha permès aquest tipus de relació, perquè només havíem d'escoltar el que el monument ens deia.

No vull acabar sense fer una referència explícita a qui dec una visió de la història i del concepte d'experiència que m'ha ajudat a afrontar algunes situacions entorn de la restauració dels monuments. Es tracta del pensador i filòsof Walter Benjamin. Ell em va aportar una visió no lineal de la història, junt amb la de la impossibilitat de la reconstrucció del passat tal com va ser. Per a ell el coneixement històric va necessàriament lligat a l'experiència del present.

En aquest cas, la reflexió de Walter Benjamin que vull esmentar ve acompanyada d'un petit quadre que Paul Klee va pintar l'any 1920. Es titula *Angelus Novus*, va ser comprat un any després pel filòsof en una exposició i el va acompanyar la resta de la seva vida. Inspirant-se en

aquesta imatge, va escriure un text molt suggeridor, i que de tant en tant m'agrada recordar des que el vaig descobrir, allà per l'any 1976.

«Hi ha un quadre de Klee que s'anomena *Angelus Novus*. Representa un àngel que fa la sensació d'estar-se allunyant d'alguna cosa que mira fixament. Té els ulls oberts de bat a bat, la boca badada i les ales esteses. L'àngel de la història deu tenir un aspecte semblant. Té el rostre girat cap al passat. Allà on a *nosaltres* se'ns apareix una cadena d'esdeveniments, *ell* no hi veu sinó una única catàstrofe que va amuntegant ruïnes sense parar i les hi llença als peus. Ben segur que l'àngel voldria romandre al seu lloc, desvetllar els morts del seu son i unir de bell nou tot el que s'ha trencat. Però un fort vent sorgit del Paradís se li ha quedat agafat entre les ales amb tanta empenta que l'àngel ja no és capaç d'aplegar-les. Aquesta ventada l'impulsa amb una força impossible d'aturar cap al futur al qual dóna l'esquena, mentre que al seu davant el munt de ruïnes no para de créixer. Allò que anomenem progrés és *aquest vent*.»

Finalment faré esment de tres imatges molt significatives i properes respecte del que he intentat exposar. A l'esquerra, el colom comú que representa la realitat propera, la materialitat de l'obra i el tocar de peus a terra. A la dreta, la *paloma* de la Pau de Picasso en representació de l'art com a transcendència d'aquesta realitat, i al mig, aquesta coloma immaterial que representa l'esperit, l'ànima que ens mou a cada un de nosaltres, el coneixement, la filosofia o les creences, que en últim terme són sempre el veritable motor i la guia de les nostres accions.

Bibliografia

BENJAMIN, Walter. *Discursos interrumpidos I*. Ed. Taurus. Madrid 1975. La traducció citada al text és de Pilar Estelrich (<http://elfunambul.wordpress.com>).

FIERRO MACÍ, Xavier. *Colomar de l'Arboçar de Baix. Memòria del control arqueològic dels treballs preventius de protecció realitzats l'any 2012*. Novembre 2013. Arxiu de l'SPAL.

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni. *La restauración objetiva (Método SCCM de restauración monumental). Memòria SPAL 1993-1998*. Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona. Barcelona 1999.

GRACIA SUÑÉ, Marilena; SANZ BOTEY, José Luis. *Treballs preventius de protecció amb control arqueològic del colomar de l'Arboçar de Baix, d'Avinyonet del Penedès. Memòria dels treballs executats*. Febrer de 2013. Arxiu de l'SPAL.

ROLDÁN MORALES, Francisco Pedro. *Palomares de barro en Tierra de Campos*. Obra Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Valladolid, Valladolid 1983.

La intervenció a la masia de can Pedrerol de Dalt de Castellbisbal. Àrea Metropolitana de Barcelona

Joan Manuel Nicolàs, arquitecte

Josep Maria Vila Carabassa, historiador i arqueòleg

RESUM

La masia de Can Pedrerol de Dalt, a Castellbisbal, és un edifici segurament d'origen medieval, reconstruït al segle XVII i per segona vegada cap al 1774, moment en què se li va incorporar una capella dedicada a santa Rita. Centre d'una important explotació agrícola, la masia va ser finalment abandonada cap a mitjan segle XX i més endavant les seves terres es van transformar en polígon industrial. La casa, de propietat municipal des del 1999, encara manté l'estructura arquitectònica i decorativa original i la voluntat del consistori és destinar-la a centre d'interpretació de la vida rural. En aquest context, a instàncies de l'Ajuntament de Castellbisbal, l'Àrea Metropolitana de Barcelona va encarregar un estudi històric i de patologies que permetés de fer una primera diagnosi de l'edifici. En base a aquesta anàlisi s'ha elaborat un projecte de rehabilitació estructural i d'estanquitat que actualment està pendent d'execució.

La intervenció en el conjunt de la masia de Can Pedrerol de Dalt, conformat per la masia i la capella annexa, ambdós inclosos en el *Catàleg de Béns Culturals d'Interès Local* del municipi de Castellbisbal (BCIL núms. A06 i A19, respectivament), així com als annexos existents, consisteix en una primera fase de recuperació dels edificis, previstos per a futur espai museístic del món agrari.

Aquest projecte de rehabilitació estructural i d'estanquitat, redactat el 2015 i actualment pendent d'execució, té com a objectiu iniciar el procés de recuperació de les edificacions efectuant-ne la consolidació estructural, la rehabilitació de les cobertes i la restauració de les façanes. Posteriorment, en actuacions futures s'executaran els interiors, els acabats i les instal·lacions.

Prèviament a la redacció del projecte es van efectuar un estudi històric i constructiu, un aixecament planimètric i un estudi de patologies.

Estudi històric i constructiu

L'objectiu principal d'aquest estudi és comprendre, a partir de les dades que ens aporta la investigació històrica i arqueològica, l'evolució constructiva del mas. Per aquest motiu hem centrat la nostra recerca fonamentalment en el període en què es porta a terme la construcció de l'edifici actual, i que cal situar al llarg del segle XVIII.

Els orígens. De Can Amat a Can Pedrerol

Per referències indirectes sabem que el mas formava part de les propietats que Benet Botella, pagès del Papiol, tenia en el moment de fer testament, el 26 d'octubre de 1622, que és la notícia més antiga de què disposem. Aquests béns van passar als seus descendents fins a arribar al 12 de desembre de 1648. En aquesta data, Joan Mimó va vendre a Francesc Pedrola, pagès originari de Molins de Rei, un mas rònec, deshabitat i del qual només es veien alguns vestigis de parets, anomenat Amat, juntament amb totes les terres i possessions

Façana principal de la masia amb la capella annexa (2013)

que li pertanyien, per 1.000 lliures.¹ Després de l'adquisició per Francesc Pedrola, la finca va romandre en poder d'aquesta família fins al 1689, quan va passar a mans de Jeroni Generes. Durant el temps de possessió del mas per la família Pedrerol es devia construir una nova masia, que a partir d'aquest moment serà coneguda com a Can Pedrerol de Dalt, tot i que el nom antic d'Amat es conserva, si més no en la documentació oficial.

Amb les dades de què disposem no podem saber del cert si dins l'estructura de l'actual masia es conserven elements del mas aixecat al segle XVII. L'única notícia documental que tenim que faci referència a les obres realitzades per la família Pedrerol és la que es deriva de l'informe que uns pèrits, mestre de cases i fuster, van redactar el 1689.

¹ AHPB. Francesc Fontana. Manual de 1648. 621/32, folis 183v-185r.

Tot i que les informacions que ens proporciona l'escrit són poc precises, sí que podem deduir-ne alguns elements.² En primer lloc, es defineix l'edifici com «casa y corral», expressió que sembla indicar que es tractava de dos edificis que, tot i formar part del mateix conjunt, estaven ben diferenciats físicament. Sabem també que hi havia construïts un celler i un cup amb un cobert que el protegia, i l'escrit situa clarament en aquest moment la construcció de la galeria subterrània que comença al final de l'actual celler de la planta semisoterrani. Del document també es desprèn que en el punt on arrenca la galeria el 1689 ja hi havia un celler, sens dubte diferent de l'actual. Així doncs, i prenent com a referència la posició de la galeria subterrània i del celler que hi estava vinculat podríem apuntar la hipòtesi que la primitiva casa de Can Pedrerol ocupava una part de l'actual zona oriental de la masia.

² AHPB. Lluís Fontana. Llibre de Concòrdies. 806/49. Núm. 82.

Els Generes i els Dublaysel

El pas de la masia de Can Pedrerol a la família Generes representa un canvi important en el concepte de l'exploració del mas, ja que passa de ser portat per la mateixa família de propietaris a estar en mans d'un burgès de Barcelona que la cedeix a un masover per tal que en porti a terme l'exploració. També ens trobem a l'inici d'un període de creixement econòmic relacionat amb el desenvolupament del camp català, vinculat especialment amb l'expansió de la vinya i que té lloc sobretot a partir del final de la guerra de Successió.

Després d'una sèrie de vicissituds derivades de l'extinció de la línia principal de la família Generes, la finca va ser finalment adquirida el 1774 per Manuel Dublaysel, noble d'origen francès que havia fet carrera militar a Catalunya com a oficial del Regiment de Reials Guàrdies d'Infanteria Valona. La família Dublaysel, a diferència del que segurament havia passat amb els propietaris anteriors, sí que sembla que tenia la voluntat d'utilitzar Can Pedrerol com a lloc de residència, almenys d'una manera temporal, ja que la seva casa principal es va mantenir a Barcelona. Aquesta voluntat queda clarament indicada quan molt poc després de la compra, el 20 d'abril de 1774, demanen llicència per construir una capella al costat de la casa.³

A banda de la vinculació directa de la família amb la casa, també sabem que Manuel Dublaysel va dur a terme diverses actuacions de cara a millorar l'exploració de la finca amb l'objectiu de treure'n una major rendibilitat. Dins d'aquest marc caldria situar amb tota probabilitat la construcció de la casa tal com la coneixem avui en dia.

³ ADB. Gratiarum, vol. 85, foli 21v.

L'edifici de Can Pedrerol de Dalt

A nivell general, l'edifici principal de la masia correspon a un cos de planta rectangular amb tres crugies paral·leles, la central més ampla i alta que les laterals. Així, mentre les crugies laterals presenten planta baixa, pis i golfes, la central disposa d'un segon pis i unes golfes superiors situades per sobre de les cobertes de les crugies laterals. Hi ha una quarta crugia a la banda est, més baixa i que a l'alçada del primer pis presenta una galeria oberta pels tres costats, feta a base d'una sèrie d'arcs de perfil rebaixat recolzats sobre pilars de secció quadrangular aixecats amb maó posat de pla. Aquesta crugia presenta una planta semisoterrani aprofitant el desnivell del turó. Al costat oposat de la casa es troba la capella. Darrere de les crugies que acabem d'esmentar trobem una cinquena crugia, paral·lela a la façana, que completa l'estructura de la masia. A la banda oriental, a nivell de la planta semisoterrani es documenta un pati obert amb un mur de tanca fet de tàpia, al qual s'accedeix per una porta que comunica directament amb l'exterior.

La porta principal es troba a la crugia central, és de factura força senzilla, està acabada amb arc rebaixat i actualment presenta un emmarcament fet de maons lligats amb ciment que no és original. Cadascuna de les crugies laterals té una finestra a la façana de característiques similars a la porta. Les obertures del primer pis, que és el principal, corresponen a tres balcons, el central de majors dimensions que els laterals. L'estructura actual d'aquest balcó, de ferro forjat i rajola, podria ser perfectament l'original. La resta de les obertures dels pisos superiors, una per crugia i pis, corresponen a petites finestres de factura també molt senzilla.

Tot i l'aparent austeritat de la façana, es mantenen encara alguns vestigis que ens parlen d'un cert programa decoratiu, molt senzill aparentment. En aquest sentit es

Conjunt de la masia, capella i annex cap a l'era davantera (possiblement de 1946; autor: Joan Comelles; procedència: Arxiu Municipal de Castellbisbal)

detecten traces d'un cordó fet de morter blanquinós que emmarcaria les obertures de la façana i probablement també uniria les unes amb les altres. Dins aquest mateix esquema trobaríem els dos medallons situats a banda i banda de la crugia central a nivell del segon pis, i en un dels quals es documenta clarament un rellotge de sol, mentre que a l'altre no s'ha conservat, almenys aparentment, cap element decoratiu.

A nivell general, els edificis principals de la masia estan aixecats amb una combinació de maçoneria de pedra i calç i tàpia. La primera es disposa normalment a la part baixa de la casa fins a una alçada que varia segons els llocs, i la paret continua posteriorment amb tàpia. Aquesta està feta amb un encofrat de taulons que deixen clarament la seva empremta en la capa d'arrebossat superficial que presenta.

Pel que fa a la capella de Santa Rita, és un edifici rectangular que està adossat a la paret de la masia i per tant correspon a un segon moment en el procés constructiu, tot i que podria ser immediatament posterior. La paret occidental i possiblement la façana de la capella són de

tàpia, amb un sòcol de pedra relativament baix. En canvi, els murs de la sagristia, situada a la part posterior, són tots de maó de pla, fet que permet plantejar la hipòtesi que aquest petit espai fos un afegit posterior que no formés part de l'estructura inicial de la capella. La coberta és de volta de maó, per sobre de la qual hi ha la teulada, a la qual no s'accedeix. Conserva algunes traces de decoració pintada, tot i que en bona part devia desaparèixer durant la darrera repintada.

Els espais i la seva utilització

A nivell general podem distingir tres grups d'espais, que es distribueixen en els diferents components de l'edifici.

Espais residencials dels propietaris

A partir de la informació documental que tenim sabem del cert que la família Dublaisel, o almenys els primers propietaris, Manuel i Marianna Dublaisel, van utilitzar la casa com a residència, si més no de manera estacional.

La distribució dels diferents espais de l'interior de la casa la podem extreure, almenys parcialment, dels dos inventaris que tenim localitzats de la masia. El primer està datat el 18 de febrer de 1831, a la mort de Marianna Dublaisel,⁴ i el segon el 28 de novembre de 1841, en el moment de la presa de possessió de la finca per la seva besneta Victòria Dublaisel.⁵ Els dos inventaris són molt semblants pel que fa als objectes descrits, cosa que fa pensar que durant els deu anys que passen entre els dos documents la família va utilitzar molt poc la casa de Castellbisbal.

⁴ ACA. Reial Audiència. Plets civils, núm. 31.772, folis 102r-113v.

⁵ ACA. Reial Audiència. Plets civils, núm. 31.772, folis 78r-90r.

Elements decoratius d'espais interiors i de la galeria de la masia (2013)

Tot i que sempre cal anar molt amb compte a l'hora d'interpretar els espais escrits en els inventaris, sembla bastant raonable pensar que la família Dublaisel tenia reservada la planta principal de la casa, amb la galeria i un accés directe al cor elevat situat a la capella.

Si intentem seguir l'exposició de l'inventari per veure com era la casa on passaven estades els membres de la família Dublaisel, hem de començar pel rebedor, que hem d'entendre que correspondria al passadís on s'obre la porta de l'escala.

A continuació s'esmenta la sala principal, que ha de correspondre a la gran habitació que ocupa el tram davanter de la crugia central. Aquest seria l'espai on farien vida els membres de la família i s'hi inventarien taules, cadires i altres mobles. Les parets de la sala eren plenes de quadres de diferents mides i de medallons ornamentals. D'altra banda, també s'ha pogut comprovar que les parets presentaven una decoració pintada amb uns emmarcaments en negre i gris, almenys a la zona de les portes, però que segurament continuaven per la resta de la sala.

L'inventari continua descrivint una sèrie de *cuartos*, la posició exacta dels quals és difícil de precisar. La primera habitació descrita és la que se situa immediatament a l'oest de la sala principal, a tocar de la façana. Sembla tractar-se d'una petita sala d'estar, ja que s'hi inventarien una taula, un canapè, cadires i diversos objectes decoratius penjats de les parets, però cap llit. Aquesta habitació comunicava amb la tribuna de la capella mitjançant una porta. Pel que fa a la decoració pictòrica, avui en dia encara s'hi pot apreciar el sòcol pintat, tot i que és molt probable que tota la paret conservi, per sota de la capa de pintura blanca actual, bona part de l'antiga decoració pictòrica.

A continuació s'inventaria una altra habitació que probablement és la que ocupava el matrimoni Dublaisel en el seu moment, ja que és on es documenten més mobles: un llit, un escriptori i una prestatgeria amb diversos llibres. No tenim elements per saber quina era la seva posició, tot i que el més lògic, si era l'habitació principal, és que estigués a l'altre costat de la sala, entre aquesta i la galeria.

Posteriorment s'inventarien quatre habitacions més i una recambra, algunes de les quals disposen de llits i per tant són utilitzades com a dormitoris. A continuació es parla

de la galeria, que encara conserva en força bon estat una important decoració pictòrica de tipus arquitectònic i on trobem la comuna. Tot seguit s'esmenta una altra cambra, també amb funcions de dormitori i que possiblement correspon a la que es troba a l'extrem oriental de la crugia posterior de la casa, a tocar de la galeria, amb la qual comunica a través d'una porta. També a la banda del darrere es devien situar els dos darrers espais que s'inventarien, el menjador i la cuina, que ocuparien els espais avui en-sorrats del primer pis de la casa.

Espais residencials dels masovers

El fet que tant en l'inventari de 1831 com en el de 1841 no s'esmentin objectes pertanyents als propietaris en cap de les estances de la planta baixa de la casa, indica clarament que és en aquests espais on se situava la residència dels masovers que estaven a càrrec de l'explotació d'una part de les terres de la finca. La resta estava establerta a rabassa morta a altres pagesos, que normalment residien al poble. Per tant, hem de pensar que les quatre crugies de la planta baixa, el semisoterrani i segurament una part de les golfes eren ocupats per la família del masover, tant per a residència (segurament situada a la meitat oriental de la casa, ubicació de la masoveria que es va mantenir fins als darrers moments) com per a magatzems i corrals, que se situarien els primers a les golfes i els segons a la planta semisoterrani i al pati tancat que hi ha davant d'aquesta.

Espais productius i d'emmagatzematge

En els dos inventaris a què fem referència en aquest apartat no s'esmenten en cap cas els cups de vi que hi poguésser haver a la casa en aquell moment. Sí que es parla

en canvi dels cellers, ja que es tracta d'espais on hi havia elements inventariables, en aquest cas bótes plenes de vi. Els inventaris parlen clarament de tres cellers, descrits com «los dos lagares de arriba» i «el lagar grande». Pel que fa al segon, hem d'interpretar que correspon al gran celler situat a la banda posterior de la casa, a nivell del semisoterrani. Quant als altres dos, entenem que han de correspondre a les dues sales situades a la crugia posterior, a nivell de la planta baixa. Aquests dos cellers, i segurament també l'inferior, estan connectats amb els dos cups situats a la cantonada nord-oest de la casa. A banda dels espais per a l'emmagatzematge del vi també s'inventarien tres premses d'oli, dues situades a la part posterior de la casa i una altra a la banda occidental.

La capella de Santa Rita

El 20 d'abril de 1774 el bisbe de Barcelona dóna llicència a D. Manuel Dublaysia per tal que pugui construir una capella pública a la parròquia de Castellbisbal, ja que alegava que hi havia una distància excessiva entre la casa i l'església del poble.⁶ En els inventaris de la finca que tenim datats apareixen esmentats la capella i els objectes mobles que hi havia a l'interior. En aquest cas es descriuen diversos quadres que devien decorar-ne les parets, així com figures de santa Rita, Jesús, la Mare de Déu i santa Bàrbara, que es devien situar sobre peanyes o fornícules, potser a la zona de l'altar. També s'hi descriu un gran quadre de tela amb la imatge de santa Rita, que possiblement es correspon amb el que encara es conservava a la capella a mitjan segle xx.

⁶ ADC. Regesta Gratiarum, vol. 85, foli 21v.

Les transformacions dels segles XIX i XX

Can Pedrerol de Dalt va romandre en mans de la família Dublaysel fins a mitjan segle XIX, quan per problemes econòmics van haver-la de vendre. El 1852 ja consta com a propietari Joan Güell.⁷ Al començament del segle XX, cap al 1917, apareix com a propietària Maria Montserrat de Gomis i Darner, que vivia a Barcelona.⁸ Poc després, el 1921, en un document referit a la capella s'indica que n'era propietari Francesc Xavier de Ros (Ruiz 1998: 130). La casa va ser tancada el 1960 i el 1969 la finca va passar a integrar-se en el capital de l'empresa ZOTMA SL. Més endavant els terrenys de la finca van ser progressivament segregats per dur a terme el projecte del polígon industrial Santa Rita. Finalment, el 1999 l'empresa va segregar la casa i el seu entorn i la va cedir gratuïtament a l'Ajuntament de Castellbisbal.

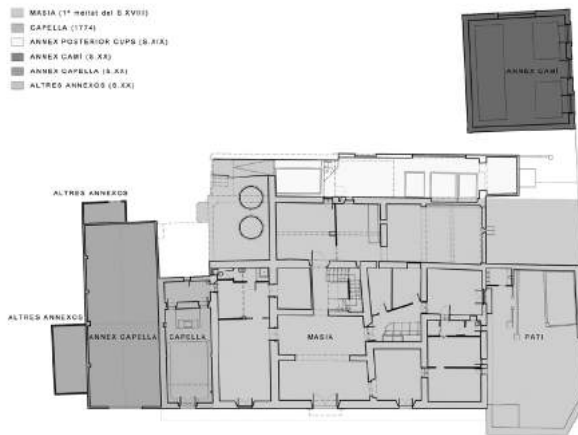
Aixecament planimètric

El 2013 es va efectuar un aixecament de totes les edificacions d'aquest conjunt. Aquest aixecament ha permès obtenir les superfícies construïdes següents:

- Masia (5 plantes): 1.496,59 m²
- Capella (2 plantes): 55,80 m²
- Annex camí (1 planta): 88,57 m²
- Annex capella (1 planta): 95,46 m²

⁷ ACA. Hisenda. Vol. TER-P-331, núm. 100.

⁸ AMCAS. Registro Fiscal de Edificios y Solares, 1917, núm. 383.

Esquema del conjunt de Can Pedrerol de Dalt i la seva evolució històrica

La superfície construïda total és, doncs, de 1.736,42 m².

Altres elements són el pati tancat de la masia, d'una superfície de 106,93 m², i el túnel excavat a l'argila a la planta soterrània de la masia, de 22,83 m² de superfície.

Estudi de patologies

Es va efectuar un estudi de patologies amb l'anàlisi de l'estat dels diferents sistemes constructius que conformen les edificacions.

En el sistema estructural es van analitzar les parets de càrrega de maçoneria, tàpia i maó ceràmic massís, i s'hi van detectar fissuracions i humitats diverses. També els sostres dels pisos, de bigues de fusta i voltes de maó pla o cabirons de fusta i maó ceràmic, on es van detectar afectacions per xilòfags (tèrmits subterranis), fongs de podriment i humitats, corcs i fissures. Les estructures de les cobertes, amb bigues i encavallades de fusta, estan

PROBLEMA ESTRUCTURAL: LESION
PLANTA PRIMERA MADA I COFELLA
M.E. 1.1.11
M.E. 1.1.12

Plànol i imatges de l'estudi de les patologies dels sostres i cobertes de la planta primera

molt malmeses i amb alguns trams caiguts, fet que ha provocat fins i tot el col·lapse dels sostres inferiors.

Les patologies en les façanes, així com en els elements decoratius de l'acabat de la façana principal, són degudes al deteriorament de l'estuc d'acabat i a algunes fissuracions per moviments estructurals i constructius.

També es van analitzar les patologies en els acabats interiors de parets, paviments, fusteries interiors i baranes i en el sistema d'instal·lacions.

Projecte de rehabilitació estructural i d'estanquitat

El projecte redactat té per objecte la rehabilitació de les cobertes de l'edifici i una adequació estructural dels sostres i parets, així com la restauració de les façanes dels edificis, donant-los un nou acabat d'estuc tradicional de calç.

S'efectua l'enderroc dels sostres de l'edifici amb bigues en mal estat i s'executen nous sostres amb la mateixa tipologia estructural unidireccional de bigues de fusta ser-

S'ha projectat un nou nucli de comunicacions vertical amb una nova escala situada en la mateixa posició que l'existent i amb un desenvolupament similar, incorporant un fossat per a ascensor i instal·lacions verticals annexes. Aquestes comunicacions verticals s'han prolongat fins a la planta soterrània tangencialment al celler situat en ella, de manera que es connectaran interiorment totes les plantes del conjunt, cosa que fins ara no es produïa.

FÒRUM DE DEBAT 3: El teixit urbà i la seva arquitectura

Moderadora: Olga Muñoz, arquitecta del projecte GRETA

Es desenvolupen les ponències següents:

- «Normativa i arquitectura tradicional». Juan Agudo Torrico, doctor antropòleg.
- «L'arquitectura tradicional en el planejament urbanístic». Carme Bosch, arquitecta.
- «La arquitectura vernacular de los pueblos portugueses del Alentejo». José Baganha, doctor arquitecte.
- «L'exercici de l'arquitectura rural: dues intervencions». Lluís Auquer i Oriol Roselló, arquitectes.
- «Re-habitar Cal Xico a la Fatarella». Ton Salvadó i Núria Salvadó, arquitectes.
- «El colomar de l'Arboçar, una intervenció en el fràgil patrimoni tradicional». José Luis Sanz, arquitecte. SPAL, Diputació de Barcelona.
- «La intervenció a la masia de Can Pedrerol de Dalt a Castellbisbal. Àrea Metropolitana de Barcelona». Joan Manuel Nicolàs, arquitecte, i Josep Maria Vila Carabassa, historiador i arqueòleg.
- «Dos projectes a l'Empordà: Mas Verd i casa a Cadaqués». Eileen Liebman i Ana Bracons, arquitectes – Liebman Villavecchia Arquitectos.

Un cop exposades les ponències es va obrir un espai de debat titulat «El teixit urbà i la seva arquitectura», en el

qual van participar tots els ponents i que va ser moderat per l'arquitecta Olga Muñoz.

El debat l'obre un arquitecte del públic, Toni Barcons, que posa en dubte que complir la normativa CTE sigui el primer a pensar a l'hora d'intervenir en patrimoni. Antoni Barcons fa referència a la ponència «La intervenció a la masia de Can Pedrerol de Dalt a Castellbisbal», intervenció on els tècnics Joan Manuel Nicolàs, arquitecte, i Josep Maria Vila Carabassa, historiador i arqueòleg, plantegen el compliment del CTE amb l'ús més restrictiu pel fet de desconèixer l'ús final al qual haurà de ser sotmès l'edifici.

Antoni Barcons planteja la pregunta de si qualsevol tècnic pot dur a terme intervencions en patrimoni de manera satisfactòria. Respon en primer lloc l'arquitecte Lluís Auquer, que exposa que qualsevol arquitecte pot dur a terme intervencions en patrimoni si està degudament informat. En referència a la disjuntiva entre compliment de la normativa i intervenció en patrimoni, el ponent és de l'opinió que el compliment de les normes és sovint incompatible amb una rehabilitació harmònica, tot incloent en el terme *normativa* no només aquella que fa referència al CTE a nivell estructural, incendis, habitabilitat, etc., sinó també a la normativa urbanística.

Aquesta referència a les dificultats de projectar i seguir els tràmits administratius d'urbanisme portarà a la posterior discrepància per part de l'arquitecte Jaume Costa, dels Serveis Territorials de Tarragona del Departament de Cultura, present entre el públic. La seva rèplica posa sobre la taula que ni tots els tècnics són sempre competents ni tots els propietaris tenen sensibilitat, i que cal afegir-hi que els ajuntaments es veuen sovint pressionats. Segons el seu punt de vista aquests fets fan necessària la normativa i el control des d'Urbanisme per poder protegir el patrimoni. Finalment, felicita la ponent,

l'arquitecta Carme Bosch, per la seva exposició sobre les mancances que té la normativa urbanística i en què s'hauria d'incidir per poder protegir de manera més efectiva l'arquitectura tradicional.

El doctor antropòleg Juan Agudo destaca la importància del sentit comú i la sensibilitat a l'hora d'intervenir en patrimoni. El ponent observa el fet que el patrimoni de certa antiguitat mai es rehabilita, sinó que simplement es restaura, mentre que en el patrimoni dels darrers cinc-cents anys ja considerem que es pot rehabilitar, entenent amb aquest concepte que es pot tocar, transformar, canviar i, fins i tot, malauradament, desvirtuar.

L'arquitecte Oriol Roselló exposa els avantatges que té poder intervenir en patrimoni a petita escala, on el diàleg directe i sobretot la relació de confiança entre el propietari, el constructor i el tècnic permeten arribar a acords i interpretar de manera més flexible els límits rígids de les normatives, enteses en aquest cas com a compliment del CTE i l'habitabilitat.

El doctor arquitecte i professor de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona José Luis González, present entre el públic, exposa que la seva experiència durant quaranta anys com a professor d'estudiants d'arquitectura, arquitectes i altres especialistes, mostra que no n'hi ha prou amb sensibilitat per intervenir en patrimoni de manera satisfactòria, i que cal sobretot coneixement. González considera poc rellevant la disjuntiva entre restaurar i rehabilitar, i creu que per intervenir en patrimoni, sigui en una mesura o altra, el que cal és conèixer aquest patrimoni i els materials amb què està construït. Lamenta el poc pes que té la matèria en els estudis universitaris d'arquitectura.

D'altra banda, davant el dilema entre normativa i intervenció respectuosa amb el patrimoni, el professor José Luis González recorda als oients que des de les modifica-

cions del CTE l'any 2013 hi ha marge per deixar de complir alguna de les normes, sempre que es pugui justificar com a necessari per protegir valors essencials d'aquest patrimoni.

Respon per al·lusions el doctor antropòleg Juan Agudo, que accepta que a més a més de sensibilitat cal coneixement. El ponent posa sobre la taula una pregunta clau: per què a partir dels anys seixanta es trenca l'harmonia, d'alguna manera espontània, al llarg de l'evolució històrica de l'arquitectura, de la construcció de la ciutat i del paisatge? Fins llavors hi havia hagut sempre sensibilitat i coneixement?

Intervé l'arquitecte i ponent Lluís Auquer. Al seu parer, aquesta harmonia es trenca per dues raons: pel canvi de tecnologia i també, precisament, per l'excés de regulació.

Des del públic, l'arqueòleg dels Serveis Territorials del Departament de Cultura Eduard Riu denuncia la falta de rigor històric d'alguns arquitectes que, per contra, són crítics amb els especialistes del Departament de Cultura, fent referència a la ponència de l'arquitecte Lluís Auquer per la seva exposició de la història del mas a l'Empordà.

L'arquitecte Oriol Roselló, responent a la qüestió plantejada pel doctor antropòleg Juan Agudo, proposa posar el km 0 com a límit a l'hora de crear, com una manera d'intentar aturar la fractura en l'harmonia de l'evolució de l'arquitectura i per sortir de la disjuntiva entre la creativitat i la conservació del patrimoni. El ponent considera la limitació de recursos en l'ús d'allò més pròxim com una bona mesura que, a part de ser sostenible, ens acosta a la manera com tradicionalment s'ha construït.

Per obrir el debat a altres temes la moderadora pregunta si treure del primer pla els arquitectes i donar més

protagonisme als artesans aportaria més qualitat a les intervencions en el patrimoni tradicional.

L'arquitecta Anna Ibarz, des del públic, considera que no cal ser especialista per intervenir en el patrimoni tradicional, perquè aquesta és precisament una arquitectura viva, que requereix una mirada pausada i humil.

En referència a moltes de les intervencions del debat, el ponent i arquitecte Ton Salvador considera que els arquitectes pequen d'arrogants i haurien de ser més persones i menys arquitectes. El preocupa que restaurar esdevingui un estil en especialitzar-se, tot i que és del parer que per intervenir en patrimoni cal molt de rigor i coneixement històric i dels materials. Declara sentir-se escanda-

litzat per l'enderrocament, posterior reconstrucció total i fidel reproducció exposades en la ponència del doctor arquitecte José Baganha.

El doctor José Baganha respon que reconstruir utilitzant fidelment les tècniques del passat ens pot aportar coneixements.

El professor José Luis González cita alguns precedents reconeguts de reproducció d'un edifici històric com a via de coneixement de les tècniques tradicionals, sistema molt present en la cultura japonesa.

Després d'una contrarèplica del ponent Ton Salvador es tanca el debat i es dona per finalitzada la sessió.

ACTITUDS D'INTERVENCIÓ (III)

Sistemes constructius tradicionals en els programes de l'1% cultural

Núria Corbella, arquitecta
Santi Montes, arquitecte
Francisco Reina, arquitecte tècnic.
INCASÒL, Generalitat de Catalunya

RESUM

Durant el segle xx hem assistit a un procés de despoblament dels habitatges integrats en els nuclis històrics a causa de la recerca de millors condicions de vida a les grans ciutats. Els centres històrics, infrautilitzats, contenen gran quantitat de edificacions tradicionals –i algunes d'elles monumentals– mereixedores d'atenció. Per tot això el repte que hem tingut i tindrem és el de continuar amb l'impuls dels programes que facilitin que aquests espais tornin a convertir-se en lloc per viure, treballar i gaudir, potenciant-ne l'esperit integrador i dotant de vida els vells edificis i nuclis històrics.

És pel treball conjunt de totes les parts, i per les clares repercussions sociològiques i econòmiques que la posada en valor d'aquests béns culturals tenen en la vida de molts pobles i viles de Catalunya, que creiem que aquestes intervencions esdevenen fets clau en la revitalització dels nuclis històrics.

La nostra feina des de l'INCASÒL és la de gestionar aquells programes que permeten posar en valor aquest patrimoni català mitjançant la seva recuperació, rehabilitació i/o restauració.

La Generalitat, juntament amb les administracions locals de Catalunya, assumeix importants funcions (que després explicarem més detalladament), com ara:

- Protecció i restauració del patrimoni cultural.
- Dinamització de la difusió d'aquest patrimoni.
- Promoció de la participació dels ciutadans en la cultura.

La manera d'afrontar aquestes funcions, tant de l'arquitectura vernacla com de l'arquitectura monumental, no difereix gaire: els criteris d'intervenció, els criteris econòmics, els criteris de sostenibilitat i els criteris constructius i formals són fonamentals i d'aplicació sempre; el coneixement és el fonament per dur a terme la posada en valor de qualsevol bé, sigui o no protegit.

La gestió de la intervenció en el patrimoni històric des de la perspectiva d'una empresa pública

Davant del repte d'explicar l'actuació de la Generalitat de Catalunya en el camp de la intervenció en el patrimoni històric crec que és necessari en primer lloc fer ressaltar la situació de partida, per tal d'arribar a concretar els passos donats, els processos provats i, finalment, els resultats obtinguts.

És a l'inici de la reinstauració de la Generalitat de Catalunya, l'any 1981, que es posa en marxa tot un treball a fer per l'antiga Conselleria de Política Territorial i Obres Públiques de catalogació de l'estat de conservació dels nuclis històrics dels pobles i viles de Catalunya, que posteriorment serà l'embrió dels programes d'intervenció en els nuclis històrics. És en aquest moment històric que el Departament de Cultura inicia tot el procés de creació de les comissions de patrimoni de Catalunya i es posa en marxa tot un programa d'intervenció en monuments que són propietat de la Generalitat de Catalunya o han estat protegits com a béns d'interès cultural (BCIN).

És l'any 1997 quan, fruit de la col·laboració entre els departaments de Territori i Sostenibilitat i de Cultura, que també va tenir la col·laboració de moltes entitats locals, es crea el primer programa estable d'intervenció en el patrimoni, que es va concretar en la seva major part en l'activitat duta a terme des de l'Institut Català del Sòl com a ens gestor de les actuacions.

És en l'activitat legislativa que es posa en marxa a Catalunya en aquells primers anys després de la reinstauració de la Generalitat de Catalunya on s'emmarca la filosofia que entén la intervenció en el patrimoni arquitectònic des de la perspectiva del bé comú i des del convenciment que, sigui de qui sigui la titularitat del patrimoni, el més important és aconseguir que aquest pugui ser llegat a generacions futures i, a hores d'ara, poder garantir-ne l'ús actual.

Situació de partida

La Generalitat disposa en un primer moment de la valuosa experiència positiva dels fons de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (1915) de la Mancomunitat de Catalunya, i amb l'experiència negativa que per a aquest camp van significar la guerra civil i dues dictadures.

La promulgació de l'Estatut d'Autonomia de l'any 1979 va permetre iniciar els canvis bàsics en les polítiques actives sobre habitatge i espai urbà, utilitzant la descentralització de l'Estat, fet que ens ha permès dotar-nos de mecanismes legislatius i executius per fer una política concreta en el camp de la intervenció en el patrimoni històric i que ha permès, en primer lloc, preparar la legislació catalana sobre protecció del patrimoni, i en segon lloc marcar els mecanismes de control i impulsar les

iniciatives d'intervenció públiques, privades i públicoprivades.

L'any 1981 la Generalitat de Catalunya rep la transferència de les competències exclusives en matèria de patrimoni arquitectònic, i es crea l'embrió de tota l'arquitectura posterior de protecció del patrimoni, el Servei de Protecció del Patrimoni de Catalunya, que es crea amb la finalitat següent: «[...] actuarà en el camp de la rehabilitació, reutilització d'edificis i centres històrics i la conservació de paratges d'interès cultural i vetllarà per la correcta execució de les obres de restauració; fomentarà la col·laboració amb els particulars i les institucions públiques, privades i religioses».

Des de llavors l'organització administrativa de la Generalitat sofreix diverses modificacions, fins a arribar a l'actualitat, en què les competències de protecció del patrimoni les té encomanades el Departament de Cultura, mentre que les d'intervenció en l'espai urbà recauen en el Departament de Territori i Sostenibilitat. La protecció del patrimoni cultural català s'exerceix en part en col·laboració amb els ens locals en tot allò en què la legislació urbanística els habilita.

Concreció dels passos donats

Marc jurídic i competencial

L'Estatut de Catalunya del 1979 i la posterior modificació de l'any 2006 regulen, entre d'altres, la competència exclusiva en matèria de cultura i de protecció del patrimoni arquitectònic, arqueològic i històric.

En compliment del marc legal, el govern de l'Estat va transferir el 1981 les competències de protecció, conservació i difusió del patrimoni arquitectònic de Catalunya.

La Generalitat, d'acord amb l'article 110 de l'Estatut, assumeix la competència exclusiva en matèria de protecció i conservació del patrimoni i, per tant, actua amb potestat legislativa plena, potestat reglamentària i funció executiva.

La Llei 9/1993 de Patrimoni Cultural Català regula i fomenta la protecció, la conservació, el creixement, la investigació i la difusió del coneixement del patrimoni com un dels deures i obligacions fonamentals que tenen els poders públics.

L'Administració Local de Catalunya, d'acord amb la seva pròpia legislació i amb la Llei de Patrimoni Cultural Català, assumeix importants funcions de protecció del patrimoni local dintre de l'esfera de les seves competències.

S'estableixen tres categories de protecció: els béns culturals d'interès nacional, els d'interès local i la resta de béns. La facultat de declaració de BCIN correspon al Govern de la Generalitat, i la declaració dels dos nivells següents a les entitats locals, juntament amb els instruments de protecció i de control fixats per la normativa urbanística.

La llei estableix una regulació especial per al patrimoni arqueològic, amb la definició dels espais d'expectativa arqueològica.

Entre les mesures de foment i difusió, destaquen l'establiment en l'àmbit de l'Administració de la Generalitat de l'anomenat «u per cent cultural», la creació de l'inventari del patrimoni cultural català i els preceptes dedicats a la gestió dels monuments per facilitar-ne la visita pública. D'aquesta manera la llei no s'atura en els objectius de protecció i restauració del patrimoni, sinó que pretén dinamitzar la difusió com a conseqüència del compliment progressiu dels objectius.

La llei segueix la línia fixada a article 8.2 de l'Estatut d'Autonomia, que imposa a la Generalitat el deure de vetllar i promocionar la participació dels ciutadans en la cultura. El Decret 175/1994 és el reglament de la Llei 9/1993 sobre l'aplicació de l'u per cent cultural.

En els darrers temps s'han posat en marxa diverses formes de finançament, que han aportat fons per a la gestió de la rehabilitació del patrimoni local i que han permès completar, en molts casos, el procés que des de la Generalitat de Catalunya es va iniciar tot just ara fa 35 anys: els fons FEDER i PUOSC.

Regulació de la protecció del patrimoni

La legislació bàsica sobre la protecció del patrimoni, de la qual parteix la regulació catalana, és la Llei 16/1985 del Patrimoni Històric Espanyol, que fixa la màxima categoria de protecció com a bé d'interès cultural (BIC). Aquesta llei i el seu reglament estan en vigència en tot allò que no regula la legislació catalana.

El RD 111/1986, derivat de la Llei 16/1985, va fixar reglamentàriament la forma de l'expedient i el procediment de declaració de BIC, dels processos per a dotació de recursos a l'1% cultural i de la protecció legal davant de l'espoliació del patrimoni.

La Llei de Patrimoni Cultural Català modifica la regulació estatal en la denominació de la màxima categoria de protecció, que defineix com a bé cultural d'interès nacional (BCIN) i que completa amb les subcategories següents: Monument, Jardí Històric, Conjunt Històric, Lloc Històric, Zona Arqueològica, Zona d'Interès Etnològic i Zona d'Interès Paleontològic.

La tramitació de la protecció com a BCIN d'un element patrimonial correspon al Departament de Cultura, mitjançant la incoació del corresponent expedient, amb comunicació d'audiència prèvia a l'interessat, i que s'aprova mitjançant acord del Govern. El termini màxim per formular la declaració és de divuit mesos i significa la suspensió cautelar de la concessió de llicències d'obres.

La Llei de Patrimoni Cultural Català fixa la categoria de bé cultural d'interès local (BCIL). La seva declaració correspon als ajuntaments, amb l'obligació de comunicar al Departament de Cultura la decisió presa per tal que es publiqui al *Catàleg del Patrimoni Cultural Català*.

La resta de béns, corresponent a col·leccions, documentació municipal i històrica, notaries, etc., es pot protegir a partir dels quaranta anys en el cas dels béns públics i de cent anys en el cas dels béns privats.

La Llei de Patrimoni Cultural Català obliga a establir un programa anual d'inversions i ajuts al foment, la conservació i la recuperació del patrimoni amb criteris de publicitat, concurrència i objectivitat.

El Decret 175/1994 compleix amb l'estipulat a la Llei 9/1993 de Patrimoni Històric Català, en el sentit de regular la reserva pressupostària per poder posar en marxa els programes de conservació i rehabilitació del patrimoni històric.

La reserva correspon a cadascun dels organismes de l'administració de la Generalitat de Catalunya i el control de la reserva i la programació de les actuacions correspon al Departament de Cultura.

L'únic programa estable que compleix els requisits fixats a la legislació catalana és el de l'1% cultural, que es va iniciar a partir de l'any 1997 i que ha comptat amb

la signatura de cinc protocols d'inversions entre el Departament de Política Territorial i Obres Públiques (actual Departament de Territori i Sostenibilitat) i el Departament de Cultura.

Programes d'actuació

L'aplicació de la legislació catalana sobre protecció del patrimoni ha esdevingut una eina important per generar sinergies positives en el camp de la intervenció en el patrimoni. L'Institut Català del Sòl actua per encàrrec del Govern de la Generalitat per executar les polítiques d'intervenció en el patrimoni històric mitjançant els programes «Protocols de l'u per cent cultural», «Reviure les velles ciutats», «Encàrrecs de la Llei de Barris» i «Encàrrecs de gestió com a mitjà propi de la Generalitat de Catalunya».

«L'1% cultural»

L'Institut Català del Sòl, com a òrgan públic, pertanyent al Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, va rebre l'any 1997 l'encàrrec dels departaments de Política Territorial i de Cultura de gestionar els programes d'intervenció en el patrimoni històric, derivats de l'aplicació del decret de l'u per cent cultural i anomenats «Protocols de l'u per cent cultural».

Els criteris fonamentals de la proposta d'actuacions els fixen els departaments i es basen principalment en la distribució territorial, la qualitat arquitectònic-històrica, el grau de protecció i, finalment, l'obligatorietat de posar l'actuació a l'ús públic.

	Actuacions programades	Actuacions executades	Percentatge import executat
1r Protocol, 97-98	77	82	100%
2n Protocol, 99-2001	105	101	100%
3r Protocol, 2002-2004	140	131	100%
4t Protocol, 2005-2008	140	121	86,43%
5è Protocol, 2009-2011 (*)	180	62	34,80%
Reviure les velles ciutats	172	150	87,20%

La participació de les entitats municipals i supramunicipals en la gestió i el finançament fa que la coresponsabilitat en el control del seu ús i el manteniment posterior siguin més ajustats i viables.

L'actuació coordinada de diferents òrgans de l'administració fa que els criteris d'intervenció tinguin els suficients períodes de reflexió, llocs d'intercanvi d'idees i controls tècnics perquè les intervencions tinguin un respecte adequat a la història i al territori.

Els protocols regulen la inversió corresponent al Departament de Territori i Sostenibilitat i de les seves entitats adscrites. Se n'han signat cinc des de l'any 1998 i actualment estan en gestió els corresponents als períodes 2005-2008 i 2009-2011.

La programació de les actuacions s'aconsegueix amb la col·laboració d'altres administracions, que inicien el procés amb la sol·licitud corresponent, la signatura d'un protocol d'inversions trianual i la signatura dels corresponents convenis de finançament per a cada una de les actuacions.

Els projectes executius són, en general, gestionats des de l'Institut Català del Sòl, amb la col·laboració dels tècnics de la Secretaria d'Habitatge i del Departament de Cultura.

Així mateix, l'Institut Català del Sòl s'encarrega de tot el procés de gestió de la licitació, direcció i seguiment de les obres, liquidació dels contractes, gestió del cobrament dels altres finançadors previst en el conveni de finançament i, finalment, tancament i custòdia de l'expedient.

Una de les característiques d'aquest programa és que s'han pogut compassar els costos de les intervencions amb les possibilitats financeres, i per tant és possible actuar diverses vegades en un mateix monument fins a aconseguir l'objectiu.

Des de l'any 1997 s'han signat cinc protocols, que han suposat la programació de 642 actuacions i una inversió executada i consolidada de 111,9 M€, dels quals 74,8 M€ corresponen a Territori i 37,1 M€ als ens locals.

«Reviure les velles ciutats»

El Programa «Reviure les velles ciutats» és l'hereu dels primers programes d'actuació que es varen iniciar l'any 1981, des de l'assumpció de les competències per part de la Generalitat de Catalunya en intervenció en l'espai urbà històric.

	Actuacions programades	Actuacions executades	Percentatge import executat
Reviure les velles ciutats	173	127	73,41 %
Total	173	127	36,6 M€

L'any 1996 se signa un primer acord amb el Departament de Política Territorial i Obres Públiques, que fa que l'Institut Català del Sòl gestioni 33 actuacions de rehabilitació de nuclis urbans històrics i de restauració d'edificis d'interès cultural no subjectes a protecció com a BCIN. Els primers encàrrecs del programa «Reviure les velles ciutats» es produeixen mitjançant convenis signats entre el departament, l'Institut Català del Sòl i els ens locals l'any 2001. Les primeres actuacions s'executen al llarg de l'any 2002.

Els programes se sustenten, per una part, en la disponibilitat financera inclosa als pressupostos del departament de cada any i en la signatura dels convenis de cofinançament, i compta amb la previsió del finançament dels ens municipals i d'altres ajuts de la Generalitat, les diputacions, l'Estat i fons de la Unió Europea.

La programació de les actuacions correspon al departament i la gestió administrativa i patrimonial correspon a l'Institut Català del Sòl.

Els criteris fonamentals de la proposta d'actuacions els fixa el departament, a petició dels ens municipals, i es basen principalment en la distribució territorial, la qualitat arquitectònic-històrica, el grau de protecció i, finalment, l'obligatorietat de posar l'actuació a l'ús públic.

La participació de les entitats municipals i supramunicipals en la gestió i el finançament fa que la coresponsabilitat en el control del seu ús i manteniment posterior sigui més ajustada i viable.

L'actuació coordinada de diferents òrgans de l'administració fa que els criteris d'intervenció tinguin els suficients períodes de reflexió, llocs d'intercanvi d'idees i controls tècnics perquè les intervencions tinguin un adequat respecte al territori i a la seva història.

Els projectes executius són, en general, gestionats des de l'Institut Català del Sòl, amb la col·laboració dels tècnics de la Secretaria d'Habitatge i Millora Urbana del Departament de Territori i Sostenibilitat.

Així mateix, l'Institut Català del Sòl s'encarrega de tot el procés de gestió de la licitació, direcció i seguiment de les obres, liquidació dels contractes, gestió del cobrament dels altres finançadors previst al conveni de finançament i, finalment, tancament i custòdia de l'expedient.

Processos provats

Tot el treball preparatori executat pels diferents òrgans de l'Administració de la Generalitat de Catalunya ha permès posar en marxa moltes formes d'intervenció en el patrimoni històric, entre d'altres la col·laboració interadministrativa, que considero fonamental.

Aquesta forma de preparar les intervencions, amb la visió des de diferents angles, ha enriquit el resultat final, a més d'afavorir i fer més fàcil l'objectiu final.

La col·laboració entre els tècnics, els que formen part del procés de la protecció del patrimoni i els que vetllen per

tal que s'identifiqui i es deixi per a la posterioritat tota la informació necessària de la història i de les característiques del monument, ha sigut, és i ha de ser fonamental en l'esquema de les nostres intervencions.

La sistematització de la gestió integrada de l'execució de les actuacions en el marc de la acció d'una empresa pública ha permès posar en marxa tot un seguit de accions que han permès la creació d'un llibre d'estil propi.

Resultats obtinguts

El resultat de la intervenció en el patrimoni històric per part de la Generalitat de Catalunya ha donat com a primer resultat el coneixement exhaustiu de l'estat de conservació dels monuments i espais urbans històrics, la catalogació dels béns i la informació en una plataforma accessible a tots els ciutadans, una calendarització de les intervencions en funció de les disponibilitats pressupostàries, la formació de sinergies amb les entitats locals per atraure finançament extern per aplicar a les intervencions, i la creació d'un model de gestió propi en continu procés de millora.

Materials i sistemes tradicionals en els protocols de «l'1 per cent cultural» i altres programes de rehabilitació de la Generalitat de Catalunya

La materialitat en l'arquitectura

La diversitat de criteris d'intervenció, juntament amb els criteris d'eficiència constructiva i els criteris econòmics, van forjant els teixits d'intervencions per a la conservació del patrimoni cultural català.

L'empatia amb aquest patrimoni, tant amb l'arquitectura domèstica vernacular com amb els béns patrimonials protegits, recau en el CONEIXEMENT.

- El coneixement de L'ESSÈNCIA dels materials tradicionals, la pedra, la terra, la fusta i la calç/guix.
- El coneixement de la FORMA de treballar els sistemes constructius tradicionals: voltes de maó de pla, murs de tàpia, forjats de fusta...

Coneixement que s'aprèn observant, escoltant l'edifici i, sobretot, sent capaços d'entendre la capacitat de transformació i adaptació d'aquests materials i sistemes constructius.

Aquesta reflexió em dóna peu a parlar d'un paràmetre immaterial, capaç d'adherir-se als materials i transformar-los: el TEMPS.

El temps entès com a:

- Procés històric.
- Textura de la materialitat.

Aquest procés, aquesta texturització del material, farà que ens replantegem:

- Com teixirem les noves relacions entre els espais, entre les geometries velles i les noves.
- Com respectarem la materialitat i els processos productius tradicionals i com interactuarem amb la introducció de materials nous.
- Com adaptarem les exigències constructives, funcionals i normatives actuals.

Preguntes que no tenen resposta única, que ens faran reflexionar i decidir com intervindrem en el monument.

Molts cops els criteris d'intervenció es basen a encarar les dificultats del gra petit, d'aquella matèria primigènia, d'aquell sistema constructiu original que ens arriben afectats pel temps, deformats, desapareguts, erosionats, superposats... i decidir com l'hem de recuperar, rehabilitar, reconstruir, restaurar, reintegrar...

¿Com donar-hi resposta per evitar transformar la imatge de l'edifici i no arravatar-li la seva antiguitat i credibilitat, mantenint l'harmonia visual de l'edifici històric? Només hi ha una resposta: EL CONEIXEMENT I L'OFICI.

Coneixement i ofici de tots els agents que participem en la recuperació del patrimoni, de tots els professionals implicats: els arquitectes, els aparelladors, els restauradors, els arqueòlegs, els constructors i també l'administració mateixa, permetent actuar i donar temps a la reflexió.

El tractament dels junts, la restauració de la pedra, la recuperació d'espais perduts, la posada en valor del pas de la història mitjançant la lectura dels diferents revestiments, etc., permetran entendre l'evolució de l'edifici.

Les llacunes, els morters històrics, les fissures, l'envel·liment del material, aquesta textura que dona el pas del temps, ens ajudaran a entendre la vida del monument. S'ha d'actuar per aturar-ne la degradació però no per descontextualitzar-lo, per eliminar la brutícia però no per desprotegir el material, i saber adaptar-nos a les seves deformacions i irregularitats.

Cada monument és únic i per tant se li ha de fer un vestit a mida. *L'ofici* ens permetrà conservar l'autenticitat dels materials, ens permetrà transmetre el seu llenguatge sense amagar la nostra empremta.

S'ha de vetllar per l'execució de l'obra seguint una lògica constructiva adequada als criteris d'intervenció, interioritzant altres conceptes, com *el respecte a l'edifici*, i saber adaptar-nos al seu llenguatge i tenir un diàleg permanent amb ell, sent conscients que l'edifici hi era abans de la nostra intervenció i que continuarà sent-hi en un futur.

Cada obra té reptes, problemes i solucions diferents; la relació amb l'edifici es va fent més estreta a mesura que es va avançant en la seva rehabilitació.

La manera d'encarar la recuperació dels esgrafiats, la neteja de la pedra, la restitució de morters de les juntes, el segellament de fissures, la reintegració de faltes, la reconstrucció de voltes d'aresta, la consolidació d'enlluïts i un llarg etcètera ens ajudaran a posar en valor el monument i a recuperar-ne l'esperit, utilitzant aquells materials compatibles químicament, físicament i estèticament.

El coneixement ens permetrà la comprensió de l'arquitectura, no com una suma de conceptes aïllats, sinó com una globalitat, tensió de forma i funció, contrast entre la lògica de l'arquitectura plana i la voltada... però sabedors que no existeix una sola lectura.

Ens permetrà jugar, esbrinar, provar noves formes de treballar els materials i els sistemes constructius, trobar aquella compatibilitat entre els materials vells i els nous, trobar aquella relació que ens permeti protegir les empremtes del pas de la història, recuperar l'essència que desprèn l'edifici, distingir el pas del temps, respectar l'origen i poder fer reversible la nostra actuació.

Saber conservar tipologies constructives, elements singulars, espais, voluntats, i adaptar-les a les exigències actuals, d'ús i normatives, sense perdre l'essència i l'harmonia visual de l'edifici històric.

Arquitectura en ruinas: despojos urbanos

Jesús Castillo Oli, arquitecto

Del trabajo continuado sobre arquitecturas gastadas y arruinadas por el tiempo, surge una reflexión en torno al criterio o manera de intervenir en ellas en función de una serie de parámetros cambiantes a lo largo del tiempo, por el tiempo mismo, por el momento, por la cultura del momento, por la economía del momento, por el contexto social, por el promotor, por sus anhelos, por los oficios y por mucho más, incluso por la propia reflexión evolutiva del autor.

Desde una visión absolutamente pragmática y empírica, las conclusiones generales surgen de la reflexión que emana del ejercicio profesional, más preocupado por la resolución de problemas concretos que por la búsqueda de justificaciones apriorísticas.

A partir de esa labor de búsqueda en lo concreto encontramos una vaga respuesta a intervenir en lo que podemos llamar «el otro patrimonio», el NO monumental, donde lo antiguo se llama viejo, donde el paso del tiempo no es grandeza sino degradación.

La arquitectura en estos edificios se va desvaneciendo; poco a poco desaparece, se pierden las cubiertas, se caen los morteros, se desploman los muros...

Este «subpatrimonio» quizás por contradicción, quizás por rebeldía, nos provocó un nuevo método de acercamiento, una manera distinta de intervenir. Como un paso más en la cadena de valor de nuestras nuevas ruinas, el proceso de restauración es sustituido por el proceso de intervención: la ruina no se restaura, ni se rehabilita, solo se interviene en ella, produciendo algo así como una decrepitud controlada.

La ruina nos demuestra que no existen valores inmutables y nos permite apreciar la estética de la evanescencia de la vida.

La ruina es la conjunción del espacio y del tiempo. Este acontecimiento crea una vibración entre la arquitectura y el instante en que nosotros captamos la belleza.

A partir del trabajo en diversas intervenciones desarrollamos por aproximación nuestra particular manera de entender esta arquitectura en ruinas.

Un patrimonio que no puede ser restaurado con el mismo criterio que el patrimonio monumental. Cuyo valor artístico es dudoso, cuyo verdadero valor es la huella del tiempo sobre sus paramentos.

Ese patrimonio está más cercano a nosotros porque gran parte de «su vida» se corresponde con nuestra propia vida; su tiempo es nuestro tiempo, y en nuestra conciencia está su degradación como un fracaso, porque hemos contemplado su esplendor. Las grietas de sus muros se corresponden con las arrugas de nuestra piel y sus defectos son nuestras enfermedades; por eso nuestra mirada a este patrimonio nos entristece y produce rechazo, nos recuerda nuestra propia degradación.

El pasado lejano es glorioso, nuestro patrimonio reciente es triste.

El Patrimonio con mayúsculas es restaurado, nuestro patrimonio menor nos llena de vergüenza, lo demolemos o lo dejamos caer.

La «grandeza» existe en los detalles desconocidos y desaparecidos. Es más importante lo que se insinúa que lo que se muestra. Lo sutil, lo evanescente, no existe en la mirada ordinaria.

Nuestros ideales occidentales exaltan lo monumental, lo espectacular y lo duradero. Valorar este patrimonio es apreciar lo intrascendente, lo oculto, lo provisional, lo efímero. De la pobreza material surge la riqueza espiritual.

Cinco intervenciones en torno a la montaña palentina

La Ruina Habitada

Este «experimento arquitectónico» comienza con un promotor que no necesita una casa, ya que tiene todas sus necesidades básicas cubiertas, pero necesita un espacio personal que cubra otras necesidades que están por encima de la base de la pirámide de Maslow.

El propietario no puso ningún condicionante, salvo una limitación presupuestaria. Podíamos diseñar lo que quisiéramos con un presupuesto predeterminado. Era la situación ideal para cualquier arquitecto, no existía ningún factor que condicionara nuestro diseño.

La parcela tenía unas vistas excepcionales, y a un lado una ruina sin valor patrimonial. Normalmente la construcción tradicional en esta zona se caracteriza por unas estructuras de muros de piedra y armaduras de madera de roble en forjados y cubierta. En este caso nuestra ruina estaba construida con ladrillo hueco doble y madera de chopo, un edificio destartalado que parecía condenado al olvido.

En los primeros bocetos se adivinaba una gran escultura varada en un mar de cereal. Una propuesta conceptual, con una importante carga poética y una abstracción que encajaba con la propia indefinición de partida. La pieza era atractiva, el proyecto estaba acabado y listo para comenzar la construcción, pero había una sombra de duda... Además,

aunque la construcción encajaba con el presupuesto de partida, los gastos necesarios para llevar todas las acometidas hasta la ubicación elegida excedían del límite previsto.

En el centro de la parcela nos quedamos mirando la ubicación del proyecto fallido.

Habían pasado más de dos años desde nuestras primeras conversaciones sobre el proyecto y yo conocía mucho mejor al promotor; cuando nos dimos la vuelta, y al ver la ruina de ese edificio destartalado al que habíamos dado la espalda durante todo ese tiempo, comprendí que era el lugar idóneo para desarrollar nuestro experimento.

La clave fue intervenir lo mínimo en la ruina para transformarla en una «ruina habitable», sin olvidar que la persona que iba a vivir en la casa era un verdadero sibarita. La dificultad estaba en encontrar el equilibrio entre dos aspectos antagónicos: la ruina y la excelencia.

El programa de necesidades no precisaba de toda la superficie del edificio antiguo, el presupuesto era demasiado bajo y la mitad de la cubierta se había caído; por lo tanto, decidimos trabajar en la mitad de la antigua construcción.

La nueva arquitectura estaba dentro de la antigua. Habíamos alterado los límites de nuestro proyecto al no supe- ditarnos al edificio existente.

Una casa en Canduela

En este caso la intervención se desarrollaba dentro de una casa que reunía las características propias de la arquitectura tradicional de la zona: muros de mampostería de arenisca y estructura de vigas y pilares de madera de roble.

Una casa heredada, enorme, con muchos metros cuadrados a rehabilitar, y a calentar en una zona con una climatología adversa. De nuevo la superficie del edificio existente excedía de las necesidades de sus nuevos moradores. Los promotores no necesitaban una vivienda tan grande. Habitualmente el promotor adquiere una casa y la restaura en su totalidad. Es el promotor quien se adapta a la edificación. En este caso decidimos subvertir el proceso: era el edificio el que debía adaptarse a los nuevos inquilinos, a sus costumbres, a sus necesidades y a sus deseos. Lejos de contrariedades por este cambio en el proceso, encontramos en el edificio existente un magnífico colaborador, que nos permitió alojar entre sus muros una arquitectura que se deslizase a través de las antiguas estructuras.

El resultado, un edificio dentro del edificio existente, una arquitectura inquilina...

Una casa en Pomar de Valdivia

La casa en Pomar estaba en muy mal estado: la cubierta había colapsado y los muros eran de muy mala construcción y se encontraban muy deteriorados, debido a que habían estado muchos años expuestos a las condiciones meteorológicas adversas sin ningún tipo de protección; sobre los escombros de la casa habían crecido unos saúcos, que se habían convertido en los nuevos moradores de la casa.

Cada día que pasaba durante la redacción del proyecto veíamos caer una parte de los muros debido a su mal estado y a la acción del viento y la nieve. Los muros existentes en la casa significaban el punto de partida de nuestro proyecto y los cambios debidos al colapso de los mismos significaban un cambio en el propio proyecto y en la construcción. El proyecto experimentaba una adaptación permanente a los cambios que se producían por la ruina

de la antigua construcción. Durante el transcurso de la obra no sabíamos exactamente cuál iba a ser el resultado final de nuestro proyecto. Solo sabíamos que debíamos mantener ese pequeño guiño del destino que había hecho enraizar esos tres saúcos sobre los escombros de la cubierta arruinada.

Los árboles estaban allí cuando nosotros llegamos; de hecho, ellos eran los inquilinos de la casa. La relación que establecían con los restos de los muros de la edificación propició el diseño de una nueva arquitectura que se adaptara a las ruinas, creando unos patios alrededor de los árboles que permitieran integrarlos visualmente en el interior. Estos patios permitirían abrir huecos que garantizarían que la luz del sol llegase hasta la zona norte de la vivienda.

En esta ocasión la arquitectura propuesta no ocupa el límite del edificio existente ni en planta ni en sección. La propuesta se eleva sobre unos pilares y resuelve el programa sin ceñirse a los límites espaciales de los restos de la edificación primitiva. El propio terreno alterado por el escombro de la cubierta se convierte en una permanencia de la casa original bajo otra arquitectura, que se eleva para respetarlo.

El proyecto, por tanto, fue el resultado de compatibilizar las necesidades de los propietarios con la vibración que imponía el lugar, creando un espacio que se integrase discretamente entre los saúcos y la decadencia de los muros arruinados.

Un consultorio médico en Canduela

En un municipio donde habitualmente residen aproximadamente veinte personas, con una media de edad bastante elevada, la presidenta de la junta vecinal nos

propuso elaborar un proyecto para rehabilitar un edificio semiarruinado del pueblo para convertirlo en consultorio médico. Partíamos de un presupuesto de ejecución material inferior a 50.000 euros. Nuestra primera reacción fue convencerla de que con ese presupuesto no podíamos rehabilitar un edificio antiguo y poner en funcionamiento un centro sanitario. Con una construcción tradicional el presupuesto se habría triplicado; por tanto, debíamos encontrar un modelo alternativo que se ajustase al presupuesto.

Para ello tuvimos que romper los paradigmas que teníamos establecidos sobre arquitectura sanitaria y buscar una solución imaginativa que, siendo respetuosa con el uso, optimizase los recursos disponibles. Con una nueva mirada, encontramos que el edificio existente, en su estado, podía ofrecernos los recursos compositivos necesarios, y entendimos que la mínima intervención era también la más económica. Pretendíamos recuperar una estructura destartada con una leve actuación.

La intervención consistió en el vaciado completo de las estructuras de forjados de madera del edificio, conservando su envolvente de piedra en su estado semirruinoso; en su interior dos piezas prismáticas exentas de policarbonato translúcido entre las piedras conforman el espacio y delimitan la distribución necesaria para resolver el uso requerido: una sala de consulta y un aseo. Entre ellas se articula una pequeña sala de espera.

En ningún momento esas dos piezas tocan las estructuras murarias existentes, configurándose como dos muebles ligeros en el interior de un espacio con una potente carga tectónica.

Una casa en Matamorisca

En un gran número de ocasiones asistimos a la demolición de casas que representan buenos ejemplos de la arquitectura tradicional de la zona. O simplemente nos olvidamos de estos edificios y buscamos un solar vacío para mayor comodidad de los técnicos y constructores que desarrollarán el posterior proyecto. Desde luego, el proceso de la construcción gana en comodidad, aunque se pierde en otros aspectos. Aspectos que tienen que ver con los valores intrínsecos de la edificación original y de nuestra relación con la misma.

En esta ocasión, los promotores de esta obra, después de asesorarse por técnicos competentes, habían llegado a la conclusión (o casi) de que debían olvidarse de la casa de sus abuelos y debían construirse una edificación de nueva planta, valorando la construcción en un presupuesto que doblaba sus posibilidades.

La edificación presentaba el aspecto habitual de estas edificaciones: muros desplomados, maderas deformadas..., pero transmitía esa quietud que solo el tiempo sabe imprimir en la arquitectura.

De nuevo el presupuesto era un factor determinante en el diseño, ya que establecimos el compromiso de ejecutar la obra con uno limitado; el resultado, potenciar el valor de la arquitectura existente en su carácter imperfecto, tosco, de superficies pulidas por el tiempo. La intervención, mínima, de microcirugía, consigue transformar un antiguo pajar en un espacio capaz de acoger las inquietudes propias de una pareja del siglo XXI.

En la pobreza de los materiales tradicionales, usados por tantas manos, trabajados toscamente, encontramos el valor de la emoción, el valor de las cosas pequeñas capaces de transformar nuestros gestos cotidianos en algo especial.

El hombre, el medio ambiente y la tradición en transición

Victor Mestre y Sofia Aleixo,
arquitectos

RESUMEN

Intervenir en una edificación preexistente es algo así como escuchar el eco de las vivencias que la han habitado. En esos lugares, las paredes registran las vivencias del tiempo al haber contenido espacios de felicidad o de emociones negativas, ante las cuales no podemos permanecer indiferentes. Lugares que otrora acogieron determinadas vivencias y configuran lo que denominamos «el espesor del tiempo en la arquitectura». Así, intervenimos en una búsqueda de interconexión temporal donde el pasado, rescatado a sus memorias, se transmuta en nexo de unión entre pasado, presente y futuro. Lo que realmente buscamos es un nexo ético con la continuidad patrimonial, donde el hombre es la medida y la razón de ser de las intervenciones. Consideramos igualmente fundamental la permanente investigación que realizamos en el ámbito de las arquitecturas vernáculas, tradicional y erudita, particularmente en relación con sus materiales, tecnologías, configuraciones espaciofuncionales y composiciones artísticas, en conjunto con las dinámicas sociales. Esta es una investigación que permite en cada proyecto que realizamos identificar la identidad cultural en presencia. Las intervenciones que aquí presentamos reflejan ese recorrido en un contexto hereditario, de paso de testigo, que las propuestas y el proyecto buscan ennoblecen, y a través de las cuales intentamos subrayar la función social del arquitecto.

«Es función de la historia conocer la existencia de las manifestaciones del hombre y determinar las posibles constantes que esa existencia presente. Se trata de una función necesaria e indispensable que justifica todo el interés del conocimiento del pasado por la contribución que puede aportar al presente.»

(Távora, 1993, p. 7)

De la intervención en patrimonio

El sentido con el que intervenimos en patrimonio, a pesar de la fuerza emotiva de la palabra *patrimonio*, que relacionamos con *herencia*, es consecuencia directa del posicionamiento sociocultural que adoptamos ante las comunidades donde intervenimos, siguiendo la senda del pensamiento de Fernando Távora y de otros pensadores y autores en intervenciones de referencia. Entendemos que lo colectivo define lo que es la estima pública, referencial cultural, valores de referencia y distinción. A veces la imposición, o por lo menos el método utilizado exterior a la comunidad en la definición de los valores y estima preferenciales, lleva no solo a la indiferencia sino, sobre todo, a un sentimiento de rechazo silencioso, por la subversión de valores, entre sus preocupaciones de prioridades. Estas serán permanentemente postergadas y la valoración de polos contrarios, instalados en la memoria colectiva, es sentida como algo que ha privado de derechos de bienestar, de reconocimiento. En este sentido, la valoración del patrimonio a menudo ha acentuado las desigualdades sociales, legitimando acciones como mínimo contradictorias con los intereses y derechos de las comunidades.

Nuestras múltiples investigaciones en el área de la arquitectura vernácula y del patrimonio arquitectónico en territorios portugueses y de influencia portuguesa, nos han permitido analizar *in situ* percepciones diversas de cómo estas forman parte integrante de la vida de los ciudadanos, ya sea como seres individuales o integrados en

comunidades. Nos interesa sobre todo comprender los sentimientos de esos grupos sociales en el devenir de sus vidas cotidianas y de su articulación con bienes no totalmente asimilados, o incluso rechazados, en la plenitud de su cultura, y que a lo largo de diversas generaciones se convirtieron en su patrimonio identitario. Del mismo modo se transfirieron, en sentido inverso, conocimientos, procedimientos, costumbres, objetos, de una identidad cultural parcialmente en transición, o en proceso de mestizaje, en ocasiones de hibridación.

Nuestras investigaciones se han centrado sobre todo en territorios con ese encuadre cultural y tuvieron por propósito hacer el inventario de la arquitectura vernácula para mejor entender la organización comunitaria en su especificidad sociocultural. En ese enfoque están presentes, como soportes teóricos, algunas investigaciones de alcance universal, entre las que destacamos la obra de Anthony King, por su pertinencia a la hora de enmarcar las cuestiones de la formación de la identidad relacionadas con la espacialidad en diferentes escalas (King, 2004, p. 92). En 1979 iniciamos este proceso en los campamentos gitanos en el sur del país (Mestre & Aleixo, 2013), que prosiguió en 1982 en las islas Azores (A.A.V.V. & O.A., 2000) y después en Madeira (Mestre, 2002), Cabo Verde, Santo Tomé y Príncipe, Goa, Damão, Diu, Macao y Timor Oriental (Mattoso, Rossa, Cunha, Matias *et al.*, 2010, pp. 110-112, 131-132, 200-203 y 413-417), entre otros contextos de influencia portuguesa (Mestre & Aleixo, 2013, pp. 52-53). Nos interesa sobre todo prospectar las vivencias que proporciona el espacio de la identidad, la casa y las respectivas actividades asociadas a ciclos productivos rurales y artesanales, a veces en proceso de hibridación, de desaparición y/o deslocalización de los saberes artesanales hacia las grandes periferias urbanas.

Asociamos nuestra práctica de arquitectura a la de investigadores a tiempo completo: ambas se desarrollan

en simultáneo y se entrelazan como designio de vida. Las investigaciones de campo buscan recoger, identificar e interpretar diversos aspectos que caracterizan a la arquitectura vernácula. En estos contextos tenemos presente la importancia de investigaciones académicas desarrolladas a nivel local/regional/nacional, así como también integramos las herencias coloniales, entre las que destacamos la arquitectura tropical (King, 2004, pp. 50-51). En este sentido, los trabajos de campo procuran integrar ese conocimiento creando nuevas propuestas y así retribuir a las comunidades con el resultado de nuestra prospección. Este es el propósito que subyace a los diversos proyectos de arquitectura que hemos desarrollado, en la mayoría de las situaciones sin ningún interés comercial, y que intentan integrar saberes, materiales, tecnologías y artesanos locales. Sobre todo, intentan establecer diálogos directos entre lo que experimentamos *in situ* con las comunidades locales, donde, observando sus prácticas, sus opciones y siempre que es posible con su participación, procuramos introducir innovaciones que les sean efectivamente útiles y cuya inversión repercuta en la economía local. Por eso nuestros proyectos rechazan el transporte de materiales y tecnologías exteriores y, como alternativa, buscamos soluciones pasivas con origen local, reinterpretándolas en el plano cultural con los interlocutores de las comunidades, y optimizándolas en el plano tecnicocientífico a través de ensayos y prototipos.

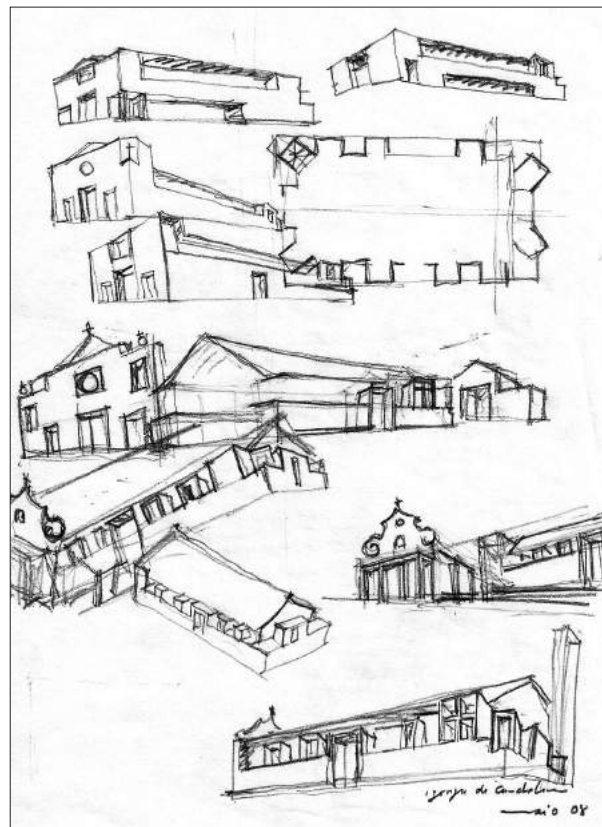
Los ejemplos que hemos intentado implementar no han tenido éxito, por el momento: en algunos casos porque simplemente no hubo oportunidad de realizarlos; en otros, porque se oponían a los modelos comunes de negocio que, de un modo general, se califican como de desarrollo y cooperación, en su casi totalidad programados e implementados desde el exterior. Otros no se realizaron tan solo por la fragilidad en que se encuentran las comunidades en su marco político y/o dinámicas económicas,

que les impide liberarse de la pobreza endémica. En todo caso, nuestra actitud ha sido la de desvelar esas carencias y procurar mostrar que existe alternativa, sobre todo en la reorganización comunitaria, que con pocos recursos podrá aliviar esta desventaja introduciendo pequeñas mejoras, desde las condiciones sanitarias a la renovación del hábitat.

De nuestra práctica de proyecto

Una parte sustancial de nuestras intervenciones se ha producido en patrimonio monumental y en menor intensidad en patrimonio corriente, pero nuestra actitud es la misma en los métodos y propósitos con los que las abordamos. Fue así como desarrollamos la intervención en Ribeira da Venda, en el municipio de Gavião, donde nos limitamos a restaurar un puente medieval hasta el límite de su posibilidad material, recogiendo las piedras caídas en el cauce del arroyo, recomponiendo las lagunas e implantando un nuevo tablero imperceptible en acero. En el caso del pequeño parador de Alamal llevamos a cabo una investigación en el ámbito de la arquitectura vernácula y de las fincas de producción agrícola en la región, para apoyarnos en una identidad socioeconómica local en la definición de la ampliación del edificio antiguo preexistente de la finca, en ruinas, para la instalación de una unidad de alojamiento. Paisaje abancalado y edificios de apoyo a la labranza y los respectivos materiales constituyeron los elementos reguladores de la intervención. En todo el entorno era observable la ancestral forma productiva del olivar, huertos frutales y huertas, reponiéndose los circuitos naturales de agua.

La intervención en el fuerte de São João de Cabanas, en Tavira, se apoyó en una cuidadosa excavación arqueológica (dirigida por los arqueólogos Maria Maia y Manuel

Maia) y en una investigación documental de su arquitectura. De forma complementaria se intentó encontrar el origen de los materiales, especialmente la cantera y la producción cerámica para, a partir de los mismos, construir por proceso mixto industrial-artesanal el nuevo edificio de los alojamientos, proyectado como un espacio de regimiento militar. La solución había sido previamente validada por la arqueología, que localizó los antiguos barracones, inicialmente apoyados en la muralla, que el proyecto desplazó. Se creó así una «rendija» temporal, definida por la luz meridional del Algarve, que ilumina cada habitación y donde la pared, transparente, dio lugar a un

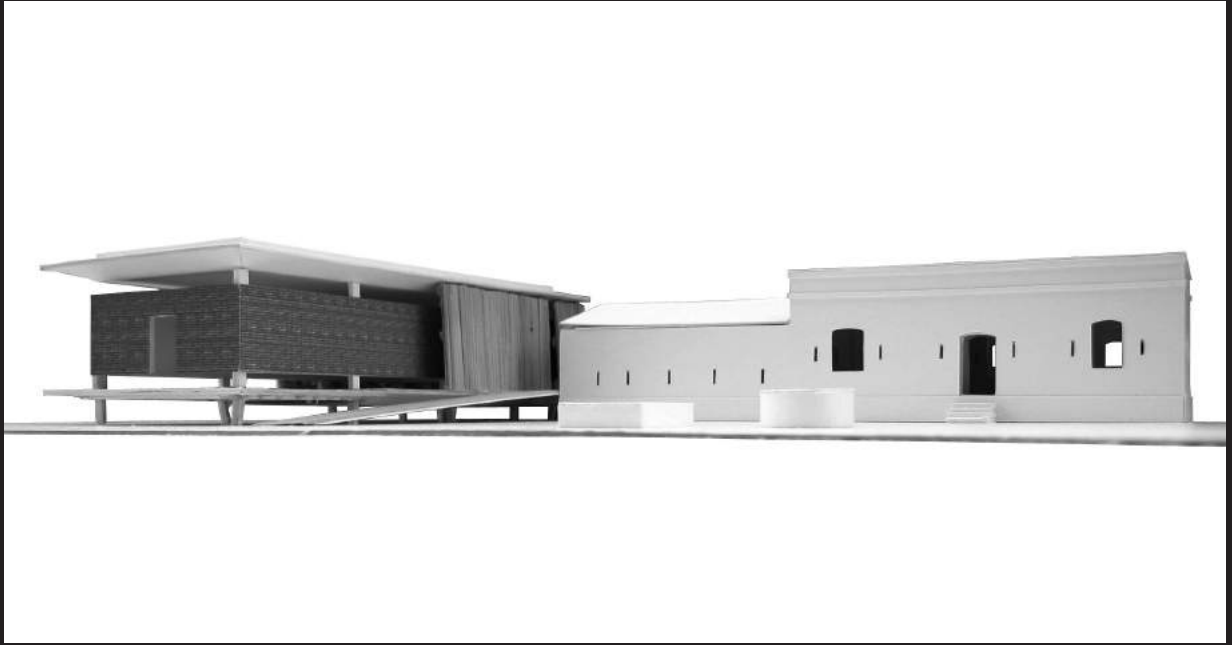
inmenso vano separado apenas 50 cm de la muralla ancestral. El «alzado» de esta intervención por cada unidad de alojamiento viene definido por los techos en bóveda de medio cañón y dos troncos de pirámide abiertos por tragaluces desde los que se observa el cielo. Entrar en este espacio es entrar de nuevo en una unidad militar, a través de la plaza de armas, accediéndose al camino de ronda por las respectivas rampas, desde donde se puede observar el mar. Lo más prosaico de esta intervención habrá sido el hecho de contradecir la idea corriente del turismo industrial de que, en un emplazamiento cercano a la costa, *a fortiori* se debe ofrecer una enorme ventana con vistas al mar. En este caso tenemos una ventana enorme, pero con vistas a la muralla.

A pesar de su imponente dimensión e importancia histórica, la intervención en el Liceo Passos Manuel, en Lisboa (Mestre, Aleixo & Neves, 2011), se rigió por los mismos principios éticos. Considerado el primer liceo proyectado y construido de raíz en Portugal, con diseño inicial en 1887 e inaugurado en 1911, este edificio posee un significativo valor histórico y simbólico en el plano de la renovación de la enseñanza laica. La aproximación a tan complejo edificio y contexto envolvente transcurrió bajo la égida de una explícita ética de intervención cuyo principal objetivo se puede resumir a su superinfraestructuración de forma imperceptible, con objeto de validar lo edificado permitiéndole un nuevo ciclo de vida útil. Para ello, ajustamos el programa funcional a las métricas de la dotación preexistente construyendo nuevos edificios para las necesidades más exigentes en área y complejidad funcional. Optamos por integrar parcialmente en el subsuelo el refectorio y los gimnasios para así hacerlos imperceptibles en su lectura de proximidad con el edificio histórico, pero disfrutando de luz y aireamiento natural. Se realizaron las excavaciones articulándolas puntualmente con la necesidad de refuerzo de partes de los cimientos originales del edificio, que presentaban pro-

cupantes signos de asentamientos diferenciales. Esta intervención, por su dimensión, intensidad y deber sociocultural para con la comunidad, sirvió como lema para el desarrollo de una nueva línea de investigación, en este caso sobre criterios y metodologías de rehabilitación de patrimonio histórico de la educación.

Por último, damos a conocer una propuesta de intervención en dos conventos, en Setúbal, estructurada hace veinticinco años, en un contexto muy particular y cuyo objetivo principal no es restaurar y/o rehabilitar lo edificado, por su carácter histórico, integrado en espacio forestal, sino, antes bien, validar su condición de objeto arquitectónico estacionado en el límite temporal de su identidad estética. En el mismo contexto geográfico tenemos otra identidad arquitectónica donde intentamos establecer una intervención tendencialmente activa, subdividida por fases de restauración e instalación de nuevos usos. El contexto de sierra integrada en el Parque Natural de la Arrábida constituye la base interpretativa del lugar de estos dos conventos, el de los Capuchos y el de São Paulo. El estado de ruina en que se encuentran se asemeja. No obstante, su origen canónico, asociado a los factores tiempo y espacio, los distingue entre sí y por eso exige enfoques distintos.

La entidad propietaria y gestora, la Associação de Municípios da Região de Setúbal (AMRS), entendiendo la urgencia de establecer una metodología de abordaje coherente y simultáneamente crítica, posibilitó que presentásemos una idea de intervención que se tradujo en un plano de acción abierto a la discusión y a su permanente profundización (Mestre, Mourinho & Vicente, 2011). Lo que proponemos para el convento de los Capuchos es la estabilización de la degradación a través de pequeñas acciones que no interfieran en su religación al espacio natural del bosque; o sea, procuramos mediar las tensiones de la recuperación de la naturaleza de este espa-

cio que le fue suprimido, pero que a su vez convivió con ella, obteniendo provecho duradero sin daños irreversibles para esta. En esta línea se inscriben los sistemas hidráulicos implantados, las veredas de acceso a la sierra y diversas terrazas que antaño estuvieron cultivadas. Para estabilizar las ruinas y permitir su visita, propusimos e instalamos un conjunto de estructuras en madera con el propósito de que se entienda la forma como este convento debe haber sido construido en su origen, y no poniendo el acento en su reconstrucción. El edificio está así estacionado por una instalación de andamios y cimbras, en una construcción pasiva, donde el observador podrá presenciar un proceso ancestral en progreso. En el exterior se eliminaron raíces profundas que habían provocado colapsos y que, de mantenerse activas, continuarían el proceso de degradación.

Al observar atentamente las paredes ennegrecidas por las escorrentías, la desagregación de los materiales y la acción del vandalismo, fuimos desvelando memorias inscritas en las paredes, como pintura mural difuminada y consumida por seres vivos multicolores, como algas o líquenes, o por coloreadas sales que, arrastradas por el agua, imprimieron nuevas tonalidades. Algunos de estos destacan capas de cal, dejando a la vista preciosas inscripciones ejecutadas en lápiz en los siglos XIX y XX por visitantes de las ruinas.

Cuando planificamos el diseño y la localización de las estructuras en articulación con la ingeniería de estructuras (A2P Consult, ingenieros João Appleton y Pedro Ribeiro) tuvimos en consideración estas memorias, que surgen como desprendimientos de vidas que allí transcurrieron y que sentimos el deber de rescatar como valor en sí y en el todo donde se inscriben. Como en pocos lugares, sentimos el peso de las palabras de Junichiro Tanizaki en su precioso libro de 1933 *El elogio de la sombra*, donde señala que «lo que llamamos bello no es normalmente

más que una sublimación de la vida», y que en su explanación nos recuerda asimismo nuestra condición de occidentales desatentos:

«El Occidental [...] se quedó sorprendido con este despojamiento y juzga que tan solo se trata de paredes oscuras desprovistas de cualquier ornamento, interpretación perfectamente legítima desde su punto de vista, pero que prueba que no ha conseguido desvelar el enigma de la sombra» (Tanizaki, 2008, p. 31).

Tomando esta descripción como metáfora de lo que procuramos alcanzar con nuestra metodología de abordaje, reforzamos que la permanencia de este bien cultural será conjugar la lenta acción del tiempo, a través de las acciones atmosféricas propias del contexto de la sierra, y las acciones de vigilancia sobre estas de forma que no actúen desproporcionadamente sobre el objeto y el espacio arquitectónico. Progresaremos asimismo con acciones quirúrgicas de conservación y restauración de apuntes de elevada relevancia artística, como frescos, fragmentos de estucos y azulejos que, en el contexto de la negrura de los espacios y de la degradación controlada, reverberarán como puntos de luz proyectados en la sombra, tal como nos enseñó Tanizaki. Todo el entorno forestal se mantendrá en una aproximación de reocupación de lo construido; por eso dejamos algunos árboles que, nacidos en el interior, atraviesan las paredes en busca de la luz.

La aproximación al convento de São Paulo será distinta, tal como el propio convento en su identidad canónica. Prevemos su restauración en proceso lento, consolidando y protegiendo estructuralmente el conjunto edificado y, como que en una visita al futuro, se restauró la sala del capítulo, de donde surgieron, bajo capas de cal, frescos figurativos de colores intensos haciendo renacer la memoria de este lugar. La restauración de este conven-

to proporcionará diversos usos, sirviendo desde luego como apoyo efectivo a la visita al convento vecino, al convento de los Capuchos y a la sierra donde se emplazan.

Construir con el tiempo

El trabajo que desarrollamos actualmente en estos conventos es el resultado de una síntesis que procuramos llevar adelante, al hilo de todo nuestro recorrido de investigadores, en las áreas de la arquitectura vernácula y de edificios con valor sociocultural como interventores del patrimonio arquitectónico. Nos proponemos que esta síntesis nos exima de la introducción de nuevas materialidades. Antes bien, pretendemos religar con pequeñas acciones los tramos en ruptura temporal y espiritual que permitirán a los usuarios del presente habitar de nuevo estos lugares de memorias del pasado acumuladas en estas dimensiones arquitectónicas, que no solo son piedras de un determinado tiempo histórico, sino sobre todo fieles depositarias de las vivencias que allí tuvieron lugar.

Bibliografía

A.A.V.V. & O. A. (eds.) (2000). *Arquitectura Popular dos Açores*. Lisboa: Ordem dos Arquitectos - Conselho Directivo Nacional.

KING, A. (2004). *Spaces of Global Cultures: Architecture, Urbanism, Identity*. Taylor & Francis.

MATTOSE, J., ROSSA, W., CUNHA, M. S., MATIAS, M. F. *et al.* (2010). *Património de origem portuguesa no mundo: arquitectura e urbanismo - Ásia, Oceania* (Vol. III). Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.

MESTRE, V. (2002). *Arquitectura Popular da Madeira*. Lisboa: Argumentum.

MESTRE, V. & ALEIXO, S. (2013). *Victor Mestre: «ao (per)correr (d)a vida» / Unveiling life journeys*. Almada: Casa da Cerca - Centro de Arte Contemporânea, Câmara Municipal de Almada.

MESTRE, V., ALEIXO, S. & NEVES, J. M. (2011). *Heritage: between time and movement: Lyceu Passos Manuel*. Lisboa: Uzina Books.

MESTRE, V., MOURINHO, F. & VICENTE, F. (2011). *Dois espaços, uma visão, um processo de construção – intervenção nos Conventos da Quinta de São Paulo*. Setúbal: Associação de Municípios da Região de Setúbal.

TANIZAKI, J. (2008). *Elogio da Sombra*. Lisboa: Relógio D'água.

TÁVORA, F. (1993). «Arquitectura e Urbanismo - A lição das constantes» (escrito para *Lusíada, Revista Ilustrada de Cultura*, vol. 1, n. 2, nov. 1952). *Teoria Geral da Organização do Espaço. Arquitectura e Urbanismo - a lição das constantes*. Porto: FAUP.

Usages, matériaux ou procédés : l'héritage des villes berbères au Maroc

Salima Naji,
architecte et docteur en Anthropologie

RÉSUMÉ

À partir des grandes typologies traditionnelles de l'architecture du sud du Maroc: Ksours, Kasbahs et igudars (greniers collectifs) la question de la réhabilitation sera traitée par rapport à la conversion complexe d'usages. Comment appliquer une nouvelle logique à une architecture existante? Comment restaurer ou réhabiliter en respectant l'essence d'un site? Le musée et la destination touristique sont souvent les réponses les plus courantes. Mais le tourisme n'est pas souvent un facteur de destruction des identités? La remise en état des bâtiments est un domaine encore vierge de toute approche globale du Maroc. Entre le renforcement des compétences et des pratiques anthropologiques spécifiques, les approches de la société et le paysage, la question de la mémoire des lieux émerge d'une façon permanente maintenant que la « modernité » a inondé les territoires du sud du Maroc. L'environnement d'oasis avec son manque d'eau et ses ressources limitées ajoute également une autre réserve en relation à toute action dans ces anciens territoires. Le document sera basé sur divers cas concrets.

Comment insuffler en effet une logique neuve à une architecture existante? Par un nouvel usage, certes à inventer, mais de façon juste, bienvenue, en intelligence avec la vocation initiale du lieu. Et, alors, comment réhabiliter en respectant l'essence d'un site et de ses procédés constructifs? Les destinations muséales et touris-

tiques sont souvent les réponses les plus courantes au Maroc. Mais le tourisme n'est-il pas parfois, paradoxalement, un facteur de destruction des identités? Comment respecter par ailleurs un site sans bénéficier toujours de fonds suffisants pour conduire à bien une restauration de qualité tout en préservant pourtant l'essentiel? Comment convaincre des autorités réticentes marocaines préférant souvent la tabula rasa à un sauvetage par nature aléatoire et difficile?

Le travail de restauration peut s'apparenter à un travail chirurgical où nous démontons le corps d'un bâtiment, pour le remonter en traquant les zones de fragilité à renforcer ou à traiter. Depuis la découverte des travaux de Cesare Brandi, transposés dans le domaine de l'architecture, nous avons acquis une vision de la pratique de la restauration qui lui redonne tout son sens: « moment méthodologique de la reconnaissance de l'œuvre d'art dans sa consistance physique » (Brandi, 1963), le monument, objet matériel chargé de sens, implique un temps d'apprentissage nécessaire des conditions d'édifications (sociologiques, esthétiques et architectoniques), basée sur une éthique, difficile à normaliser et à justifier pour un marché public.

La réhabilitation des bâtiments est à la fois un sujet en prise sur de nombreuses préoccupations actuelles et un champ encore vierge de toute approche d'ensemble au Maroc. Entre compétence d'édifier et pratiques anthropologiques spécifiques, approches sociétales et paysagères, la question de la mémoire des lieux se pose constamment désormais qu'une « modernité » de pacotille inonde les territoires du Sud marocain. Le milieu oasien avec son manque d'eau et ses ressources limitées ajoute aussi une autre réserve quant à toute action en ces territoires multiséculaires.

L'architecture vernaculaire. Essai de classification, la théorie

Si on définit généralement l'architecture vernaculaire comme l'architecture comme étant une « architecture sans architecte », faisant appel aux matériaux disponibles sur place et mettant en œuvre des techniques traditionnelles, je dirai pour ma part, que cette architecture doit être abordée de l'intérieur : depuis les institutions qui l'ont façonnées et non depuis l'extérieur, ou pas seulement mais aussi et surtout l'usage et la symbolique qui établissent un objet architectural dans une région donnée du monde. L'architecture amazighe aujourd'hui au Maroc est en danger et risque d'être effacée par les tenants d'une fausse modernité stérilisante où la réflexion sur l'usage, les matériaux mais aussi les formes, est évacuée.

La question de l'Œuvre collective (ce sont des architectures collectives) renvoie aux difficultés à œuvrer avec et pour une communauté donnée aujourd'hui démembrée, qui a quitté la « collectivité-mémoire » (Maurice Halwachs) pour d'autres cadres de référence. Aujourd'hui, nous sommes devant un héritage savant, complexe, mais très fragile.¹

---

¹ Cette communication s'appuie d'une part sur notre travail d'architecte entendant sauver beaucoup de sites dans une approche participative depuis 2000, et d'autre part sur une recherche de terrain menée, en tant qu'anthropologue, depuis 1993 sur les architectures du Sud marocain. Si notre thèse de doctorat (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris) a pris d'abord la forme du repérage de près de 300 sites de greniers collectifs dans l'Atlas et le Maroc présaharien (Haut-Atlas et Anti-Atlas) puis de l'analyse détaillée d'une centaine d'entre eux – encore en fonctionnement pour la plupart – lors de séjours prolongés au sein des communautés durant plusieurs mois à chaque fois, notre connaissance de toute la zone subatlassique et atlassique s'étend de Figuig à Smara, en passant par toutes les tribus de l'Atlas. (Thèse de doctorat soutenue à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris).

Les greniers collectifs (agadir, igherm)

Dans les montagnes de l'Atlas et dans les hautes vallées présahariennes du Sud marocain, pays de la faim et de la soif, le grain était fondamental, le protéger assurait la vie du groupe. On l'enferma dans des citadelles inexpugnables, greniers collectifs appelés selon les régions, igherm ou agadir. Un agadir, un igherm (grenier collectif) est un bâtiment destiné à protéger les provisions entreposées, un bâtiment constitué de cases individuelles, enfermées dans une enceinte collective percée d'une seule porte, protégé par un gardien choisi et rémunéré par le groupe. Ces formes particulières de capitalisation des biens économiques que représentent ainsi les greniers collectifs, avant tout par leurs modes spécifiques de s'imposer dans l'espace, en font un objet architectural avant de construire l'objet anthropologique vivant qu'il incarne à part entière. Nous avons pu observer, sur ces dix-douze dernières années, plus d'une centaine de greniers actifs dans l'ATLAS CENTRAL, le HAUT-ATLAS, et l'ANTI-ATLAS. Aussi, si ces monuments d'architecture sont effectivement menacés d'absorption par la « modernité », ne sont pas tous morts. Sans avoir pour autant une vision nostalgique de reconstitution d'un glorieux passé, nous pouvons restaurer de façon dynamique un objet bien vivant. Car une vision patrimoniale peut prendre le pas sur les pratiques et vider l'institution de sa raison d'être : tout en laissant les murs intacts, elle peut transformer cependant durablement la destination originelle du grenier mais aussi la dévoyer. Notre approche lente, difficile aussi et avant tout humaine, propose de revivifier les lieux en s'appuyant sur leur identité de fonction et de sens.

Greniers d'Amtoudi. Clichés David Goeury, tous droits réservés ©

L'approche anthropologique associée au travail de l'architecte

Dans nos travaux, à la fois d'anthropologue et d'architecte, nous avons voulu approfondir cette notion du collectif et revenir à la notion, à la fois économique et sacrée, d'une *baraka* au service de la communauté, pourvoyeuse de bien commun. L'économique (*oikonomia*) soulève toujours la question de l'administration des biens et des services pour le bien de tous, en termes quantitatifs (accroissement des richesses) et en terme qualitatifs (obtention du bien en vue du souverain bien). Dans la pensée classique et dans les sociétés prémodernes, l'économique est l'organisation d'un ordre en vue d'un profit matériel mais dont l'ultime fin est le Salut (Mondzain 1996 : 33). Alors, lorsque nous restaurons l'*agadir* d'Isserghine avec toutes ses jarres-cases, nous nous appuyons sur des photos d'archives (formes bâties) et demandons l'assistance des vieilles femmes locales, qui ont vu le grenier en fonctionnement. Nous corrigeons un premier emplacement, nous ajustons aux données nouvelles qu'elles nous livrent, nous essayons de respecter l'histoire du lieu.

Cas exemplaires. Praxis. Le regard du praticien

Sauvetage de biens patrimoniaux

Un lieu ruiné matériellement n'est pas systématiquement un lieu totalement abandonné idéalement. En effet, si de nombreuses architectures collectives du monde rural s'effritent un peu plus chaque jour au Maroc parce que le groupe responsable (tribus, lignages, sociétaires, familles) n'arrive plus à mobiliser ses forces vives pour assurer l'entretien matériel du lieu, ce n'est pas pour autant que symboliquement elles ont été vidées de leur dimen-

sion identitaire et patrimoniale. Bien au contraire, souvent ces architectures matrices restent des lieux de souvenirs et de fierté d'un temps héroïque. Ils sont des « lieux de mémoire » comme les définit Pierre Nora (1985).

Amtoudi, les greniers collectifs retrouvés

Ces temps de réappropriation de la mémoire locale, catalysée dans un objet architectural réhabilité qui reconstruit un cadre à l'épanouissement du patrimoine immatériel – immanquablement revisité – des réjouissances locales (*maarouf*, *ammouggar*, *ahwash* et autres fêtes, festivals...), sont importants à décortiquer pour comprendre les stratégies d'adhésion des différents acteurs. Mes travaux s'appuient sur des reconquêtes mémorielles : retrouver son passé ou du moins en construire une représentation. Le chantier devient vite un lieu de transmission d'une culture matérielle mais aussi immatérielle dont la chaîne avait été rompue. Les doyens reprennent leur place de relais là où ils étaient marginalisés dans la ville moderne. Ce chantier est aussi un moment de dynamisation et de mobilisation de la société civile autour de son patrimoine.

Les *igudar-s* ou greniers d'Amtoudi, que nous avons restaurés avec nos fonds propres de façon très modeste à partir de 2004 et que nous avons poursuivi avec l'Etat marocain en 2007-08 sur les deux sites d'Amtoudi (et avec le Prins Claus et GHF en 2015) ont été sauvés en concertation avec ceux qui l'habitent. Rebâtir tel que l'édifice eût pu être construit, sachant cependant en même temps, combien sont grandes sont nos limites dans cette « nouvelle traduction » d'un édifice dans le temps présent. L'archéologie, discipline de la trace, impose beaucoup d'humilité dans cette quête attentive des origines d'un site.

Assa, le Qsar. De la cité sainte à la ville nouvelle

Fondée au XIIe siècle de notre ère, sur un piton rocheux qui domine une source pérenne exploitée par une belle oasis, Assa, la cité sainte, s'étend sur plus de sept hectares autour d'une *zawya* (mosquée et medersa intégrée au tombeau d'un saint). Bien avant l'avènement de l'islam, les gravures rupestres et les légendes locales attestent d'une implantation humaine très ancienne sur le site. L'idée forte était de concevoir une restauration qui ne soit pas une coquille vide mais le lieu d'un développement local intégré, qui réponde à la culture des lieux et aux besoins de la population.

Avec les greniers collectifs d'Amoudi, nous avons expérimenté cette méthodologie participative où la restauration de l'édifice abîmé était impulsée depuis l'intérieur par une volonté locale et orchestrée par les communautés elles-mêmes depuis les maîtres-maçons et ouvriers recrutés sur place jusqu'aux décisions prises de façon collégiale à la mosquée du village avec tous les *inflas* (dignitaires par lignage) réunis, avant chacune des étapes de restauration. Cette méthode est importante car elle s'appuie sur le local sans le dévoyer et concentre les énergies constructives à l'intérieur, tout en rendant aux anciens leur rôle de dignitaires, ici d'accompagnateurs de la chose commune. Dans ce même objectif collectif, mais dans une échelle de taille plus ambitieuse, à Assa, une méthode participative et une formation touchant toute la société civile, sont mises au point. Ainsi dans la continuité de l'œuvre exemplaire du défunt Hassan Fathy, *Construire avec le peuple* (1973), le projet de réhabilitation du Qsar d'Assa, s'est appuyé sur l'implication forte de la population locale, pour la restauration en employant et en formant une main d'œuvre, mais surtout en proposant de vrais soutiens pour la création d'activités génératrices de revenus, d'emplois (essentiellement biens culturels) dans le *qsar*.

Retrouver « la compétence d'édifier » (Restauration, restitution, réhabilitation et reconstitution ?)

Or, pour créer les conditions de pérennisation des édifices anciens, il faut créer un lieu de préservation véritable des métiers et des compétences. Les actions à conduire pour sauver ces édifices ne sont pas celles de seuls techniciens du bâtiment ou de la logistique culturelle, les volontés doivent venir des communautés elles-mêmes pour ne pas désincarner l'édifice en un objet architectural coupé de son environnement, de son histoire, des pratiques.

Plus que jamais, la « compétence d'édifier » est l'enjeu de tout projet bâti qu'il soit neuf ou ancien. Cette notion complexe, empruntée à F. Choay qui l'a définie de façon magistrale, permet de bien comprendre le hiatus qui se joue sur un chantier de ce type : la notion ne soit pas confondue avec les « techniques de construction utilisées pour la production de notre cadre de vie actuel ». La « compétence d'édifier » est, selon elle, un « langage propre à l'homme », un art d'édifier qui s'apprend sur la durée et qui concerne le corps entier dans l'espace et le temps. Elle est cette science de la conception et cette sensibilité, qui permettent ou qui ont permis de bien construire un édifice (Choay, 2002, pp. 183-186).

Ces compétences « originelles » s'apprenaient jadis sur la durée, elles nécessitaient du temps, des ajustements, de véritables savoir-faire constitués sur la durée mais qui furent souvent disqualifiés par les modes de construction de la « modernité ». C'est souvent ce que vit un *maalem* du Sud lorsqu'il se trouve placé ainsi entre deux modes constructifs antithétiques et que ne sachant comment se positionner, il choisit la facilité. Les matériaux dits modernes.

Conclusion

Nées du paysage dont elles semblent un ultime avatar, les architectures dites « vernaculaires », construites avec les matériaux disponibles sur place, nécessitent un vrai outillage mental pour être bien comprises et restituées dans l'épaisseur d'une culture où l'architecture, toujours de collecte, était d'abord une adaptation fonctionnelle à un climat et à un matériau. La pierre et la terre crue firent l'objet de mises en œuvre particulières qui donnèrent naissance autrefois à des formes remarquables mais exigeantes, difficilement transposables dans le contexte constructif de la modernité.

En conclusion, nous pouvons donc affirmer qu'à travers tous ces projets, transparait la volonté de proposer une action non pas de simple restauration des parties collectives mais une action de réhabilitation totale qui touche aussi au patrimoine intangible : aux Hommes. L'architecture n'est qu'un levier pour dynamiser toute une culture. La restauration des murs devient un moyen pour permettre une appropriation des lieux et l'émergence de pratiques qui font le lien entre la tradition et la contemporanéité, en créant une revalorisation d'un passé, donc d'une culture et d'une identité, garantes de l'avenir.

Bibliographie

BRANDI, Cesare. *Teoria del restauro* (1963) *Théorie de la restauration*. Editions Allia, Paris, 2011.

CHOAY, Françoise. *L'allégorie du Patrimoine*. Paris, Le Seuil, 1992.

FATHY, Hassan. *Construire avec le peuple (histoire d'un village d'Égypte: Gournal)*. Paris, Sindbad (La Bibliothèque arabe), 1973.

JACQUES-MEUNIE, D. *Greniers-citadelles du Maroc*. Klincksieck, 1951.

NAJI, Salima. *Greniers collectifs de l'Atlas*. Aix-en-Provence, Edisud, 2006.

NAJI, Salima. *Le Ksar d'Assa. Sauvegarde d'un port du Maroc saharien*. Ed. CPM, Angers, DTG Rabat, 2013.

OLMIER, Pierre. *Le sombre abîme du temps*. Le Seuil, 2008.

REFLEXIONS SOBRE ARQUITECTURA TRADICIONAL

La evolución de las formas en la arquitectura popular. El caso del hórreo de madera cantábrico (comunicación)

Eloy Algorri,
arquitecto y doctor en Filosofía

RESUMEN

La comunicación describe los resultados del análisis del diseño constructivo de los hórreos de madera situados en el arco montañoso cantábrico que abarca la Liébana, el sur de Asturias, el norte de León y el este de Lugo. Aplicando los principios del método por inducción incompleta, las conclusiones obtenidas se aplican al examen de la verosimilitud de los tópicos que rigen la interpretación contemporánea de la naturaleza y la evolución de la arquitectura popular.

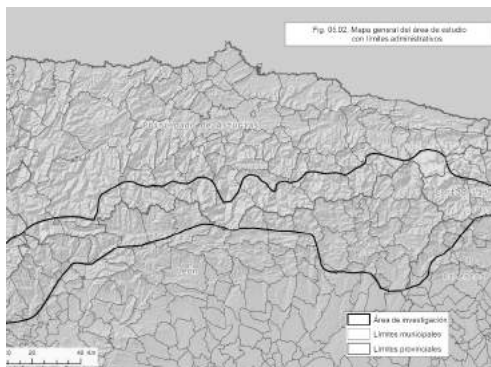

Publicado en 1935 por el GATEPAC, el número 18 de la revista *AC*, dedicado a la arquitectura popular, se presenta con la siguiente frase en portada: «La arquitectura popular sin estilo y los objetos de uso doméstico de los lugares apartados de los centros de la civilización conservan una base racional que constituye la esencia de su expresión». Más tarde, la página 15 reza textualmente: «De sus medios de vida, civilización, costumbres y condiciones climatológicas semejantes, había de nacer un sin fin de soluciones constructivas “standard”, repetidas a través de todas las épocas; simples todas, como consecuencia inmediata de unas necesidades humanas primarias». Ambas frases condensan de manera muy elocuente la aproximación del movimiento moderno a la arquitectura popular bajo un enfoque de mitificación

nostálgica que hundía sus raíces en ideas ya formuladas a mediados del siglo XIX, susceptibles de sintetizarse en la sucesión cronológica compuesta por Fergusson,¹ Greenough,² Sullivan³ y Loos.⁴

A su vez, los defensores de la arquitectura regionalista apelan a la arquitectura popular como fuente de autoridad. Lethaby, Baillie o Scot defienden que «los principios funcionales quedaban ejemplificados en la edificación vernácula y en el aplomo y simplicidad de la construcción tradicional».⁵ O en España, T. Anasagasti, con motivo de su incorporación en 1929 a la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, define la arquitectura popular como «una labor colectiva y anónima, obra permanente surgida por la depuración y aleccionamiento del tiempo».⁶ Lo resume L. Feduchi: «Todas estas causas y factores van determinando una lenta elaboración de los prototipos lograda a través de muchas generaciones y han dado

-
- 1 Fergusson, J. (1849). *An Historical Enquiry into the True Principles of Beauty in Art* (sección 4, pp. 155-163).
  - 2 Greenough, H. (1947). «Form and Function: Remarks on Art, Design and Architecture». *American Architecture* (p. 53). Ed. Harold A. Small. University of California Press.
  - 3 Sullivan, L. H. (1961). *Autobiografía de una idea* (p. 180). Ediciones Infinito, Buenos Aires: «En Darwin halló mucho alimento. La teoría de la evolución parecía estupenda. La definición de Spencer que implicaba la progresión a partir de una etapa simple e inorgánica, pasando por fases de desarrollo y diferenciación hasta llegar a una etapa compleja y muy orgánica [...]».
  - 4 Loos, A. (1993). *Escritos II. 1910-1932* (p. 32). El Croquis Editorial, Madrid: «A los viejos maestros les era desconocida la vanidad nerviosa. Las formas las determinaba la tradición. Las formas no las cambiaban ellos. Sino que llegaba un momento en que los maestros no estaban en condiciones de poder utilizar, en toda circunstancia, la forma tradicional, exacta, fijada. Nuevas tareas cambiaban esa forma, y así se quebrantaban las reglas, surgían nuevas formas» («Arquitectura», 1910).
  - 5 Steadman, P. H. (1982). *Arquitectura y naturaleza. Las analogías biológicas en el diseño* (pp. 31-32). H. Blume Ediciones, Madrid.
  - 6 Anasagasti, T. (1929). *Arquitectura popular*. Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid.

De izquierda a derecha y de arriba abajo, figuras 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 y 9

origen a una tipología que permanece con muy pocas variaciones».⁷

La mentalidad dominante en el pensamiento arquitectónico del siglo xx en su interpretación de la construcción tradicional se basa en varios lugares comunes, entre los que destaco dos. En primer lugar, la catalogación como un fenómeno que genera formas y soluciones técnicas bajo unas leyes similares a las que rigen la evolución de los seres vivos. Después, la convicción de que ese proceso conduce a la cristalización de estereotipos que progresivamente tienden hacia la perfección.

La inmensa mayoría de estas interpretaciones se han formulado a partir de un procedimiento puramente especulativo, basado en conjeturas y deducciones. En suma, un discurso autorreferencial sin comprobación práctica.

Ante este panorama, me he propuesto la tarea de someter los tópicos de la ideología arquitectónica contemporánea a un examen empírico, contrastándolos con la realidad tangible e histórica y empleando procedimientos analíticos y, siempre que sea posible, magnitudes contables. Esta labor se ha desarrollado mediante el estudio sistemático de un artefacto perteneciente al ámbito de la arquitectura popular, que goza de las ventajas de ser nítidamente identificable y estereotipado. Me refiero al hórreo cantábrico de madera situado en zonas interiores de montaña (Fig. 01).

El método aplicado sigue los principios de la inducción incompleta, basada en el estudio directo y exhaustivo de lo particular para, a partir de las conclusiones obtenidas, hacer extensivo el discurso a lo general. Así, he inventariado detalladamente 1.029 hórreos, localizados

en una amplia zona geográfica en las dos vertientes de la cordillera Cantábrica, con una superficie de 2.450,40 km² (Fig. 02), que se extiende desde la Liébana, en Cantabria, hasta el Cebreiro, en la entrada a Galicia, pasando por toda la franja contigua entre León y Asturias. De cada ejemplar se consignaron catorce datos relativos a los rasgos más relevantes de sus tres sistemas básicos –sustentación, caja y cubierta– más las medidas en planta a ejes de trabe.

La investigación abordó cuatro aspectos: la evolución histórica de los distintos modelos de hórreos de madera, las pautas de distribución territorial de las particularidades técnicas del objeto, los niveles de uniformidad de la muestra y la eficacia del diseño constructivo. Por razones de espacio, me circunscribo a este último aspecto. Para un mejor conocimiento de los pormenores técnicos del hórreo de madera, que es una base imprescindible para comprender plenamente esta comunicación, me remito al libro titulado *Hórreos leoneses*.⁸

La evaluación del comportamiento estructural de cada ejemplar concreto se ha efectuado mediante una hoja de cálculo diseñada *ex profeso*, alimentada con las medidas y materiales de todas sus piezas. Esta herramienta se ha aplicado a 202 hórreos de la provincia de León, obteniendo entre otros los siguientes parámetros:

- Excentricidad y tensión a compresión simple en la base del pegollo.
- Seguridad al vuelco con viento y sin acciones variables.
- Deformación por flecha de los traveses y del suelo de la caja en valores absolutos y relativos.

⁷ Feduchi, L. (1974). *Itinerarios de arquitectura popular española* (p. 9). Editorial Blume, Barcelona.

⁸ Algorri, E. & Luelmo, E. (2012). *Hórreos leoneses*. Fundación Montealeón, León.

Sistema de sustentación

El carácter mueble del hórreo, que tiene trascendentales implicaciones jurídicas, como la posibilidad de emplazamiento en lugares comunales sin generar derechos de propiedad del suelo, condiciona su constitución, que se realiza por apilado de los tres elementos que lo componen: basa, pegollo y tornarratas (Fig. 03).

El principio de funcionamiento estructural es elemental: el pegollo tiene una forma afilada, con objeto de que el punto de aplicación en su cabeza de las acciones incidentes esté lo más centrado posible respecto de la base del mismo.

Los resultados de la hoja de cálculo aportan tres conclusiones. En primer lugar, que la entidad de los esfuerzos de compresión simple no depende del peso, propio o añadido, sino de la excentricidad. También, que un número significativo de ejemplares –34 de 202– presentan un sistema de sustentación al límite, puesto que dependen de que la caja contenga acopios con un peso capaz de rectificar la trayectoria de la resultante para que pase por dentro de la base del pegollo. Incluso hay dos ejemplares que son incapaces de conseguir este objetivo con la sobrecarga de uso al completo (3 kN/m²). Esos hórreos problemáticos pueden dividirse en dos grupos: con pegollos muy esbeltos o con cubierta de paja y pegollos generalmente cortos, de madera y de forma cilíndrica.

Llama la atención el daño potencial de este riesgo, que podría suponer el colapso del hórreo, comparado con la sencillez conceptual de la solución; basta dar al pegollo una forma menos esbelta, ampliando la base, como puede comprobarse en la tabla al final del epígrafe.

A su vez, se comprueba que los pegollos inmuebles de mampostería reportan considerables ventajas a efectos de estabilidad. Si bien es cierto que estos pegollos son

propios de las zonas donde los hórreos se localizan en parcelas particulares, y por lo tanto no están condicionados por la obligación de su completa movilidad, su grado de profusión no es total ni mucho menos, aunque aportan una mejora muy notable al comportamiento del sistema de sustentación. Parece como si el constructor popular se aferrara a formas inveteradas, persistiendo en las pautas sancionadas por la repetición, sin considerar las razones que justifican el recurso a las mismas y el hecho de que distintas condiciones de contexto permiten cambios que ofrecen ventajas nada desdeñables.

Cuadro de traves

En general, los traves tienen escuadrías muy generosas y, congruentemente, flechas insignificantes (Fig. 04). La deformación relativa media de los 202 hórreos analizados asciende a 1/1.252,87 de la luz.

En los traves se consume una proporción muy significativa del total de la madera empleada en la construcción de la caja y la cubierta (en torno a la quinta parte). En los términos de los modernos conceptos del cálculo de estructuras, que persiguen la determinación precisa de la menor cantidad de materia necesaria, los traves están sobredimensionados. Esta apuesta por la robustez no es gratuita ni mucho menos, porque la obtención de las piezas que desempeñen esta función implica la disponibilidad de recursos madereros muy valiosos y poco abundantes.

Una razón más que probable de la preferencia hacia traves poderosos guarda relación con el proceso de montaje de la caja, que se realiza *in situ*. El cuadro de traves aportaría una base solvente tanto por la rigidez del armazón como por el efecto estabilizante sobre el sistema de sustentación, mayor cuanto más peso reciba.

Ejemplar	Coef. seg.	Altura pegollo (cm)	Lado base pegollo (cm)	Lado base pegollo (cm). Coef. seg. 1,5	Material
caboalles_ar_08	1,3	163	27	32	Piedra
caboalles_ar_11	1,2	193	31	42	Piedra
lumajo_05	1,0	160	30	45	Piedra
rabanal_ar_02	1,0	198	32	47	Piedra
villager_08	1,1	195	29	43	Piedra
villager_11	0,8	182	27	52	Piedra
palacios_07	0,9	192	25	50	Madera
balboa_02	1,3	110	31	37	Madera
balboa_03	0,9	145	31	57	Madera
castañeiras_01	1,3	150	31	37	Madera
laguna_02	1,3	95	30	35	Madera

Cabe preguntarse si el artífice tradicional de hórreos de madera era capaz de interpretar racionalmente las ventajas que aporta la robustez de los traves, que indudablemente tendría una repercusión muy importante en el coste económico del proceso de elaboración. Si así fuera, el dispendio de madera sería menor en los ejemplares donde el sistema de sustentación tuviera una constitución monolítica y, por lo tanto, no haría falta lastrarlo para el montaje de la caja.

Pues bien, computándolos separadamente, he comprobado que los ejemplares con sistema de sustentación inmueble consumen en sus traves un porcentaje de madera ligeramente superior a la media. En suma, el constructor popular no aplica las ventajas innegables de los sistemas de sustentación inmuebles y se aferra a las proporciones derivadas de necesidades diferentes.

Suelo de la caja

Paradójicamente, en el plano horizontal inferior de la caja coinciden con frecuencia la absoluta rigidez de los traves y una configuración del suelo insuficiente, lo que da lugar a deformaciones por flecha muy pronunciadas, con la particularidad de que este elemento cumple el esencial cometido de base contenedora de los acopios que dan sentido funcional al artefacto (Fig. 05).

De los 202 ejemplares, 43 tienen el suelo de la caja compuesto exclusivamente de tabloncillos, sin apoyos intermedios, y presentan valores insuficientes en su resistencia a flexión cuando el hórreo está sometido a plena carga. Este cálculo matemático coincide con las constataciones *in situ*.

El suelo de tabloncillos predomina en la Montaña Central asturiana, en el foco donde los historiadores localizan el origen del vigente modelo de hórreo de caja sin bastidor. Como puede comprobarse en la tabla adjunta, referida a

un ejemplar concreto pero que puede hacerse extensiva a todos sus homólogos, con la colocación de una viga central que divida por dos la luz libre, la flecha del suelo pasa de 70 a 28 mm, medida correctora que representa un incremento de 0,1 m³ de madera o, en términos porcentuales, el 1,5% del total consumido. De hecho, esta pieza –denominada *sobigaño* en el léxico asturiano– aparece en bastantes casos como un suplemento colocado con posterioridad.

orallo_03 (L07)

	Suelo de tablonos	Suelo con viga central
Delta (mm)	70,1	2,8
L/delta	57,2	648,2
Sigma (N/mm ²)	10,1	2,0
Madera consumida (m ³)	6,30	6,40

Las paredes de la caja

La estabilidad de la caja del hórreo está comprometida por varios factores de vulnerabilidad: la inconstancia dimensional de la madera, con el consiguiente desajuste de los ensambles; la esbeltez de los lienzos, sobre todo en el modelo de caja sin bastidor; y el recurso sistemático a formas geométricas rectangulares, sin triangular.

Las paredes de un ejemplar pueden experimentar combinadamente las siguientes alteraciones: deformación, o conversión de la figura rectangular en un romboide; desplome, o pérdida de verticalidad; alabeo, o pérdida de planeidad.

En el hórreo con bastidor, todos los lienzos de la caja se conforman con figuras rectangulares, sin ninguna trian-

gulación. Esto significa que su estabilidad descansa exclusivamente en la infalibilidad de las uniones entre las distintas piezas del bastidor. Además, cuando el entrepaño es horizontal las tablas apiladas no desempeñan ninguna función de arriostramiento, dado que no están conectadas entre sí.

Por la fuerza de los hechos, las riostras de montaje han acabado por incorporarse al código constructivo del hórreo con bastidor como piezas permanentes en más del 80% de los ejemplares (Fig. 06). Por intuición o experiencia práctica, el artífice tradicional añade una nueva pieza al elenco codificado, aunque, eso sí, se conecta con clavos a traves y liños, quebrando en cierto modo la ley del desmontado incruento.

En los hórreos sin bastidor, la colaboración solidaria entre las paredes de la caja se obtiene gracias al engüelgo o pieza de esquina con forma en L, obtenida por vaciado de un rollizo de escuadría muy considerable (Fig. 07). El estudio cronológico revela que, pasado el momento creativo, parece que el constructor popular olvida o no comprende las razones que motivaron la fabricación y empleo de una pieza tan sofisticada como el engüelgo y cede a la tentación de sustituirla por versiones aparentemente parecidas, como dos tablas unidas con clavos, que en realidad suponen una reducción considerable de la calidad del producto final.

En suma, el artífice de hórreos ha sostenido una inveterada renuencia al lenguaje compositivo derivado del empleo de piezas inclinadas o diagonales. Y eso a pesar de que la arquitectura popular no es extraña al recurso de las riostras, como ocurre, por ejemplo, en los entramados de madera, y que cabe la posibilidad de emplearlas cumpliendo las condiciones de montaje reversible que caracteriza al hórreo de madera.

Tablero de cubierta

El 40% de los ejemplares inventariados tiene un tablero de cubierta a base exclusivamente de tablones, dispuestos en la dirección de máxima pendiente. Esta solución, que domina ampliamente en Asturias, salvo el Occidente, podría interpretarse como una persistencia de la carpintería de taller aplicada en la construcción de la caja de los hórreos sin bastidor, aunque la carpintería de armar resulta perfectamente válida para este propósito. El tablero de cabios y tabla ripia es más fiable que el de tablones y su construcción es muy sencilla (Fig. 8).

El tablero de cubierta indiferenciado plantea problemas geométricos en las piezas extremas, que no disponen de apoyos fiables. Esta tosquedad conceptual se combina con una solución de factura muy delicada consistente en un listón que recorre el borde del alero, cosido a la tablazón con clavos de madera, y que sirve también para levantar la bocateja (Fig. 9).

En todo caso, se trata de una solución alambicada y onerosa para un problema artificial, porque los cabios evitan estas complicaciones. Nos encontraríamos, tal vez, ante un ejercicio de blindaje gremial de un artesanado especializado que despliega sus destrezas técnicas en todas las partes del hórreo, aunque en algunas de ellas no sean estrictamente necesarias.

Conclusión

Con la simplificación inherente a la brevedad, puede afirmarse que el hórreo de madera no es una referencia modélica e irreprochable, forjada en un proceso selectivo. No cabe hablar de perfeccionamiento en el diseño, al menos con el significado que contemporáneamente se otorga a este término. Esto no quiere decir que el hórreo de madera sea un artefacto inepto. Todo lo contrario, ha servido muy útilmente a los propósitos funcionales y económicos que lo generaron, durante un período de tiempo prolongado y en distintos marcos sociales.

Lo que cuestiono es la interpretación de la arquitectura tradicional desde la perspectiva de la racionalidad contemporánea y la pretensión de asignarle una categoría modélica suprahistórica. Los aspectos técnicos han jugado un papel muy secundario en la decantación de las formas o las modalidades de constitución del hórreo de madera. Su evolución hay que asociarla principalmente a otros factores de carácter social, cultural o histórico, relacionados más bien con modos de producción, relaciones entre las clases sociales o incluso intenciones representativas o simbólicas. En suma, la selección natural no es un paradigma idóneo para interpretar la evolución de las formas en los hórreos de madera, y pienso que, por extensión, tampoco en la arquitectura popular. Aunque cabe hablar de herencia, las necesidades de adaptación se plantean exclusivamente en un nivel muy básico, que no va más allá de la configuración tipológica general.

Rehabilitar dins de l'ordre de la racionalització

Mònica Alcindor,
Dra. arquitecta, professora a l'Escola Superior Gallaecia

RESUM

Aquest petit assaig tractarà de presentar, mitjançant l'ús de les teories socials, el món de la rehabilitació; accions i comportaments que poden semblar absurds, però que analitzats sota l'òptica de teories de la globalització o, si anem més cap a l'origen, de la teoria de la burocratització de Max Weber, cobren llum comportaments titllats d'il·lògics, irreflexius o poc meditats.

Per això, exposarem breument, en primer lloc, el significat de *tradicció* i *modernitat*. Aquesta explicació respon a la necessitat d'enquadrar les condicions en què aquests edificis van ser creats i on actualment s'opera quan s'hi actua amb l'objectiu de rehabilitar-los. Això permetrà captar el perquè del valor simbòlic que han adquirit aquests edificis i els seus paisatges rurals, i al mateix temps també ens permetrà endinsar-nos en l'anàlisi de les conseqüències d'aquest nou sistema establert dins del camp de l'arquitectura tradicional.

Per concloure, es reflexionarà sobre la dificultat i la paradoxa en la qual es troben aquests edificis, que, d'una banda, cada vegada són més protegits per normatives que, al mateix temps que pretenen evitar la pèrdua dels seus rastres de particularismes locals, treuen la capacitat de poder plantejar solucions creatives per tal d'assegurar una evolució híbrida entre modes de fer universalistes i locals.

Tradicció i modernitat

Per començar utilitzarem un comentari de Giddens que reflecteix amb gran encert allò complicat de les nostres intencions: «És en si mateix arriscat intentar traçar contrastos generals entre l'era moderna i l'enorme gamma d'ordres socials premoderns. No obstant això, allò abrupte i extens de les discontinuïtats entre les institucions de la modernitat i les premodernes justifica l'intent» (2011, p. 98).

La distinció clara del marc d'acció actual és fonamental per poder comprendre com ha canviat el context en el qual aquesta arquitectura es va originar i va anar madurant davant les noves condicions en què està obligada a evolucionar.

Al principi es regia per allò que marcava la tradició. És a dir, obeïa a les personalitats que rebien la seva autoritat del respecte a les tradicions, a diferència de la base conceptual de la modernitat, que recau en lleis de caràcter impersonal. La modernitat és la base conceptual que regeix totes les actuacions de la nostra vida actualment, on el sistema de gestió es basa en l'autoritat legitimada per fonaments racionals. Es tracta de la dominació racional-legal, que es basa en normes establertes segons un procediment racional, a les quals estan sotmeses també els governants, i un aparell administratiu caracteritzat així mateix per la màxima racionalitat (Weber, 2012).

Evidentment, aquest procés no s'ha esdevingut de la nit al dia. Es tracta d'un mecanisme que s'ha anat assentant a diferents velocitats en els diferents camps que integren la nostra societat. Però, al cap i a la fi, s'ha imposat, i ha diluït, si no arrasat, les modalitats de l'ordre social tradicional. Concretant, aquestes discontinuïtats que distingeixen les institucions socials modernes dels ordres tradicionals són, *grosso modo*:

- El ritme del canvi: la celeritat del canvi de les condicions de la modernitat és excepcional.
- L'àmbit del canvi: la interconnexió que ha suposat la supressió de barreres de comunicació entre les diferents regions del món ha permès que les agitacions de transformació social esclatin pràcticament a la totalitat de la superfície terrestre.
- La naturalesa intrínseca de les institucions modernes: a la tardomodernitat, el context tecnològic mitjançant el qual es canalitzen les intervencions està regit per les institucions creades durant la modernitat, una interrelació del capitalisme i la industrialització que és substancialment diferent de les condicions inicials d'execució en termes de tècniques i producció de matèries primeres.

En aquest context, l'arquitectura tradicional intensifica el paper d'una realitat física que representa la continuïtat de l'autoidentitat de la seva societat i la permanència dels seus entorns, socials o materials, d'acció. Utilitzant l'expressió encunyada per Marc Augé, es tracta d'un *lloc antropològic*, ja que és «al mateix temps principi de sentit per a aquells que hi habiten i principi d'intel·ligibilitat per a aquell que l'observa» (2008, p. 58). Són universos simbòlics que contenen trets identificatoris, relacionals i històrics. La revalorització d'aquesta arquitectura és una resposta a una societat caracteritzada pel procés de globalització tecnoeconòmica.

La gàbia de ferro passa desapercibuda

Tant en extensió com en intensitat, les transformacions que ha portat la modernitat són més profundes que la majoria dels tipus de canvi característics de períodes

anterior. Però, on radica l'èxit d'aquest sistema que ha aconseguit desplaçar anys d'empirisme i de cultures locals? Es pot resumir en quatre raons molt clares: ofereix càlcul, eficiència, previsibilitat i control.

Amb aquestes condicions, fins i tot els aspectes locals són penetrats en profunditat i configurats per influències socials que es generen a gran distància d'aquells. Les relacions de qualsevol tipus s'intensifiquen a tot el món, enllaçant llocs llunyans; es tracta de la globalització. En la modernitat tardana, aquestes bases han donat pas a allò que Anthony Giddens denomina *sistemes experts*, és a dir, «sistemes d'èxits tècnics o d'experiència professional que organitzen grans àrees de l'entorn material i social on vivim» (2011, p. 37), els quals han calat en el teixit de la vida quotidiana en camps molt diversos, des de les pautes alimentàries als sistemes constructius, on se sacrifiquen els casos particulars en funció d'un sentit general d'eficàcia sistèmica (Giddens, 2011).

La rehabilitació de l'arquitectura vernacle ofereix un escenari nítid per contemplar aquest fenomen de localització d'allò global, perquè encara que es mobilitzen molts esforços per evitar la pèrdua d'identitat, aquests han quedat centrats en l'harmonia visual i la contextualització material i han obviat altres variables, com el funcionament estructural original o la procedència local dels materials.

És patent la preferència dels responsables de les obres per l'ús de materials que hagin estat processats per la indústria, la qual s'ha guanyat «l'atribució d'agents d'identificació de factors de risc, de seguiment de les variables, d'anàlisi de situacions complexes i de disseny de respostes per fer front a accidents i catàstrofes» (Velasco, 2011, p. 271). Es tracta dels mateixos mecanismes que fan preferir l'ús de fusta laminada davant la fusta natural massissa, característica d'aquest tipus d'arquitectura vernacle. O que el ciment amagui la seva presència amb

additius que modifiquin la seva coloració en lloc d'usar la calç tradicional.

En resum, allò que hi ha al darrere d'aquesta preferència és la legitimitat aconseguida com a objectivadora d'atzars, fet que comporta una capacitat per rebutjar i dissoldre alternatives «tradicionals».

Tanmateix, la dificultat de col·locar-se voluntàriament fora del sistema no només es troba en la dependència creada en la confiança dipositada en els processos industrials, sinó que també prové dels límits imposats als processos de distribució i comercialització. Aquest és el cas de moltes pedres locals que queden fora del mercat per no presentar un interès comercial de gran abast, de manera que moltes vegades es col·loquen pedres visualment similars però d'orígens llunyans.

En aquest punt cal analitzar una conseqüència d'aquest sistema regit per l'autoritat formal-legal. Així, de la mateixa manera que la irracionalitat de l'organització del treball era la deshumanització del sistema i la pèrdua de llibertat individual, en la rehabilitació la irracionalitat és la pèrdua de pes de les condicions del lloc, focus tradicionals de la cultura constructiva, en favor de sistemes d'èxits tècnics més universals i, amb això, la pèrdua de tecnodiversitat.

I encara que són moltes les veus que reclamen un major pes normatiu, cal no oblidar que les burocràcies «són enormes estructures amb innumbrables normes, regulacions, guies, disposicions, cadenes de comandaments i jerarquies dissenyades per dictar, tant com sigui possible, allò que la gent ha de fer dins del sistema i com ha de fer-ho» (Ritzer, 2005, p. 148). Per tant, seguiran restringint la llibertat individual i coartant la creativitat necessària per saber trobar les millors solucions en les noves condicions on ha de desenvolupar-se la rehabilitació d'aquests edificis.

Conclusions

En aquesta àrea concreta de l'arquitectura es reflexiona sobre la necessitat de transformar la gàbia de ferro de Weber per la ironitzada gàbia de goma de Gellner (citada a Cañedo, 2011, p. 297). S'apunta a una hibridació entre els racionals modes universalistes i les cultures locals; és a dir, una nova concepció orientada a reconstruir el lligam amb les cultures locals, perquè no és qüestió d'ignorar tècniques i materials del passat, ni els seus valors i tradicions, sinó més aviat de donar espai per a la fusió i la barreja amb allò nou.

Tanmateix, els primers esforços per ancorar o repersonalitzar que s'anuncien al Baix Empordà poden classificar-se, com diu George Ritzer, com a simulació, tal com ho indiquen les tècniques d'envelliment de pedres emprades pels constructors d'aquesta comarca, o els esforços d'envernissament i raspament dels fusters per amagar l'ús de fustes laminades als forjats de les cases rurals. O l'ús de la mal dita calç groga, que amaga la presència de l'ús de ciment. Sí que es pot afirmar, però, que es comença a qüestionar el caràcter universalitzador que ha pres la construcció i es comencen a fer cada vegada majors esforços per impedir-ne la brusca incursió en el patrimoni.

El nostre repte és saber reconèixer del nostre passat tot allò que la racionalitat formal ha deixat enrere, però que pot ser interessant recuperar i reproposar per a futures actuacions. Weber confiava en els intel·lectuals per poder minorar els efectes de la gàbia de ferro, i en el cas de la rehabilitació els arquitectes poden ser part de la solució participant de forma conscient en els processos d'hibridació i mestissatge que la situació requereix. La qual cosa significa la seva contribució, tant en la pràctica a peu d'obra com des de les institucions que la governen.

Bibliografia

AUGÉ, M. (2008). *Los no lugares. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona: Gedisa.

CAÑEDO, M. & MARQUINA, A. (2011). *Antropología política. Temas contemporáneos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

GIDDENS, A. (2011). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza.

RITZER, G. (2005). *La McDonalización de la sociedad: Un análisis de la racionalización en la vida cotidiana*. Barcelona: Ariel Sociedad Económica.

SASSEN, S. (2007). «Una sociología de la globalización». *Análisis político*, 1(61), pp. 3-27.

VELASCO, H., DÍAZ, A., CRUCES, F., FERNÁNDEZ, R., JIMÉNEZ, C. & SÁNCHEZ, R. (eds. lits.) (2006). *La sonrisa de la institución. Confianza y riesgo en sistemas expertos*. Madrid: Centro de Estudios Ramón Areces.

WEBER, M. (2012). *Sociología del poder: Los tipos de dominación*. Madrid: Alianza Editorial.

Ciutadania i salvaguarda del patrimoni en la lluita pel foment de la cultura política

Itziar González,
arquitecta i exregidora de Ciutat Vella-Barcelona

RESUM

L'article tracta de la importància cultural del patrimoni vernacular i el seu potencial de creació de comunitat política, i alhora de lluitar per la seva salvaguarda. La manera de fer la transmissió del patrimoni arquitectònic i del conjunt de sabers constructius i compositius que el fan possible és clau a l'hora de garantir-ne la salvaguarda. Hi ha dues concepcions del patrimoni segons la seva relació amb el poder, una de privativa i una altra de comunitària, i cal plantejar-se de nou per a qui i per què conservem, com ho fem i, sobretot, amb qui ho fem. Ens calen unes polítiques públiques que fomentin el coneixement del patrimoni de l'arquitectura vernacular, pensant que aquests aprenentatges s'han de derivar i aplicar a l'actual context de crisi global, material, econòmica i mediambiental.

Aquestes jornades d'arquitectura tradicional, impulsades per una agrupació d'arquitectes amb quasi quaranta anys de vida (AADIPA), mostren com *una agrupació professional i ciutadana ha estat l'única capaç de situar en el centre del debat disciplinari la importància cultural del patrimoni vernacular i el seu potencial de creació de comunitat política*. Quan parlo de *comunitat política* no m'estic referint a la pseudopolítica partidària en què malauradament transcorren les nostres precàries democràcies. Em refereixo, molt altrament, a aquella dimensió genuïnament humana que ens porta a vincular-nos i a col·laborar per fer possible allò que si estiguéssim sols seria impossible de fer. Parlo d'un dret, el dret de participar ac-

tivament en la construcció d'un patrimoni comú de valors sobre els quals vertebrar polítiques col·lectives que en permetin la transmissió i, d'aquesta manera, la nutrició cultural de la ciutadania i la millora i preservació dels seus entorns urbans i naturals més valuosos.

La transmissió del patrimoni arquitectònic i del conjunt de sabers constructius i compositius que el fan possible és allò en què em proposo posar l'atenció. En concret, en quin és el model i la concepció que es té del que és el patrimoni i de quina manera això determina els diferents enfocaments i les diferents propostes d'intervenció per salvaguardar-lo. En realitat, del que es tracta és de poder reconèixer dues maneres contraposades de plantejar la salvaguarda del patrimoni, que s'amaguen rere la corresponent concepció que es tingui del poder.

Mirem l'origen etimològic d'algunes de les paraules clau en aquest àmbit disciplinari i cultural. El mot *vernacular* vindria del llatí *vernaculus* ('domèstic, propi, indígena') i del diminutiu de l'adjectiu *vernus* ('indígena'), derivat popular de *verna* (d'origen etrusc), que significa 'esclau domèstic que ha nascut a casa del seu amo', una mena d'esclau propi, en propietat. D'aquesta manera, pel que fa al patrimoni vernacular, estaríem parlant d'alguna cosa material que s'heretaria en la mesura en què se sent com a propi i se'n té una mena de dret filogenètic exclusiu. Aquí seria més important la idea de possessió que no pas el potencial d'esdevenir un objecte de valor cultural o simbòlic. La transmissió d'aquest patrimoni es dona com a reconeixement de la propietat. D'allò privat que pertany als amos o als seus descendents. D'allò que es rep i que s'hereta.

Diferent és la concepció de patrimoni que vindria del món grec, en la qual, respecte a allò que s'hereta s'afegeix la idea que cal conservar-ho en tant que element identitari i clau en la formació de tradicions. Aquí la definició de

tradició radica en el fet que és obligat i necessari transmetre-la. Tradició és tot allò que passa a través de les generacions, allò que es dóna i es conserva per ser transmès. Tenim, doncs, un enfocament diferent del primer. Aquí l'èmfasi es posa en el *donar* i, en canvi, la definició romana ho fa en el *rebre*. Un mira cap al futur i els que han de venir i l'altre cap al que hi ha en el passat i que espero rebre.

Per al món grec allò que s'ha de conservar és allò que és genuí. Allò que ens fa arrelar i connecta amb el *genius loci* i, per tant, amb què ens podem identificar perquè en formem part, tant si en som propietaris com si no. Es tracta d'una concepció del patrimoni més democratitzadora o, si més no, que implica la necessitat de conservar en tant que és un element comunitari i col·lectiu i no pas un element privatiu o exclusiu.

Un cop diferenciats aquests dos enfocaments del que s'entén com a patrimoni (el que remarca el valor del que es rep –concepte passiu i rendista– i el que ho fa sobre el que es dóna –concepció proactiva i comunitària–) és més fàcil detectar com canvien les polítiques públiques d'intervenció i conservació segons si es recolzen en l'un o en l'altre.

La concepció privativa del patrimoni estaria darrere aquelles propostes de les administracions de mercantilitzar-ne el valor. Propostes vinculades molt sovint a la mercantilització i al turisme i la seva indústria extractiva. Allò té valor en tant que la possibilitat de conservar-ho va lligada a la recuperació de la inversió feta i als rèdits i beneficis econòmics que se'n derivarien. En canvi, *la concepció comunitària del patrimoni*, que se centra en els valors de donar, transmetre i conservar, generaria propostes més centrades en la divulgació i la formació. El disseny dels programes públics culturals corresponents i la difusió del seu valor entre tots els membres de la societat seria el

principal objectiu de la conservació del patrimoni. La ciutadania, el pugui comprar o no, el pugui consumir o no, sempre en podrà gaudir en tant que expressió sobirana dels valors arquitectònics i culturals que ens pertanyen a tots i que entre tots hem salvaguardat.

És evident que el títol d'aquesta ponència situa en el centre del meu relat, precisament, aquesta segona concepció del patrimoni. *Patrimoni és allò que entre tots hem valorat com a important de conservar. Però també, i això és rellevant, pel que hem lluitat.* Ha estat el ciutadà que viu quotidianament la proximitat del patrimoni i l'observa amb interès i respecte, el que sap el potencial que té per esdevenir canal de transmissió de sabers i motiu de vincle ciutadà i cultura política. Moltes de les històries de defensa del patrimoni per part de la ciutadania mantenen el seu batec i memòria a través la creació d'algunes associacions veïnals o culturals que també perduren. Testimoni del valor de la lluita col·lectiva i la seva funció de llavor i foment de la cultura política i la coresponsabilització ciutadana.

Arribats a aquest punt, les preguntes que caldria plantejar-se són: *per a qui i per què conservem? Com ho fem? I, sobretot: amb qui ho fem?* Si ens fixem en què han significat les nostres eines de catalogació i protecció del patrimoni arquitectònic, ens adonem que les administracions s'han concentrat en l'elaboració de fitxes i llistats d'elements patrimonials que n'han provocat l'«objectualització». Quan un element deixava de ser rendible econòmicament, se'n propiciava una lenta i sostinguda degradació que permetia, finalment, descatalogar-lo i enderrocar-lo, bé per ser considerat ruïna física, bé per ser ruïna econòmica. Iniciatives legislatives com ara la Llei de barris no han significat necessàriament una sensibilització de les administracions envers el patrimoni de nuclis vells i barris d'arquitectura popular. Sovint la gentrificació i la museïtzació dels conjunts substitueixen

les propostes de rehabilitar aquests nuclis populars i de factura més humil amb accions i desplegament de nous usos quotidians per a la ciutadania. Habitatges i tallers, per exemple. Per on vulgueu que mirem trobarem museïtzacions com a resultat de polítiques identitàries i processos de gentrificació com a resultat directe del sistema de valoració capitalista i mercantilista.

De la mà de l'arquitectura popular hem conegut una arquitectura vernacular, lligada al *genius loci* i a l'entorn. Es tracta sovint de conjunts construïts, a on cada element troba el seu equilibri en el recolzament en un altre. Interdependència, sovint feta sota les indicacions d'algú que acumula el coneixement de pràctiques verificades amb la repetició de processos i tècniques en contínua transmissió. Conjunt de sabers que s'han transmès des del treball d'algú iniciat, que sabia del valor del treball ben guiat amb moltes mans; de la proximitat i dels principis bàsics d'eficiència energètica dels materials i el mateix procés constructiu. Economia de recursos i harmonia amb l'entorn. *Si ho mirem bé, estaríem davant d'arquitectures que, malgrat la seva aparent senzillesa i humilitat, es mostren amb la dignitat del que no necessita ser ni propi ni de ningú, atès que representen alguna cosa de més important: allò que és apropiat i propi del lloc i el context on es troba. També representen el valor cultural i immaterial d'una comunitat política que va compartir sabers i construcció col·lectiva.*

Parlàvem de dues concepcions del patrimoni segons la seva relació amb el poder. Caldrà destacar, però, que també corresponen a estructures socials diferents, una de col·laborativa i una altra de privativa, exclusiva i jerarquitzada. De fet, a l'hora de definir les polítiques d'intervenció en el patrimoni cal definir quin model i visió del poder està operant. Qui decideix, el poder o el poble? *¿El populus* (que era el conjunt d'homes capaços de portar una arma i votar, però no amb capacitat de governar) o els *patricis*?

Calen unes polítiques públiques que fomentin el coneixement del patrimoni. Polítiques que mostrin com el patrimoni vernacular és, també, construcció sostenible, artesanal i de proximitat. Model de propostes de futur per a la ciutadania en un món cada cop més vulnerable. Per què no imaginar processos de creació de nous espais per a la vida en què es pugui transmetre el valor d'una arquitectura feta en comú? En aquest sentit, els nuclis vells de moltes poblacions, els primers assentaments, l'urbanisme com el traçat col·lectiu en el qual es produeixen estratègies de distribució equitativa d'espacialitat i temps, poden ser font d'inspiració. *I és que ens cal salvaguardar el patrimoni pensant també com serà el futur.*

Si el patrimoni és allò que transmetem, cal definir què volem llegar a les generacions següents pensant en la possibilitat de definir també quina seria la seva nova arquitectura vernacular. ¿La dels assentaments de refugiats, per exemple (nou nomadisme estàtic i limitat per fronteres)? ¿L'experiència de Christiania (Copenhaguen) als anys setanta, a on una nova reconquesta d'antigues casernes militars per part dels veïns del barri de Christianshavn van demostrar la capacitat de crear nova arquitectura bioclimàtica i comunitària adaptada al lloc?

Ens cal definir l'arquitectura vernacular pensant en aquests aprenentatges que es poden derivar i aplicar a l'actual context de crisi global, material, econòmica i mediambiental. En un moment en què estem arribant als límits del planeta (l'únic lloc identitari comú a totes les comunitats) podríem detectar quines noves tradicions populars d'atendre les necessitats bàsiques de refugi i comunitat hem de desplegar. *¿Podríem prefigurar una estratègia global de preservació d'aquests enclavaments i reivindicar-los com la millor salvaguarda del patrimoni de la capacitat de lluita col·lectiva per a la defensa dels llocs i de les arquitectures que han acollit sempre els més vulnerables?*

FÒRUM DE DEBAT 4: Essència o forma

Moderador: Josep M. Fortià, doctor arquitecte

Es desenvolupen les ponències següents:

- «Sistemes constructius tradicionals en els programes de l'1% cultural». Núria Corbella, arquitecta; Santi Montes, arquitecte, i Francisco Reina, arquitecte tècnic.
- «Arquitectura en ruinas: despojos urbanos». Jesús Castillo Oli, arquitecte.
- «El hombre, el medio ambiente y la tradición en transición». Victor Mestre i Sofia Aleixo, arquitectes.
- «Usages, matériaux ou procédés: l'héritage des villes berbères au Maroc». Salima Naji, arquitecta.
- «La evolución de las formas en la arquitectura popular. El caso del hórreo de madera cantábrico». Eloy Algorri, arquitecte.
- «La burocratización en la rehabilitación de la arquitectura». Mònica Alcindor, doctora arquitecta.
- «Ciudadania i salvaguarda del patrimoni: la lluita pel foment de la cultura política». Itziar González, arquitecta i exregidora de Ciutat Vella, Barcelona.

Un cop exposades les ponències es va obrir un espai de debat titulat «Essència o forma», en el qual van participar els ponents Sofia Aleixo, Salima Naji, Eloy Algorri, Mònica Alcindor i Itziar González, i que va ser moderat pel doctor arquitecte Josep Maria Fortià.

El moderador enceta el debat amb una primera pregunta adreçada a tots els ponents: hi ha una barrera entre el gran patrimoni monumental i el patrimoni tradicional vernacular, quan de fet han estat construïts amb tècniques similars i per part dels mateixos artesans?

Salima Naji opina que aquests dos tipus d'arquitectura no es poden barrejar perquè tenen objectius diferents, i cita els treballs i les reflexions d'alguns autors del camp de la sociologia de l'art, com ara Pierre Francastel. En canvi, Stéphane Vallière opina que no hi ha diferències entre el patrimoni culte i l'arquitectura vernacular, perquè els constructors eren els mateixos. El mateix mestre d'obres que avui construïa un palau burgès a París demà aixecava una casa per a ell mateix a la Corrèze. De tota manera, és cert que l'objectiu és diferent, perquè en un cas ho fa per a l'elit i en l'altre per a les classes populars.

Sofia Aleixo coincideix també en aquesta diversitat dels objectius, però remarquant que les tècniques són les mateixes. Agafant el títol d'aquestes Jornades, Aleixo afirma que la forma és per a l'elit i l'essència és per al poble. També opina que aquests dies s'ha parlat molt de normatives, però aquestes no regulen el patrimoni tradicional. A Portugal hi ha una por general a prendre decisions, i cal tenir un criteri i una metodologia adaptades a la visió actual.

Salima Naji fa referència al concepte de «comunitat memòria», proposat per Maurice Halbwachs, i diu que s'ha oblidat la qüestió rural urbana que afecta els colors, els artesans, els estucs... En aquesta línia de reflexió cal entendre l'especialització actual contra l'autoproducció, la societat industrial actual contra els oficis artesanals de les societats tradicionals, la construcció estandarditzada contra el sistema social del treball vernacular.

Des del públic intervé l'arqueòloga Margarida Genera. Diu que ella no creu en principi en lleis ni regulacions, però

opina que cal reglar d'alguna manera les intervencions. Hi ha un únic patrimoni, el d'una societat que se l'estima, en cospa el sentit autèntic i el defensa. Tan important és el patrimoni culte com el tradicional; li interessa l'ésser humà. Cal que hi hagi normes que hagin estat valorades per part d'equips professionals pluridisciplinaris.

La historiadora Raquel Lacuesta afirma que és una llàstima que després de tots aquests anys de democràcia

no s'hagi pogut elevar el nivell cultural de la població i que el mercantilisme sigui l'única política cultural del món on vivim. Demana als arquitectes que facin intervencions més assenyades, on no es vegin coses com ocells estavellant-se contra els vidres, com s'ha vist en aquest Curset.

L'arquitecta Itziar González intervé per afirmar que els moviments socials van impulsar els catàlegs de patrimoni

arquitectònic. Ara caldria establir unes altres dinàmiques per redescobrir quines coses ens importen per reivindicar una cultura política. Què pot generar una comunitat? Les estratègies a dur a terme en un barri, el fet de redescobrir i explorar l'entorn. Cal demanar diners no pas per rehabilitar un edifici, sinó per impulsar les estratègies de redescobriments d'un barri.

L'arquitecte Eloy Algorri intervé per pronunciar-se a favor del transvasament constant entre l'arquitectura culta i la popular, entre les quals no hi ha barreres. També reivindica el paper de l'arquitecte i denuncia una voluntat d'autoflagel·lació per part del col·lectiu dels arquitectes que ha vist en algunes intervencions.

Sofia Aleixo parla del cas de Portugal, on la gent no té en general sensibilitat per valorar la bona arquitectura. Falta educació per saber què és la bona arquitectura i com pot influir en la nostra vida quotidiana. Cal fer una feina des de les escoles, ensenyar dels cinc als divuit anys als

alumnes a dibuixar els barris i la pròpia escola. En realitat, en l'actual sistema educatiu no s'ensenya el concepte d'arquitectura.

Salima Naji es lamenta també que sovint se sent inútil en les seves intervencions, que la restauració al capdavant és sempre criticada i aquest és un tema que la preocupa molt però que caldrà deixar ja per a un proper Curset.

L'arquitecte John Bucknall intervé per destacar que aquest ha estat un Curset ple de moments memorables, i esmenta concretament la intervenció del pont mostrada per Sofia Aleixo, que guarda tot l'esperit de William Morris, inspirador de l'SPAB britànic.

Els directors del Curset, Mònica Alcindor i Josep Maria Fortià, clouen el debat amb la satisfacció d'haver fet aflorar una reflexió col·lectiva interessant i una discussió al voltant de l'essència i la forma d'aquesta arquitectura tradicional, que era l'objectiu bàsic d'aquest Curset.

COMUNICACIONS COMPLEMENTÀRIES

Traditional architecture rehabilitation technology: a comparative analysis about criteria of intervention

(paper)

Leonardo Giuseppe Felice Cannas
Affiliation: DICAAR, University of Cagliari

ABSTRACT

This paper represents the findings of a PhD thesis, which main theme is the rehabilitation of traditional architecture by the constructive technology point of view.

This research is an analytical comparison of best practices. A meaningful reflection on the rehabilitation practice was developed, by analysing the outcomes of some European outstanding rehabilitation processes of historical city nuclei. It was analysed how the relationship between conservation and innovation of traditional building elements, one of the rehabilitation focal points, has been addressed in the rehabilitation of traditional buildings belonging to the historical city nuclei of Genova (Italy), Guimarães (Portugal) and Santiago de Compostela (Spain).

The design criteria about this issue were analysed and systematized by applying a qualitative and inductive research method. Findings revealed that a common approach is applied among the three case studies, which leads to the implementation of a contemporary version of the traditional building technology. This means that technology innovations are implemented according to the traditional building technology concept.

The main contribution of this study is its didactic significance. As matter of fact, findings seem to demonstrate that there is a well-developed and successful rehabilita-

tion approach that is shared among south European rehabilitation experts. This fact could be of great relevance for every future rehabilitation work.

Introduction

This paper represents the findings of a PhD thesis which main theme is the rehabilitation of the traditional architecture by the constructive technology point of view.

The rehabilitation has a double nature: the conservative one and the innovative one. The fundamental question in rehabilitation is to balance the innovative nature, which aims at updating the building characteristics in order to adapt it to the contemporary lifestyle, with the conservative nature, which aims at maintaining building characteristics in order to preserve its cultural value for future generations (Musso, 2009).

According to the rehabilitation theory, it is possible to conciliate these two opposite natures on the basis of *the relativistic concept of cultural heritage safeguard and processual nature of traditional architecture*.

The relativistic concept of cultural heritage safeguard has been defined in the *Nara document on authenticity* (ICOMOS, 1994). This document establishes that the authenticity and cultural value of each cultural asset are related with its peculiar identity. The peculiar identity of architecture, including traditional architecture, is being objects for use. Therefore this utilitarian nature has provoked a continuous evolutionary process during history, to adapt traditional buildings to the variable needs of society (González Moreno-Navarro, 1999; Gulli, 2000). This fact justifies the contemporary modifications in traditional architecture by the cultural point of view.

Given the centrality of the issue to the constructive technology, scholars consider traditional building technology as a wealth to be preserved (Guallart Ramos, Pardo Panero, Osés Camiruaga, Ferreiro Tomé, & Hermida Fernández, 2002). We could speak of the need in preserving *technodiversity*, just like the need to preserve *biodiversity* regarding biology.

In the past, the evolution process of traditional architecture was developed in harmony with the traditional building concept. Scholars argue that rehabilitation works should be guided by the traditional building logic, or traditional constructive technology concept, in order to improve traditional building elements without altering the traditional building technology cultural identity and without damaging the historical building (Gulli, 2000).

According to this approach, in order to protect the cultural identity of traditional technology it is mandatory to preserve traditional constructive technology concept rather than to maintain building elements in their historical substance or to reply them as originals.

Literature review

This common approach is promoted by some international charters and declarations. For example, it is clearly suggested in the *Charter on the built vernacular heritage* by ICOMOS (ICOMOS CIAV, 1999), in which it is stated that vernacular architecture is the outcome of a continuous process which includes “necessary changes and continuous adaptation as a response to social and environmental constraints.”

Also the rehabilitation manuals, which are reference guides about rehabilitation discipline, suggest this ap-

proach. Among them it is worth to cite the *RehabiMed Method* (Casanovas, 2007), which is official handbook of *RehabiMed Association*. Others reference texts are: the Italian editorial project called *Manuali del Recupero* (Galliani & Mor, 2006; Giovanetti, 1998); Camilla Mileto and Fernando Vegas' work, such as the rehabilitation manuals of Malaga called *Lazos de Alarife* (Vegas Lopez-Manzanas & Mileto, 2013); Aguiar, Appleton and Cabrita's manuals, such as *Guião de Apoio à Reabilitação de Edifícios Habitacionais* (Aguiar, Appleton, & Reis Cabrita, 2014).

Research problem

Despite such rich literature there is a lack of studies about the outcomes of rehabilitation interventions regarding building technology. Therefore, the main aim of the present study was to develop a meaningful reflection about technological design criteria in rehabilitation of the traditional architecture based on the analysis of successful experiences outcomes. The main research question was to understand how the relationship between conservation and innovation of traditional constructive technology is addressed in the rehabilitation practice, which traditional technology characteristics are usually preserved, for cultural or technical reasons, and which are modified, in order to improve hygienic and comfort conditions of the building.

Research method

The research method was qualitative and inductive, based on an evaluative-comparative case study strategy. Three outstanding rehabilitation process of historical nu-

clei were analyzed: Genova (Italy), Guimarães (Portugal), Santiago de Compostela (Spain).

Design criteria were analyzed taking into consideration floors, roofs and external windows, because these building elements are the most prone to technological innovation.

The analysis was carried out with a chronological look by comparing two different moments: the building elements characteristics before rehabilitation with building characteristics after rehabilitation. Different perspectives and sources of information were analysed, such as local urban planning laws, local rehabilitation manuals, interviews to local rehabilitation experts, on site surveys ecc. The reason is to better develop the analysis by highlighting differences among perspective and to verify the accuracy of information thanks to cross - checking data.

Data were processed by applying a categorization process (Walliman, 2011). This analytical method was applied in order to orderly manage the gathered qualitative information and therefore to avoid the risk of arbitrary interpretations.

Results: a common approach among case studies

The available evidences seem to suggest that the design criteria are the same among the case studies. The concept of compromise characterizes this common approach. Specific traditional constructive characteristics are preserved, because of technical or cultural justifications. Innovative modifications are allowed if they do not spoil the above-mentioned traditional characteristics.

The will is to create a contemporary adaptation of the traditional building technology according to contemporary context constrains, such new required performances or impossibility in using exactly the same historical materials. The way by which this approach preserves the cultural value of traditional technology, rather than preserving traditional constructive elements as they were, is that it is preserved the concept of traditional building technology and that buildings preserve their value as objects of use.

In line with the rehabilitation theory, the above-mentioned common approach lies in the concept of authenticity as established in the *Nara document on authenticity*.

According to findings seems that maintaining traditional building concept means keeping unchanged the following traditional characteristics:

- it is technically reasonable, to preserve or to recycle historical components (Fig. 1);
- to use full chemically and physically compatible new materials, in particular with respect to load bearing walls;
- to reproduce traditional building devices in order to increase building elements useful life (for example, paying attention to guarantee timber beams head ventilation);
- to guarantee reversibility, that is to choice buildings materials and building techniques (for instance, dry assembly of individual parts) that permit to remove building details with minimum construction efforts and without causing damages to the entire building.

To keep unchanged the traditional structural concept seems to be intended as maintaining the same mechan-

Figure 1

Figure 2

ical interaction, as it has consolidated during decades, between building element and load bearing walls. This means that intermediate floors and roofs must display simply supported beams structural behaviour, they must stress the same bearing walls portion and must have a quite similar overall weight.

Innovations, that can be implemented in harmony with the above-mentioned unchangeable characteristics, are:

- using modern building materials, such as engineered wood or steel (the latter only in Santiago) (Fig. 2);
- beams and joists can have cross-section shape and dimensions;
- to integrate new components in order to upgrade performances, for example new layers with thermal insulation and soundproofing function;
- floorings and ceilings can be of each material, colour and shape according to users' preferences, without any restriction.

Roofs must display the same external traditional appearance. It means that the same traditional roofing material must be used (tiles for Guimarães and Santiago, slate in the case of Genova) and the volume shape and heights must be kept unchanged (Fig. 3).

In Guimarães and Santiago de Compostela, new windows have to be traditional windows reproductions, especially when they belong to public façades. The positioning of traditional windows in these two cities, that are located in line with the façade plane, permits to collocate a secondary inner window, which can have all the contemporary characteristics to satisfy comfort and thermal insulation needs (Fig. 4).

Figure 3

Regarding Genova, this solution cannot be applied, due to Genovese traditional window always be in a backward position with respect to façade plan. So in Genova new windows look like traditional windows at urban overlooking and show their innovative characteristics only at a close examination (Fig. 5).

Justifications for these design criteria is to guarantee the maximum grade of compatibility and durability of the rehabilitated building element with respect to the historical building, in order to avoid past mistakes such as using incompatible industrial materials and building technologies.

Also the rising global interest about building sustainability have influenced the design criteria. In each case study what matters the most is to replicate the traditional building technology concept for satisfy contemporary sustainable needs, such as to optimize construction efforts regarding building life cycle or to create a healthy inner environment.

Figure 4

Findings revealed that the design criteria of each rehabilitation process aim at dealing the coexistence between the technical requirements of a proper rehabilitation with the operating conditions imposed by the current constructive context. Managers of the three approaches decided to allow the use of commercial industrial technologies if they are in line with the traditional technological concept because of the economic factor and the workers' knowledge who are not accustomed in using traditional building materials and techniques. This fact depends on the hegemonic ideology introduced by phenomena such as industrialization of society, monetary valuation of the time factor, specialization of production processes (Alcinder Huelva, 2011; Zupancic, 2009).

The building elements appearance issue deserve a special treatment:

- Building elements that influence the city image, specifically roofs and external windows that belong to public façades, have to replicate the traditional appearance;

Figure 5

- Building elements that do not influence the city image, such as intermediate floors, ceilings, do not have to replicate the traditional appearance (Fig. 6).

It could be said innovation of traditional buildings is concealed below a building envelope with traditional appearance. Users can freely define their private living environment regarding finishes and colours because, according to managers, it should guarantee the full social acceptance of the rehabilitation process. On the other hand, it is mandatory to preserve the uniqueness of each historical city image, related with the exclusive use of local materials and constructive techniques.

Maybe the conservation of traditional city image relate, one more time, to contemporary ecological awareness. It could be a reaction to atopic appearance of industrial buildings. It could also be stated that the conservation of the traditional city image is related with Riegl's concepts of *antiquity* and *memory* (Choay, 1995).

Figure 6

Conclusions

This research developed a meaningful reflection on the rehabilitation practice, by analysing and comparing outcomes of European outstanding rehabilitation processes of historical city nuclei by the constructive technology point of view.

According to the research findings, in the three case studies the same approach has been applied: the relationship between preservation of cultural value of traditional constructive technology and its innovation according to contemporary constrains has been managed through the conservation of some traditional characteristics, which represent the traditional constructive technology concept, and the innovation has been implemented only if in harmony with the preservation of those above-mentioned characteristics. The result is an advanced contemporary version of the traditional building technology. It is also evident that traditional city image is considered as a value to be preserved.

This study could have a relevant impact on traditional architecture rehabilitation policy and practice. The main contribution of this study is its didactic value. It describes constructive technology rehabilitation criteria of outstanding rehabilitation approaches, which have proved to be, at the same time, culturally, technically and socially successful. The analysed rehabilitation approaches seem to demonstrate the feasibility of the rehabilitation theory based on the conceptual conservation of cultural value according to the *Nara document*.

The international nature of this study further support the above-mentioned considerations. Findings seem to suggest that there is a common, well developed, rehabilitation approach, which is shared among south European rehabilitation experts. This fact should be

kept in mind as a reference for any future rehabilitation process.

The applied research method has proved to be effective in revealing and categorizing rehabilitation design criteria and their justifications. Maybe it could be interesting, for the development of the rehabilitation discipline, to apply this research method to others case studies in order to develop the critical thinking about building technology design criteria. This research could be applied to different cultural and geographic contexts, with respect to those taken in account in this study. This could offer interesting ideas, by contrast with different building traditions and different built heritage conservation traditions.

Bibliography

AGUIAR, J., APPLETON, J., & REIS CABRITA, A. M. (2014). *Guião de Apoio à Reabilitação de Edifícios Habitacionais*. Lisboa: LNEC - Laboratorio Nacional de Engenharia Civil.

ALCINDOR HUELVA, M. (2011). *La Rehabilitación limitada: el caso de las intervenciones de adaptación a los criterios de habitabilidad actual de edificaciones rurales construidas con técnicas históricas, aisladas o dentro de pequeños núcleos urbanos del Baix Empordà*. Universitat Politècnica de Catalunya. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10803/109046>

CASANOVAS, X. (Ed.). (2007). *RehabiMed Method. Traditional Mediterranean Architecture. II. Rehabilitation Buildings*. Barcelona: RehabiMed. Retrieved from: www.rehabimed.net

CHOAY, F. (1995). *Allegoria del patrimonio*. Roma: Officina Edizioni.

GALLIANI, G. V. & MOR, G. (Eds.). (2006). *Il Manuale del recupero di Genova Antica*. Roma: DEI.

GIOVANETTI, F. (Ed.). (1998). *Manuale del recupero del Comune di Roma* (Seconda.). Roma: Dei.

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A. (1999). *La restauración objetiva: (método SCCM de restauración monumental) : memoria SPAL 1993-1998*. Barcellona: Diputació de Barcelona.

GUALLART RAMOS, J., PARDO PANERO, Á., OSÉS CAMIRUAGA, I., FERREIRO TOMÉ, P., & HERMIDA FERNÁNDEZ, R. (2002). *A arquitectura histórica e os criterios da rehabilitación. A rehabilitación de Santiago. A cidade histórica de Santiago de Compostela, soporte da vivenda do século XXI*. Santiago de Compostela: Concello de Santiago.

GULLI, R. (2000). *Métis e téchne. Gli strumenti del progetto per la manutenzione e il recupero dell'edilizia storica*. Monfalcone: Edicom Edizioni.

ICOMOS. The Nara document on authenticity (1994).

ICOMOS CIAV. Charter on the built vernacular heritage (1999). Retrieved from ciav.icomos.org

MUSO, S. (2009). Il Restauro del patrimonio abitativo dei centri storici minori: elementi per un rinnovato dibattito sul tema. In A. Sanna & G. G. Ortu (Eds.), *Atlante delle culture costruttive della Sardegna: approfondimenti* (pp. 21-40). Roma: DEI.

VEGAS LOPEZ-MANZANARES, F., & MILETO, C. (2013). *Lazos de alarife entrelacs de bâtisseur*. (S. Nelida Bossio De Stefano, Ed.). Malaga: Servicio de Programas/OMAU.

WALLIMAN, N. (2011). *Your research project: designing and planning your work* (Third.). London: Sage Publications Ltd.

ZUPANCIC, D. (2009). Economy and common sense simple solutions from past for today and beyond. In M. Achenza, M. Correia, & H. Guillaud (Eds.), *Mediterra 2009* (pp. 1-11). Monfalcone: Edicom Edizioni.

Masets, construccions habitacionals agrícoles i estructura de la propietat (comunicació)

Dídac Gordillo Bel
UPC

RESUM

El maset és la mínima expressió d'espai habitable construït en els terrenys de secà del sud de Catalunya. Tradicionalment fet servir durant els mesos de collita de les olives, és un espai únic de planta rectangular amb murs massissos de pedra i terra, i a vegades calç, els curts limitats per la llargària dels cabirons, amb coberta de teula àrab d'un sol vessant, mentre que en els murs llargs se situava, a migdia, la porta d'entrada i una finestra petita, i a vegades, en un dels curts, una altra per passar una escala. Interiorment sense divisions, a un costat se situa el foc a terra i l'accés a la cisterna i a l'altre (on la teulada s'enlaira) la pallissa, que separa la zona dels animals de la de les persones. Aquesta estructura mínima de caseta reflecteix l'estructura de la propietat, provinent de la mida petita de moltes explotacions agrícoles familiars dels antics terrenys comunals de secà que, segons els *Costums de Tortosa*, passaven a ser d'ús particular per dret d'aprisió si es treballaven; si es deixaven de treballar, i per tant s'ermaven, tornaven a ser comunals.

Introducció

L'estructura històrica de la propietat del sòl ha determinat el tipus de construccions que es troba en la majoria del sòl d'àmbit rural. El marc jurídic que la regulà en el territori de Tortosa (actuals comarques del Baix Ebre i del Montsià) des de la conquesta cristiana a mitjan segle XII

fins a l'inici del segle XIX quedà recollit en els *Costums de Tortosa*, en els quals, entre altres tipus de propietat, se definia la pròpia comunal, cedida col·lectivament a tots els habitants de Tortosa, tant presents com futurs, formada per les terres no adjudicades a ningú, bàsicament els terrenys de garriga i els al·luvials del delta de l'Ebre, on una les figures més peculiars era l'aprisió pagesa, és a dir, la privatització d'un tros de terreny comunal erm, normalment de dimensions menudes o mitjanes, a través del seu conreu. La seua principal peculiaritat no era tant la figura en si, ja que també es trobava en altres llocs de Catalunya en l'edat mitjana, com la seua pervivència fins a l'inici del segle XIX.¹

La cessió dels comunals, però, no implicà la cessió de la propietat *stricto sensu*, sinó la transferència d'un dret d'ús a favor dels pobladors, presents i futurs, del territori. Quedà regulat el temps que es conservava una aprisió com a propietat privada sense conreu efectiu (a Tortosa i Amposta es fixà en tres anys, segons sentències dels segles XIV i XV, però en altres casos aquest termini havia arribat als cinc anys), així com la superfície mínima d'ocupació. El funcionament de l'aprisió era molt senzill. Consistia a assenyalar un tros comunal erm, desermar-lo i posar-lo en conreu amb qualsevol cultiu, amb la qual cosa se n'obtenia de manera immediata la privatització.²

Durant la segona meitat del segle XVIII hi va haver un repunt en l'activitat econòmica, cosa que va fer que cada cop més s'anessin ocupant terrenys de garriga de muntanya mitjana, tant en els vessants dels Ports com en els de les serres del Boix i del Montsià, cosa que va fer que,

---

¹ Emeteri Fabregat Galcerà. «Concessions, aprisions i emfiteusis: la formació de la propietat territorial al delta de l'Ebre (s. XII-XIX)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 21 (2008): 50-56 i 73.

² Emeteri Fabregat Galcerà. «Les fórmules tradicionals d'accés a la propietat de la terra i la crisi de la societat tradicional a la regió de Tortosa», *Pedralbes*, núm. 28-2 (2008): 905-906.

juntament amb la relativa llunyania dels nuclis de població, es construïssen unes estructures senzilles d'habitatges. Hi havia masos de mida mitjana per a les propietats grans o les que estaven molt allunyades dels nuclis, que podien estar ocupades tot l'any, però la majoria de les propietats eren de tipus familiar, cosa que feia que, juntament amb el caràcter estacional del seu ús, la seua estructura fos la mínima d'aixopluc. Aquesta estructura mínima s'ha anat repetint en la construcció de les casetes de garriga, també conegudes com a *masets*, durant tot el segle XIX i la primera meitat del XX.

Amb l'abandó de part de les explotacions agrícoles familiars a partir de la segona meitat del segle XX, sobretot les situades en terrenys costeruts o de difícil accés a causa de la pèrdua de collites per problemes meteorològics (com les gelades dels anys cinquanta del segle passat, que van malmetre molts oliverars, o per resultar difícil l'ús de nova maquinària agrícola en les explotacions per la impossibilitat de tenir nous accessos rodats, fent només viable econòmicament aquelles explotacions ben comunicades i de poc desnivell) es van deixar d'usar bastants masets, fet que va provocar que a mesura que s'anessen degradant i no reparant, molts acabessin en estat de ruïna.

Només s'han mantingut dempeus aquelles construccions que han tingut un manteniment i un ús continuat, vinculat bàsicament a l'explotació familiar de la terra. En alguns casos s'han anat adaptant en part als nous requeriments de confort, a vegades a costa de perdre l'aspecte general que tenien aquest tipus d'edificis. Molts cops aquesta adaptació ha afectat l'interior de les casetes, i en algun cas, fins i tot l'exterior. En els casos més extrems hi ha hagut ampliacions i modificacions que desvirtuen la imatge exterior dels conjunts.

Distribució dels masets

Els masets o casetes de garriga, també coneguts en algunes parts de les Terres de l'Ebre com a *muntanyetes* (pel fet de trobar-se molts en terrenys amb un cert pendent o en zones de muntanya mitjana o baixa) són construccions simples, la mínima expressió d'espai habitable construït en els terrenys de secà. Aquest tipus d'edificació també és comú a altres zones del sud de Catalunya i del nord del País Valencià. Tradicionalment eren fets servir durant els mesos de collita de les garrofes i de les olives. Bàsicament es tracta d'un espai únic de planta rectangular amb murs massissos de pedra i terra, i a vegades calç, els curts limitats per la llargària dels cabirons, amb coberta de teula àrab d'un sol vessant, mentre que en els murs llargs se situava a migdia la porta d'entrada i una finestra petita, i a vegades, en un dels curts, una altra per passar una escala per collir les olives dels arbres.

Interiorment l'espai no té divisions. A un costat hi havia el foc a terra, que escalfava la caseta i amb el qual se cuinava, tenint a sobre la campana que acaba en el fimeral, que sobresurt de la teulada, i molt proper l'accés a la cisterna, ja que l'alimentació d'aquesta es produeix pel desguàs de la coberta. A l'altre costat de l'espai, on la teulada s'enlaira, sobre la zona destinada al *matxo* (així es coneix el cavall de càrrega) se situa la pallissa, un trespol de fusta aguantat per dos o tres cabirons, amb la finestreta petita esmentada anteriorment que la il·lumina. En definitiva, l'espai era usat per a les necessitats bàsiques d'habitació, per emmagatzemar les eines del camp, a vegades per guardar part de la collita, i per guardar els animals. De fet, tenir o no tenir un *matxo* determinava la capacitat de transport del producte d'una finca, de manera que era un animal molt preuat

pels pagesos fins a l'ús generalitzat dels vehicles de motor.³

La mida general de les casetes acostuma a ser d'uns 3,50-4,50 metres d'ample exterior (donat per la llargada dels cabirons) per uns 6,00-8,00 metres de llarg, amb una amplada de murs d'uns 0,50-0,60 metres, amb obertures petites. La cisterna pot estar sota l'interior de la caseta o adossada a aquesta i enterrada, per fora, tot i que l'accés per a pouar sempre es produeix per dins. Pot tenir una capacitat d'entre 2 i 10 m³; les més petites són de planta rodona i d'un metre d'alt, i les més grans de planta rectangular, amb uns dos metres d'altura. La coberta acaba sense ràfec, enrasada a les façanes de la caseta, i té en la seua part més alta una mida d'entre 3,00 i 4,50 metres d'alt i en la més baixa una d'entre 1,80 i 2,20, amb un canal que va sobre el muret en el qual es recolza, i que desguassa cap a la cisterna, amb un sobreeixidor cap a una pica exterior, per si es volia tancar l'embornal per netejar de pols la coberta amb les primeres pluges, i evitar així que entrés brutícia a dintre.

Quan se construïen masos, en els quals se podia viure tot l'any i on temporalment s'hostatjaven colles de treballadors a més del nucli familiar estricte, el que es feia era adossar cossos de mides similars als masets, alguns amb dues plantes d'altura, de manera que se'n podien posar tants com espais separats calien. Era la manera més fàcil de construir amb les tècniques que es coneixien i amb els materials que es tenien més a mà. Tant els masos com els masets se situen en el territori a recer de l'anomenat *vent de dalt* (conegut també com a *cerç* o *mestral*, el que bufa amb més força i és més fred a l'hivern), darrere d'alguna prominència del terreny, enca-

³ Josepa Aleixendri, Miracle Calderó, Cinta Curto, Àngel Ismael i Abel Vázquez. *Tortosa i la seua comarca* (Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosense, 1989): 133-134.

rats a sud per a aprofitar al màxim l'assolament i la il·luminació natural.

La mida en planta dels masets, de fet, és molt similar a la de les cases antigues entre mitgeres dels nuclis històrics de les poblacions de l'entorn, amb una mida d'amplada de solar d'entre 3,00 i 5,00 metres (donada per la mida dels cabirons emprats), i amb una fondària que oscil·la entre 6,00 i 9,00, i amb un sistema constructiu molt similar, de murs de pedra i fang, i a vegades amb calç afegida, amb una estructura horitzontal de cabirons i trespols de fusta o bé de cabirons amb revoltos de maó de pla amb acabat superior de rajoles, havent-hi dalt de tot la coberta inclinada amb teules àrabs, que desguassa a carrer, o bé a carrer i pati interior, si n'hi ha. També, com en el cas dels masos, estan construïdes amb dues plantes d'altura o, excepcionalment, amb tres. Sempre amb obertures petites tret de la porta d'entrada.

Aquest mateix sistema constructiu també és comú a moltes altres edificacions de tipus agrícola d'àmbits molt diversos, tant a les Terres de l'Ebre com en altres llocs de l'Estat. Un exemple està en els *prats*⁴ d'Alcanar (un altre nom, com les *mntanyetes*, que indica on se troben les casetes, en aquest cas en uns prats), en què es combinen cobertes planes i inclinades a un o dos vessants, on es forma un doble espai amb pallisses o golfes, amb mides similars perquè el sistema constructiu és similar al dels masets, tot i que aquestes són construccions en terrenys de regadiu. Un altre cas molt semblant es troba en els exemples més llunyans dels *choceros* i *coceros*⁵ del Campo de Criptana, a la Manxa, també espais rectan-

⁴ Adrià Sancho Fibla. *Els prats, un paradís perdut al Montsià* (Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004): 33-38.

⁵ Vicente Aparicio Arias. *La arquitectura rural en el Campo de Criptana. Los choceros* (Campo de Criptana, Excelentísimo Ayuntamiento de Campo de Criptana, 2011): 94-102.

Maset a la partida Cavall Bernat, terme de l'E.M.D. de Bitem (municipi de Tortosa).
Fotografia de l'autor

Maset a la partida Cavall Bernat, terme de l'E.M.D. de Bitem (municipi de Tortosa).
Fotografia de l'autor

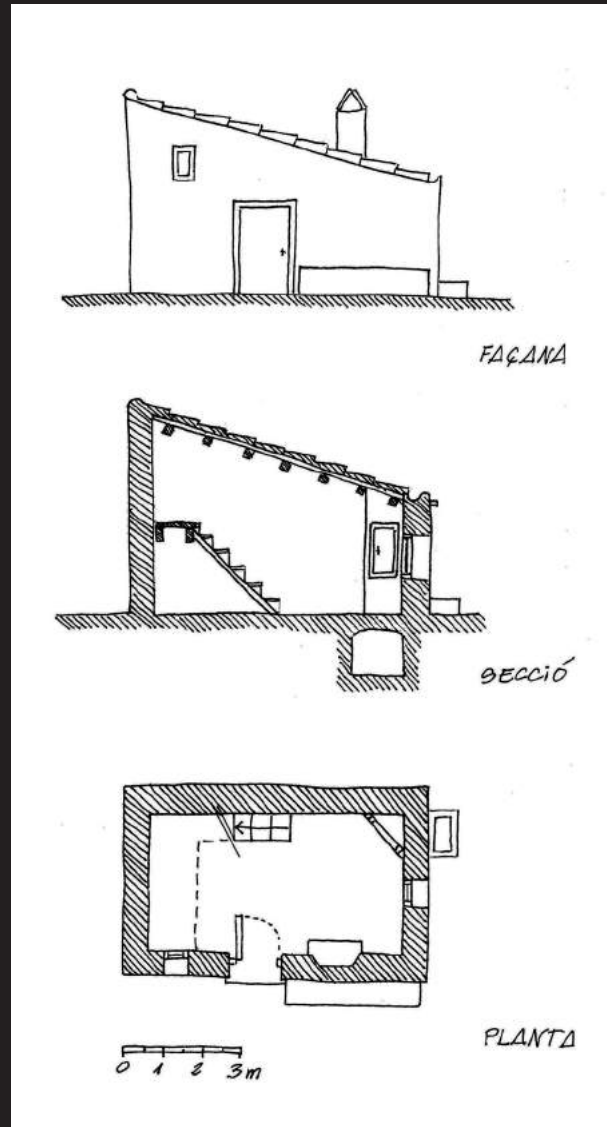

Maset a la partida Cavall Bernat, terme de l'E.M.D. de Bitem (municipi de Tortosa). Fotografia de l'autor

Maset a la partida Cavall Bernat, terme de l'E.M.D. de Bitem (municipi de Tortosa). Fotografia de l'autor

Croquis de maset en planta, façana principal i secció. Dibuix de l'autor

gulars no compartimentats, amb cobertes de teula àrab d'una o dues aigües sustentades per cabirons de fusta, sobre murs de pedra i fang, o bé de tàpia amb pedra.

Estructura i sistema constructiu dels masets

Atès que el nivell del terreny acostuma a coincidir amb el de les roques superficials, els fonaments de la caseta són quasi inexistent; simplement són els murs que baixen una mica sota la rasant fins a buscar el nivell de la roca, sobre la qual es recolzen. El terra acostumava a ser tot de terra compactada, però també podia ser enrajolat, tret de la part destinada al matxo, una mica més baixa i amb el terra sense pavimentar; en canvi, la pallissa era una estructura de llistons de fusta sobre dos o tres cabirons, situada en la part on la teulada està més aixecada.

Els cabirons que aguanten la teulada, situats cada 0,50-0,60 metres d'intereix aproximadament, es col·locaven recolzats sobre les parets més llargues de la caseta. Podien ser ben tallats i escairats o simplement troncs rodons desbastats, sobre els quals es posaven perpendicularment unes llatres de fusta de secció rectangular (d'uns 6 per 4 cm²), a una distància suficient entre elles per a sostenir els maons plans (d'uns 30 centímetres de llarg, uns 15 de través i uns 2 de cantell) sobre els quals es col·locaven les teules àrabs, o bé sobre els cabirons una estructura de vímet entrellaçada damunt la qual anaven les teules. La llargada dels cabirons és la que marca l'amplada de la caseta, així com la mida de la pallissa, suportada per cabirons de la mateixa mida que els de la teulada. Els murs que els suporten són fets en general de pedra i fang, a vegades afegint-hi calç, fet que condiciona el gruix de les parets i la poca amplada de les obertures en façana.

Les façanes s'arrebossaven i s'emblanquinaven, deixant lleugerament a la vista les pedres irregulars que sobresortien. També interiorment se deixava el mateix acabat. En bastants casos se construïen lleixes a partir de maons enllardats amb guix a la paret, i de la mateixa manera es feien les campanes de les xemeneies; al mateix temps es deixaven encastats troncs rodons de calibre similar a les llatres per a fer-se servir de penjadors, també tant a dins com a fora. Exteriorment s'acostumava a fer un banc d'obra, que a vegades té el seu equivalent interiorment, fent-se servir de banc o de pedrís de cuina. L'interior de les cisternes té un acabat arrebossat amb àrid més fi, que les fa impermeables. Aquestes s'excavaven a la roca mare del sòl prèviament a la construcció de la caseta, i en els casos en què aquestes al final no es van fer han quedat les cisternes a la vista sense cap ús.

Consideracions finals

El maset és una edificació tradicional habitual de les explotacions agrícoles de caràcter familiar de les Terres de l'Ebre en la qual, a banda d'emmagatzematge dels estris i eines relatives a la faena en el camp, s'hi desenvolupaven històricament usos d'aixopluc o d'estada temporal no residencial; és una construcció sense concessions a la decoració, summament utilitària, feta amb materials trobats prop de la mateixa caseta, fet que podria permetre qualificar-la com a construcció pobra, però que també és producte d'una època històrica, un testimoni no només de les tècniques constructives emprades en l'entorn, sinó de l'explotació i ocupació del territori, una manera de treballar la terra i de viure de forma dura i rude, que amb tota la seua cruesa es va acabar cap a mitjan segle xx, i que ara podem reviure només en el seu vessant més bucòlic i paisatgístic.

Ara s'entén el maset, junt amb el terreny circumdant, com una construcció més relacionada amb el lleure familiar, que també es fa servir puntualment per a faenes del camp en les temporades de plegar les garrofes i les olives, però sense el component de necessitat per al sosteniment familiar, cosa que ha ajudat al fet que algunes de les casetes existents tinguen una segona oportunitat, perquè el patrimoni que es fa servir, en definitiva, és el que acaba sobrevisquent. El que cal ara és plantejar-se com es mantenen aquestes construccions i com s'actualitzen als requeriments actuals mínims de confort sense desvirtuar-les, ja que en aquest procés de reutilització s'han donat casos en què s'han mantingut les casetes i casos però s'han desfigurat. Una eina pot ser el Pla director urbanístic de les construccions agrícoles tradicionals de les Terres de l'Ebre, en vigor des del mes de març de 2015, que regula la formalització exterior en la intervenció sobre edificis existents o en la construcció de nous, però una altra, i més important, és posar en valor i divulgar aquest patrimoni construït que es podria considerar menor.

Bibliografia

ALEIXENDRI, Josepa; CALDERÓ, Miracle; CURTO, Cinta; ISMAEL, Àngel; i VÁZQUEZ, Abel. *Tortosa i la seua comarca* (Tortosa, Cooperativa Gráfica Dertosense, 1989).

APARICIO ARIAS, Vicente. *La arquitectura rural en el Campo de Criptana. Los chozos* (Campo de Criptana, Excelentísimo Ayuntamiento de Campo de Criptana, 2011).

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri. «Concessions, aprisions i emfiteusis: la formació de la propietat territorial al delta de l'Ebre (s. XII-XIX)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 21 (2008).

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri. «Les fórmules tradicionals d'accés a la propietat de la terra i la crisi de la societat tradicional a la regió de Tortosa», *Pedralbes*, núm. 28-2 (2008).

SANCHO FIBLA, Adrià. *Els prats, un paradís perdut al Montsià* (Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004).

L'arquitectura de l'arròs (comunicació)

Carme Masó Vendrell
Màster en Conservació del Patrimoni Arquitectònic.
Universitat Politècnica de València

RESUM

En el context del Parc Natural de l'Albufera de València, més específicament el territori limitat pel terme municipal de Sueca, se situa aquesta recerca, centrada en l'estudi de les diferents tipologies arquitectòniques pròpies que giren al voltant del conreu de l'arròs. Aquest espai protegit de quasi 90 km² resta dividit en nombroses parcel·les regades per una xarxa de sèquies d'origen àrab, que s'estenen des del riu Xúquer fins a l'Albufera, servides per més de 350 construccions amb diferents funcions dins de l'activitat agrària.

L'objectiu d'aquesta anàlisi, a més d'elaborar un mostrar detallat d'una gran majoria d'aquestes edificacions per deixar constància del que hi roman a dia d'avui, és el de fer una comparativa per extraure'n unes conclusions compositives, constructives i funcionals. Així mateix, estudiar en quin estat d'ús i desús es troben, proposant la protecció d'aquelles que per les seves característiques formals siguin arquitectures representatives de l'època.

L'arquitectura de l'arròs és un exemple de relació bàsica entre arquitectura i paisatge, on forma i funció responen a un context concret amb unes determinades necessitats, en aquest cas les del Parc Natural de l'Albufera.

Situada a una cota per baix del nivell del mar, entre els rius Túria i Xúquer, l'albufera de València (*Al buhera* en àrab¹) és un llac de formació natural, fruit del tancament d'un antic golf com a conseqüència de les constants aportacions de sediments fluvials i dels corrents marítics provocats pel vent oblic. Aquest espai, davant el qual romans i musulmans ja mostraren la seva especial admiració, queda separat del mar simplement per un cordó litoral de 30 km de llargària i 1,6 km de mitjana d'espessor, on l'aigua és l'eix vertebrador de la flora i la fauna, però també de les activitats que des del seu inici s'hi han desenvolupat. Encara que la pesca i la caça d'aquàtics tenen la seva importància, l'activitat que s'estén en més del 95% del parc és la del conreu de l'arròs. La seva escassa profunditat i la facilitat per ser un terreny inundable el fan idoni per a una agricultura de regadiu, raó per la qual al llarg del temps ha anat augmentat el sòl dedicat als camps, que ha restat espai al llac, fins a arribar a la situació actual, on de 21.000 hectàrees de territori ja només 2.800 són d'aigua estancada. Aquest medi físic queda dibuixat per tres grans blocs d'elements que el defineixen i són testimoni de la vida rural dels nostres avantpassats: la xarxa de sèquies, la xarxa de camins i l'arquitectura rural, com es veu a la Figura 1.

Pel que fa al terme municipal de Sueca, ciutat capital de la Ribera Baixa, situada a uns 30 km al sud de València, es caracteritza per la gran extensió de camps, amb una morfologia originalment musulmana. Ja en el segle XIII, l'àmbit restava dividit en dotze alqueries, totes elles dependents del castell de Cullera; en desaparèixer aquest, el seu traçat va ser útil per fraccionar el terme en dotze *partides*, que van heretar els seus noms i que han servit des d'ales-

¹ «*Al Buhera*, en àrab, que significa precisament 'el llac', forma part del grup anomenat *Houd Penilago*, per estar en comunicació amb el mar com les penínsulaes.» *Historia de la albufera de València*.

Figura 1

hores per identificar la situació dels camps. Cadascuna de les partides es fragmenta en nombroses parcel·les delimitades per un sistema de canals i sèquies, que fan arribar l'aigua a tota la superfície, sobretot a les anomenades *terres altes*, no limítrofes amb l'albufera i que no s'inunden de manera natural per la pujada de l'aigua. Tot aquest traçat basat en la gravetat necessita recolzar-se en estructures per a la captació i la derivació als camps, com són els canos o canets, els motors i les parades.

El *cano* (també conegut com a *sifó*) és un mitjà de conducció que permet el franqueig d'un desnivell o un obstacle, com pot ser una carretera, fent un vas comunicant

en forma d'U de forma subterrània.² Són de planta normalment rectangular, de molt reduïdes dimensions, de coberta a volta o a dues aigües els més antics i plana la resta, i solen estar situats en una de les voreres d'un camí. Acostumen a tindre adossada una *parada*, que és un aparell d'estructura metàl·lica que funciona com una comporta. En aquest moment hi ha identificats 20 canos i 15 parades. Més modificats es troben els *motors*, com a evolució de l'antiga sènia, que avui dia, amb electricitat, s'ocupen d'elevant l'aigua. A més, són fàcils d'identificar perquè a la tipologia de caseta rectangular sempre s'anexa una torre quadrada connectada a la xarxa elèctrica. Ara mateix se n'hi reconeixen 45, i tots identificats amb

² Com especifica l'apartat de «La infraestructura hidráulica de transporte: la acequia, su red de derivaciones y las obras auxiliares (arcos, minas y sifones)» d'Hermosilla Pla i Peña Ortiz, per a la *Revista de Geografia i Ciències Socials* de la Universitat de Barcelona. En ella també descriu la materialitat dels conductes antics i moderns, que passen de ser de pedra, coure o ceràmica a ser peces prefabricades en l'actualitat.

un nom, propi de la seva situació o de la família a la qual pertanyien. Tota aquesta arquitectura hidràulica es troba en bon estat de conservació, ja que continua tenint ús i compta amb el manteniment de la comunitat de regants.

No obstant això, és a partir de la definició del procés del cultiu de l'arròs, sobretot de la manera tradicional, com s'entén la funcionalitat de la gran quantitat d'elements edificats que gotegen l'àrea i li donen aquest aspecte (Figura 2).

El conreu de l'arròs és una tasca que es prolonga al llarg de l'any, començant amb les tasques de preparació del terreny quan acaba l'hivern, continuant amb la sembra a principis de maig i la recol·lecció a finals de setembre-octubre i finalitzant amb la incorporació de les restes vegetals a la terra amb el fangueig. Durant tot aquest procés els mitjans bàsics per portar-ho a terme, a més dels productes, són les ferramentes i sobretot la maquinària agrícola. Per aquesta causa, l'arquitectura relacionada amb aquest punt del procés són les casetes del llaurador per a la salvaguarda de material o ferramenta, o en alguns casos fins i tot per poder pernoctar els dies de molta feina, conegudes com a *casetes d'alberg*, i que tenen la Figura 3 com a exemple. La tipologia és quadrada, amb coberta plana o a dues aigües, amb una sola porta i finestra, de molt poca dimensió, austera i funcional, sempre situada en un dels angles de la parcel·la, amb una zona de terra més alta al camp on poder deixar o per on poder accedir amb la maquinària. Aquestes casetes, que manquen de nom, són les més presents en el terme, fins a un total de 195.

Posteriorment es procedeix al tractament del producte, és a dir, a la transformació del gra per al consum, on ja es necessiten grans espais de tractament i emmagatzematge. Una vegada recollit l'arròs, es porta a la trilladora, nau amb forma rectangular amb coberta a dues aigües i grans buits en façana on se separa el gra de la palla i

Figura 2

de la pròpia corfa, i de la qual només hi ha una mostra, la trilladora de Rodrigo. Amb el temps van desaparèixer, perquè van ser substituïdes per maquinària agrícola que feia la seva funció.

Més a prop de la ciutat i rodejant els camps se situen els sequers i graners, on s'estenia tot l'arròs per traure la humitat i impedir el procés de fermentació. Els *sequers* són grans extensions de paviment de pedra (llambordes negres convencionals) sobre els quals s'escampava tot el producte amb un rastell. Una volta sec, s'emmagatzemava en els *graners*, naus rectangulars d'una sola altura amb coberta a dues aigües i una sola llum, amb finestres de reduïdes dimensions i protegits amb pintures obscures per obtenir una temperatura sempre alta a l'interior. Gran quantitat d'aquestes tipologies s'han reutilitzat com a naus industrials i se n'han modificat les característiques, en alguns casos augmentant el nombre d'altures o amb l'obertura de gran buits en façana per a portes d'alumini de mides normalitzades.

Però, a més d'aquesta arquitectura merament funcional, se'n troba una altra de més relacionada amb la cultura

Figura 3

social de l'època, la residencial, pròpia de les famílies propietàries de les terres, que adquireix gran importància en el terme per la seva forma i implantació. S'inventarien 49 cases, de les quals se'n troben moltes de caràcter modest però també altres amb una acurada ornamentació. Per una banda, es repeteix la tipologia de planta quadrada, amb el mateix model de les casetes a què s'ha fet referència abans, però a una escala més gran i amb diverses altures, com és el cas de la casa de Baldoví, la de Trena i Villa Teresa. No obstant això, la tipologia més repetida és la de dues crugies amb murs de càrrega normalment paral·lels a la façana, estructura molt estesa en el territori valencià.³ En són exemples explícits la casa de Lliberós (Figura 4) i la de Ponce, però és més comú trobar-les modificades amb terceres crugies o annexions per a funcions agràries, com la casa del Trompón, la Passiega, la de Forés, casa Sala, la de Caro, casa Camot, la del Blanco Benàcher, la del Passiego, la de Marco, la dels Gorets, la de la muntanyeta del Sants i la Paridera de Panou. Com és comú en cases senyoriales, les estances

³ Tipologies estudiades per Miquel del Rey a *Arquitectura rural valenciana*.

Figura 4

principals se situen en planta alta, mentre que la cuina i les relacionades amb el servei i el bestiar se situen arran de sòl. La composició en façana sol estar marcada per l'alineació de buits de reduïdes dimensions, però més grans en les plantes nobles, i l'existència de grans masses de mur en els extrems.

No obstant això, la principal conclusió que s'obté de l'estudi d'aquesta arquitectura és que té un futur de supervivència incert, ja que la seva funció ja no és essencial. Casetes de guarda de materials i d'alberg, trilladores, sequers i graners han quedat en desús, i encara més les grans cases, que ja no són un atractiu de moda per a les classes altes. El resultat és una arquitectura abandonada, en molt casos en estat de ruïna, en altres altament transformada o perversa, que només els caçadors d'aus fan servir per a llocs de reunió i cuina d'oci.

Per altra banda, a més del fet que la percepció cultural que la població té d'aquestes construccions és la de ser elements rurals de poc valor, el *Catàleg de Béns i Espais Protegits* de la ciutat només fa atenció a una de les grans cases, l'anomenada Finca dels Catalans, de valor innega-

ble, amb una protecció de grau 3. Posteriorment afegeix una segona protecció a «l'arquitectura de la marjal», descrivint-la com una «serie de edificaciones de arquitectura popular construida con muros tapial y cubierta a veces de teja y a veces con enlucidos abovedados o a dos aguas», i englobant-la amb «toda la arquitectura existente que responde a patrones históricos».⁴

Amb un inventari d'allò que encara persisteix a dia d'avui es pretén deixar constància detallada de la tipologia, forma, funció, materialitat i ubicació concreta d'una arquitectura mostra d'un passat que defineix la nostra història com a poble.

Bibliografia

HERMOSILLA PLA, Jorge. *Las riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos*. València: Generalitat Valenciana, 2006.

HERMOSILLA PLA, Jorge, i PEÑA ORTIZ, Martín. «La arquitectura hidráulica de los regadíos históricos valencianos». Universidad de Barcelona. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 2013.

MOMBLANCH Y GONZÁLBEZ, Francisco de P. *Historia de la Albufera de Valencia*. València: Ajuntament de València, 2003.

DEL REY AYMAT, Miquel. *Arquitectura rural valenciana*. Galerada, 2010.

---

⁴ Fitxes 63 i 66 del *Catàleg*, on el nivell de protecció afecta l'envolupant i els elements visibles des de l'espai públic perquè contribueixen a conformar i determinar un ambient d'especial bellesa i valor ambiental.

Los pozos de lobos en el concejo de Lena. Documentación, consolidación y puesta en valor del *Puzu tsobos* de Fidietso (comunicación)

David Ordóñez Castañón, arquitecto; alumno del Máster en Rehabilitación, Restauración y Gestión Integral del Patrimonio Construido y de las Edificaciones Existentes. Universidad del País Vasco

Félix Jové Sandoval, doctor arquitecto; profesor titular de Construcciones Arquitectónicas, ETS de Arquitectura, Universidad de Valladolid

RESUMEN

El presente texto es un avance de una investigación en curso sobre los pozos de lobos en el concejo de Lena (Asturias). Se pretende conocer la ubicación del mayor número posible de trampas de caza, caracterizarlas (tipología, forma y dimensiones, modo de utilización, etc.), documentar gráficamente su situación actual, evaluar su estado de conservación y proponer medidas para su conservación y puesta en valor. Se han localizado en torno a treinta pozos, la mayoría ya olvidados y en estado ruinoso. Todos son de tipo simple, realizados en piedra, con dimensiones de entre 3 y 6 metros de diámetro por unos 5 de profundidad. Se utilizaba la técnica de captura por cebo, y en algún caso también se emplearían en batidas. Para ejemplificar las características observadas se ha escogido el *puzu* de Fidietso (Zurea, Asturias), una de las trampas de este tipo mejor conservadas en Asturias. Su estudio se ha apoyado tanto en el análisis de los restos materiales como en la recogida de testimonios orales y la búsqueda de documentos históricos. En él se han llevado a cabo trabajos de limpieza, consolidación de muros, acondicionamiento del entorno y señalización, integrándose en una conocida ruta de montaña para fomentar su visita y divulgación.

Introducción

Los pozos de lobos son trampas utilizadas en el pasado para capturar a estos animales, que desde tiempos remotos han sido considerados dañinos por el ser humano. Dichas construcciones son vestigios de la antigua lucha entre el hombre y «la alimaña» por la supervivencia en el espacio rural tradicional. Constituían un auténtico sistema defensivo para proteger el ganado –el bien más importante en la precaria economía de las aldeas– de sus ataques. A pesar de su interés histórico, etnográfico y arquitectónico, son elementos patrimoniales aún no inventariados, poco estudiados y escasamente valorados.¹

El estudio realizado se centra en el concejo de Lena (Asturias), un espacio ganadero de alta montaña que ha sido durante siglos escenario del conflicto entre pastores y alimañas. Aquí se construyeron un conjunto de pozos que hoy se encuentran olvidados en los montes, muchos en ruinas y a punto de desaparecer. Son pozos simples: consisten en un gran hoyo circular excavado en el terreno, de unos 5 metros de diámetro por 5 de profundidad, contenido por un muro de piedra. La trampa se camuflaba con ramas y follaje y el lobo era atraído mediante cebo o conducido forzosamente en batida. Cuando la fiera se abalanzaba sobre el cebo, el suelo se hundía y quedaba atrapada en su interior sin posibilidad de salir.

¹ Algunos pozos lenenses estaban recogidos por Xulio Concepción Suárez: *Por los pueblos de Lena. La voz de los mayores, los oficios artesanos, los cambios de los tiempos* (Lena: Conciyu L.lena, 2014) y *Por las montañas de Lena. Una 'lectura' del paisaje a ritmo de silencio y mochila* (Lena: Ediciones KRR, 1998). En Galicia destaca el trabajo de investigación elaborado por David Pérez López: *Os foxos do lobo. A caza do lobo na cultura popular* (Editorial Canela, 2010). Asimismo, la asociación Fogium Lupale, formada por un grupo de trabajo interdisciplinario hispano-portugués, tiene como objetivo «el estudio, interpretación, conservación y puesta en valor de las construcciones trampa empleadas en el pasado para la caza de fieras».

Pozos de lobos en el concejo de Lena

Distribución de las trampas

Sin haber concluido la fase de búsqueda, se ha localizado cerca de una treintena de pozos locales en el concejo de Lena y montes limítrofes. La mayoría se encuentran a una altitud comprendida entre los 800 y los 1.200 metros, hábitat acostumbrado del lobo. Desde las cimas y faldas de los cordales, la manada vigilaba el ganado de los valles, aguardando el momento oportuno para iniciar el ataque. Así pues, buena parte de las trampas se hallan en el cordal de Llanos (divisorio de los valles del Huerna y de Pajares), en el llamado *cordal de Lena* (entre Lena y Quirós) y en grandes montes como el Blime o el Mofusu.

Los lugareños, concedores de las zonas de reproducción, movimiento y caza de los lobos, fueron a construir los fosos en aquellos lugares de tránsito frecuente de fauna. Por ende, muchos se excavaron en senderos de paso obligado bajo peñas (La Portietsa, Praogrande, Sel-tu'l Dieblu...); otros en encrucijadas de caminos (Cruzde-caminos, Braña...); también en vaguadas de fácil encauzamiento (Las Estacas, Monte'l Blime); o, muy comúnmente, junto a rutas de conocido tránsito animal (Bor-mayur, Tsamixé, Fidietso...).

Cronología

Pese al fuerte arraigo de estas técnicas de caza en el acervo popular de Lena, la documentación histórica relativa a ellas es realmente escasa, y no es posible precisar las fechas de construcción o de abandono de los pozos. Entre los pocos documentos, destaca el *Acuerdo para la reparación del Caleyó de Riosa entre los vecinos de*

Villameri y Gallegos,² de 1629. Según una información proporcionada por un historiador local, existiría otro protocolo notarial del mismo siglo, aún no localizado, según el cual varias vecindades del valle del Huerna conferirían sobre el mantenimiento y uso de un hoyo lobal compartido por sendas poblaciones. Por tanto, es posible confirmar que el empleo de estas trampas se encontraba ya muy consolidado en el siglo xvii. No obstante, aunque su origen en Asturias es ancestral, hay que ser cauto, pues pudieron seguir construyéndose incluso más allá del siglo xviii. La mayor parte de las estructuras debieron de mantenerse activas hasta bien entrado el siglo xix, cuando perdieron su utilidad en favor de las armas de fuego.

Tipología

Todos los pozos localizados son de tipo simple, o «de familia P»,³ asociados usualmente con el empleo de cebo (uso pasivo). No obstante, la tradición oral habla acerca de la construcción de empalizadas convergentes de *cebato*,⁴ que servían para conducir al lobo hacia la trampa en batidas multitudinarias (uso activo). Habría que pensar, por tanto, que algún pozo pudo haberse utilizado de manera combinada para mejorar su eficacia (especialmente los que se ubicaron aprovechando obstáculos orográficos). Si bien, por el carácter temporal de las esta-

² Archivo Histórico Provincial de Asturias. Protocolos notariales de Lena. Escribano: Fernando Álvarez Vázquez. Caja 10325. «Sobre el Caleyó de Riosa» (7-X-1629), recogido y transcrito por Alberto Montero Prieto: *El valle de Cuna a través de los tiempos* (Mieres: A. Montero Prieto, 1996), pp. 201-202.

³ Torrente, J. P., Llana, L. & Álvarez, F. «Pièges historiques contre les loups et autres animaux sauvages dans la Péninsule Ibérique», en J.-M. Moriceau (ed.). *Vivre avec le loup? Trois mille ans de conflit* (Paris: Éditions Tallandier, 2014), pp. 142-162, 552-553 y 582-584.

⁴ Entramado ligero de varas de avellano entretejidas.

cadras, no quedan vestigios que lo atestigüen, tanto el recuerdo de los mayores como la documentación histórica y el análisis toponímico apuntan en esa dirección.

Estrategia de captura

Según se recuerda, cuando los lobos comenzaban a causar daños en los pueblos del valle, la vecindad se reunía en *conciyu*⁵ para *armar* el pozo y, en el caso de los *calleyos*, organizar la montería. El hoyo debía pasar desapercibido y para ello se tapaba con hojarasca. El follaje se sostenía por un entramado de *cebatu* que se cosía a un varal tendido horizontalmente en el eje menor. El funcionamiento del mecanismo era similar al de un balancín: cuando se pisaba el falso suelo, este se entornaba y la fiera caía al foso sin posibilidad de huir.

Pero antes de atraparlo había que atraer al lobo a la trampa con un cebo. Solía arrojarse carroña al interior del pozo o, más frecuentemente, se dejaba un *cabritu* atado con cuerdas al varal. Por la noche, el fuerte olor de la carnaza o los desesperados balidos del señuelo llamarían la atención de los lobos que se encontrasen en los montes de alrededor. Acudirían rápido desde varios kilómetros a la redonda creyendo tener una presa fácil, y se abalanzarían sin contemplaciones sobre el aterrado cabritillo. Pero al caer sobre él, el *cebatu* giraría y la alimaña se precipitaría al interior. El *cabritu* quedaría colgado del varal, sano y salvo, mientras que el lobo intentaría trepar por las paredes del pozo desesperadamente. Pero todo estaba calculado para que no pudiese saltar fuera: la altura del muro, la inclinación de la pared, la forma y disposición de los mampuestos... Al día siguiente, los vecinos encargados

Figura 1

de atender la trampa darían el aviso y subirían a rematarlo, en lo que se convertía en una auténtica celebración para el pueblo.

El *puzu tsobos* de Fidietso

Situación y entorno

En Lena, sobre el pueblo de Vatse Zurea, en la ladera norte (mirando a Brañavalera) se extiende un amplio y denso hayedo, desde Porciles hasta el Quentu Fidietso (o Cibietsu). Poco antes del canto, bajo la pista, encontramos un profundo *puzu tsobos*, también conocido como *de reguera seca*. Se halla inmerso en el penetrante silencio del hayedo, en un paraje poco frecuentado, sin caminos a su alrededor (Figura 1). Quizá por eso haya pasado desapercibido durante décadas, olvidado incluso para los lugareños.

La trampa se encuentra a 1.050 metros de altitud, cercana al sitio llamado El Escuchaíru ('el escuchadero'). El

⁵ 'Reunión pública de todos los vecinos de un pueblo para tratar asuntos de interés colectivo' (D.G.L.A.).

Figura 2

Figura 3

topónimo puede sugerir la existencia de un antiguo «cantadero» de urogallos, más abundantes en el pasado que en la actualidad. Empero, también admite una segunda interpretación, más relacionada con nuestro pozo: el paraje donde se halla era una conocida espera de lobos, y también lugar de la *vecera*,⁶ había que vigilar mucho al ganado y si había algún problema con el lobo lo comunicaban al pueblo, bien a voces, a silbidos o con códigos que solo los lugareños conocían. Quizás de ahí el nombre.

Características

Es un pozo simple de forma circular casi perfecta, con un diámetro de entre 4,40 y 4,50 metros. Sin apenas sedimentos en el fondo, aún es posible que mida algo más de 4 metros de profundidad. Puede apreciarse claramente el terraplén del pozo en la ladera, lo que evidencia que el volumen de tierra resultante de la excavación fue acumula-

do inmediatamente en la parte de abajo, hasta conseguir nivelar horizontalmente la embocadura. Por sus dimensiones, geometría y construcción puede considerarse una trampa arquetípica de la zona, en la que reconocemos las principales características de las loberas lenenses (Fig. 2).

El muro es de mampostería de piedra caliza en seco (sin argamasa, empleando ripios para calzar las piezas de mayor tamaño). La fábrica se ejecutó con gran esmero, consiguiendo una superficie bastante lisa, sin casi resquicios ni salientes en los que el lobo pudiera apoyarse para saltar fuera. Por el mismo motivo, en la coronación del muro se disponían unas *tsábanas*⁷ en voladizo, menos prominentes en este caso que en otros pozos visitados. Generalmente, las paredes solían construirse levemente desplomadas hacia el interior para dificultar aún más la escapada del animal capturado, resultando una sección troncocónica invertida, aunque en este pozo la inclinación es muy ligera, prácticamente vertical.

⁶ 'Rebaño de cabras y ovejas pertenecientes a diversos vecinos que salían a pasto atendidas por un pastor que rotaba su turno con los demás' (D.G.L.A.).

⁷ Las *tsábanas* (en otros lugares conocidas como *capeas*), eran aquellas piedras amplias y planas situadas en el borde superior del muro que se colocaban en saledizo hacia el interior para impedir que el lobo capturado saltase fuera.

Conservación

El estado de conservación del pozo era bastante bueno antes de la intervención. Las lesiones observadas eran de carácter leve, propias de estructuras abandonadas a la intemperie: musgos y suciedades en las superficies, acumulación de sedimentos en el fondo, piezas desprendidas de la coronación del muro, vegetación invasiva... (Figura 3), todas ellas patologías propias de lugares sombríos y húmedos. Se identificaron varios tramos de la boca del pozo que estaban ligeramente deformados, con la mampostería algo deslavazada. También un tronco de haya nace inoportunamente sobre el propio muro, por lo que será necesario vigilar su evolución para evitar que sus raíces causen deformaciones y roturas en la pared.

Trabajos de limpieza, consolidación de muros y acondicionamiento del entorno

Una vez expuesta la investigación en desarrollo, el Ayuntamiento de Lena ofreció su colaboración para actuar en el pozo. La primera fase consistió en desbrozar las inmeditaciones, retirar los musgos y malezas que recubrían las paredes y vaciar la fina capa de sedimentos. Durante el proceso se acopiaron varias piezas de mampostería y las *tsábanas* desprendidas de la coronación del muro (en torno a una docena, de diferentes tamaños y calidades). Como estaba bastante bien conservado, la consolidación del muro fue básica, limitándose únicamente a reparar el borde superior. Para ello se aprovecharon los materiales recuperados del fondo, de modo que no fue necesario añadir ningún elemento diferente a los originales. El cantero recibió las instrucciones precisas para colocar las piedras en los tramos de los que habrían caído, correctamente dispuestas, respetando la técnica original de mampostería a hueso. Posteriormente, dada la considerable profundidad del hoyo, el Consistorio consideró

imprescindible colocar una protección para garantizar la seguridad de los visitantes ante el riesgo de caídas accidentales. Se realizó un sencillo vallado perimetral de madera desbastada de castaño, algo separado del pozo (Figura 4).

Puesta en valor: integración en el Anillo Ciclista y repercusión en los medios

Los trabajos en el entorno de la trampa finalizaron con la instalación de un sobrio indicador en la pista forestal que discurre unos 100 metros sobre el pozo. Por este camino trascurre una conocida travesía señalizada del Anillo Ciclista de la Montaña Central Asturiana, tanto para ciclistas como para senderistas.⁸ La integración en esta ruta conduce al visitante por un conjunto de lugares de gran interés paisajístico y etnográfico; un itinerario variado y atractivo que rememora las formas de vida tradicionales.

La repercusión de los trabajos realizados en los medios de comunicación regionales ha despertado un creciente interés por estas estructuras, ya muy olvidadas incluso entre la población local. El Ayuntamiento también ha manifestado su voluntad de contribuir a la recuperación y difusión de este rico patrimonio para convertirlo en un recurso turístico más del concejo, a la vez que se preserva su valor histórico y cultural.

⁸ Dicha travesía se corresponde con el tramo 2 de la etapa 3 («De Val.le Peral a Sotiel.lo»).

Figura 4

Conclusiones

El gran número de pozos localizados revela, en primer lugar, que desde tiempos remotos se mantuvo en el entorno rural lenense un conflicto entre fieras y ganaderos. La extraordinaria concentración de estas trampas en un solo concejo demuestra que se llegó a tejer una tupida red defensiva de protección contra el lobo. El consolidado método de captura y la ubicación de las trampas en enclaves estratégicos reflejan el profundo conocimiento que el lugareño tenía de su entorno y del comportamiento del animal.

Arquitectónicamente, el interés de estas estructuras radica en su tectónica y en su funcionalidad. Son construcciones muy sencillas, pero con unos matices que demuestran el perfeccionamiento de la técnica para lograr mayor eficacia. Igualmente, revelan una sólida cohesión social en las aldeas, imprescindible para poder construir las, conservarlas y desarrollar las monterías. En definitiva, simbolizan el triunfo del ingenio de los lugareños sobre el lobo, pues con escasísimos recursos humanos y materiales construyeron estas trampas y desarrollaron un método de captura eficaz.

Pese al estado generalizado de ruina en el que se encuentran los fosos, constituyen un patrimonio de indudable interés histórico, arquitectónico y etnográfico que el concejo de Lena habría de preservar y difundir para que esta tradición ancestral no se olvide para siempre. La experiencia piloto en el *puzu tsobos* de Fidietsó ha servido para hacer posible su visita, dando a conocer estos vestigios, tan importantes en el pasado como desconocidos en el presente.

Bibliografía

CONCEPCIÓN SUÁREZ, Julio. *Por las montañas de Lena. Una 'lectura' del paisaje a ritmo de silencio y mochila*. Pola de Lena: Ediciones KRK, 1998.

CONCEPCIÓN SUÁREZ, Xulio. *Por los pueblos de Lena. La voz de los mayores, los oficios artesanos, los cambios de los tiempos*. Lena: Conciyu L.lena, 2014.

TORRENTE, J. P., LLANEZA, L. & ÁLVARES, F. «Pièges historiques contre les loups et autres animaux sauvages dans la Péninsule Ibérique». En J.-M. Moriceau (ed.). *Vivre avec le loup? Trois mille ans de conflit*. París: Éditions Tallandier, 2014, pp. 142-162, 552-553 y 582-584.

MONTERO PRIETO, Alberto. *El valle de Cuna a través de los tiempos*. Mieres: A. Montero Prieto, 1996.

PÉREZ LÓPEZ, David. *Os foxos do lobo. A caza do lobo na cultura popular*. Editorial Canela, 2010.

XXXVIIIè Curset. Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic: «Arquitectura tradicional: essència o forma»

Equip organitzador

Mònica Alcindor, doctora arquitecta (codirectora)

Josep M. Fortià, doctor arquitecte (codirector)

Antoni Aguilar, doctor arquitecte

Josep M. Boronat, arquitecte

Adela Geli, arquitecta

Representants de la Junta Directiva de l'AADIPA

Núria Oms i Mireia Barnadas (Secretaria tècnica)

Marta Urbiola (Tresoreria)

Ponents

Juan Agudo, Antoni Aguilar, Mònica Alcindor,
Sofia Aleixo, Eloy Algorri, Lluís Auquer, José Baganha,
Eva Baz, Josep Maria Boronat, Carme Bosch,
John Bucknall, Leonardo Giuseppe Felice Cannas,
Jesús Castillo Oli, Miguel Centellas, Josep M. Congost,
Núria Corbella, Mariana Correia, Stefano Cortellaro,
Roger Costa, Minerva Embuena, Quim Español,
Ferran Estrada, Joan Figuerola, Josep M. Fortià,
Pierre Frey, Joan Carles Gavaldà, Itziar González,
Dídac Gordillo Bel, Félix Jové Sandoval,
Santi Llagostera, Mercè Manonelles, Oriol Marín,
Carme Masó, Victor Mestre, Camilla Mileto,
Renata Monteiro, Santi Montes, Olga Muñoz,
Salima Naji, Joan Manuel Nicolàs, Lígia Nunes,
David Ordóñez, Daniel Rebugent, Francisco Reina,
Ricardo Rodrigues, Xavier Roigé, Jordi Romera,
Oriol Roselló, Blanca Sala, Núria Salvadó,
Ton Salvadó, Gabriel Sánchez, José Luis Sanz,
Gemma Serch, Stéphane Vallière, Fabien Van Geert,
Fernando Vegas i Josep Maria Vila

ARQUITECTURA TRADICIONAL

ESSÈNCIA O FORMA

Aquesta publicació recull les ponències presentades en el XXXVIIIè Curset. Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic, que es va celebrar a Barcelona i a Mont-roig del Camp del 17 al 20 de desembre del 2015 amb el títol «Arquitectura tradicional: essència o forma», organitzat per l'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA) del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC).

En les diferents ponències es fa una anàlisi de les intervencions que s'estan duent a terme en l'arquitectura tradicional, de la seva història i dels significats de cada arquitectura, així com del seu paper en el territori i la societat, punts de partida necessaris i imprescindibles en aquest debat. Però més enllà d'aquesta anàlisi també es pretén presentar de forma pràctica els reptes i les dificultats a les quals s'enfronta l'arquitecte quan intervé en aquest llegat des de les noves condicions materials, sense comprometre el seu paper identitari. Això comporta una reflexió precisa sobre els criteris d'intervenció i sobre l'adequació de la normativa tècnica i les noves instal·lacions, alhora que aborda un dels reptes de major projecció del futur, d'aquí la necessitat d'obrir el debat sobre totes les variables del joc.

Per tal d'assolir aquests objectius s'ha comptat amb l'aportació d'especialistes, tant locals com internacionals, pertanyents a diferents àmbits professionals, que han pogut exposar i debatre les seves experiències.

Amb el suport de

Patrocinen

ISBN 978-989-20-5909-9

